

Дмитро Соловей

РОЗГРОМ
ПОЛТАВИ

100

101

**800-ліття
ПОЛТАВИ
1174-1974**

DMYTRO SOLOVEY

RUIN OF POLTAVA

MEMOIRS OF YEARS

1914—1921

TRIDENT PRESS LTD. — WINNIPEG, CANADA

1 9 7 4

ДМИТРО СОЛОВЕЙ

РОЗГРОМ ПОЛТАВИ

СПОГАДИ З ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
1914—1921

*Дивлюсь на пройдену дорогу,
І гнів і жаль мене незе...
Але у нашу перемогу
Усе ж я вірю гаряче.*

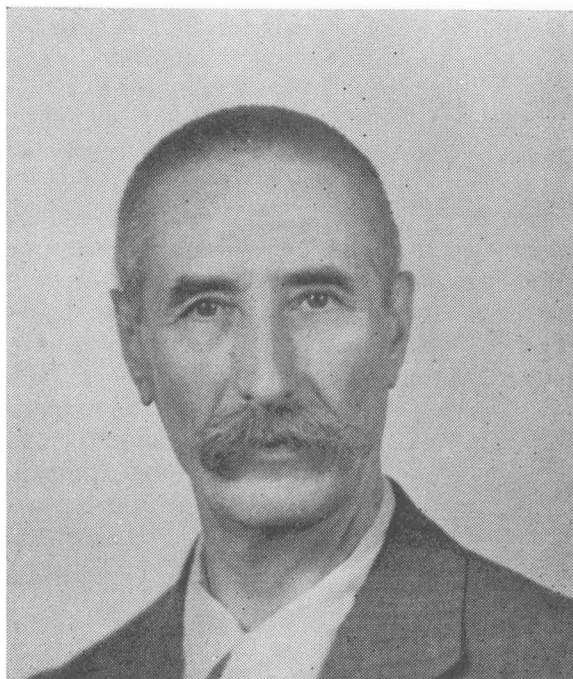
О. Олесь

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ, ВІННІПЕГ, КАНАДА

1 9 7 4

Обкладинка *Михайла Михалевица*
Підготовка тексту *Оксани Соловей*
Тираж 450 примірників.

ДМИТРО ФЕДОРОВИЧ СОЛОВЕИ
(Фото 1953 г.)

ВІД АВТОРА

Піднімаючи з дна пам'яти спогади про далеке минуле, я пересвідчився, що там збереглися тільки фрагменти колишніх подій. А до того й фрагменти ці вже втратили позаткову свіжість, примеркли й стерлися від дотику байдужо-жорстокого часу. Ніякого архіву переді мною не було: все розгублене й знищене. Тому я був змушений кликати на поміг пам'ять Дружини і давніх приятелів: Володимира Сергійовича Дубова та Івана Олексієвича Марзенка. Доводилося звертатися і до людей, яких я особисто не знав. Усім їм за їхню допомогу висловлюю тут щире подяку. Особливо ж Володимирові Дубову, що витратив гнмало часу й зусиль, щоб відновити призабуте.

Сподіваюся, що ці спогади бодай трохи допоможуть майбутньому історикові уявити собі картину українського відродження, а разом з тим і хресного шляху, що ним проходив наш народ у добу визвольних змагань за часів Першої світової війни й революції 1917 року.

Ганновер, 1947

ЧАСТИНА I.
СТУДЕНТИ

1. Як я опинився в Полтаві

Розгром Полтави, найсильнішого молодого українського організаційного центру Лівобережжя, почався восени року 1920...

Але перед тим, як розповісти про сам розгром, я зупинюся на його передісторії та з'ясую деякі допоміжні моменти. Хоч я народився на Полтавщині, де з діда-прадіда жив мій рід, проте до Полтави потрапив лише на 26-му році життя. Був я тоді студентом, що, прослухавши курс Харківського університету, готувався до державних іспитів. Приїзд мій до Полтави відбувся в незвичайний спосіб: мене пригнали по етапу під конвоєм, як арештанта. Вислали туди на два роки під нагляд поліції.

Першим моїм житлом у Полтаві була стара в'язниця на Кобиляцькій вулиці, де починалися Кобіщани, один з відомих кутків Полтави. І було це в кінці травня, чи на початку червня, року 1914.

В наслідок чого ж сталася ця важлива в моєму житті подія?

2. Хвилювання на медичному факультеті

Початок 1914 року в Харкові позначився сильним революційним нуртуванням серед студентства. Безпосередньою причиною було призначення на одну з катедр медичного факультету якогось прибулого доцента-чорносотенця. При чому призначення відбулося в спосіб, що порушував звичай і конституцію університету. Це й дало поштовх виявленню незадоволення, причин для якого було багато.

Завдяки тому, що корпуси медичного факультету були розштовані далеко від головного корпусу університету — аж на краю міста, в нагірній частині коло парку, — хвилювання в значній мірі локалізувалися. Проте струс од вибухів на медичному давали себе відчутти і в головному корпусі, де містилися аудиторії інших факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного та частково природничого.

Ні, в Харківському університеті не було спокою... Там клекотіло, наче в казані. Не було спокою і в самому місті. Не дарма час-від-часу на вулицях з'являлися ескадрони козаків і чеченців з лісом списів над головами. Дикий вигляд вершників, що мали в Росії гірку славу „усмирителів”, їхні нагаї, від удару яких тріскала одежа й шкіра, зловісний блиск гострих наконечників довгих списів — все це мало остерегти сміливців од необачних виступів та прилюдного вияву невдоволення з існуючого режиму.

3. Заборона святкувати Шевченківський ювілей

Нова обставина ще дужче посилила студентське хвилювання. В лютому стало відомо, що російські урядові чинники заборонили громадське святкування столітнього ювілею з дня народження Шевченка.

Щоправда, це не справило особливого враження на масу зденационалізованого студентства Харківського університету але на нас, студентів-українців, що давно усвідомили свою національну приналежність і гостро відчували кривди, заподіювані російським царатом українському народові, звістка вплинула сильно. Вона болюче вразила нашу національну й людську гідність.

Свідомі студенти-українці, об'єднані в Харківській Українській Студентській Громаді, — а таких було може сотня чи більше, — зразу ж відгукнулися на заборону. Хвиля гострого незадоволення з російського політичного режиму вже з нової причини покотилася в студентську масу через нові провідники, що ними були члени ХУСГ...

Не пригадую, хто саме піддав думку влаштувати масову протиурядову демонстрацію в день народження Шевченка, але я був одним з активних прибічників цієї громадської акції.

В той час, як основна маса членів ХУСГ захоплювалася питаннями виключно культурно-національними, стоячи осторонь від питань соціально-політичних, я і невелика група моїх ближчих товаришів стояли на тій позиції, щоб здобути можливості для вільного культурно-на-

ціонального розвитку нашого народу можна лише при цілковитій зміні політичного режиму в Росії. Добитися ж цієї зміни можна тільки шляхом революційним, залучивши до боротьби основну масу народу — мільйони селянства. Але селянство на 80% неписьменне, у величезній

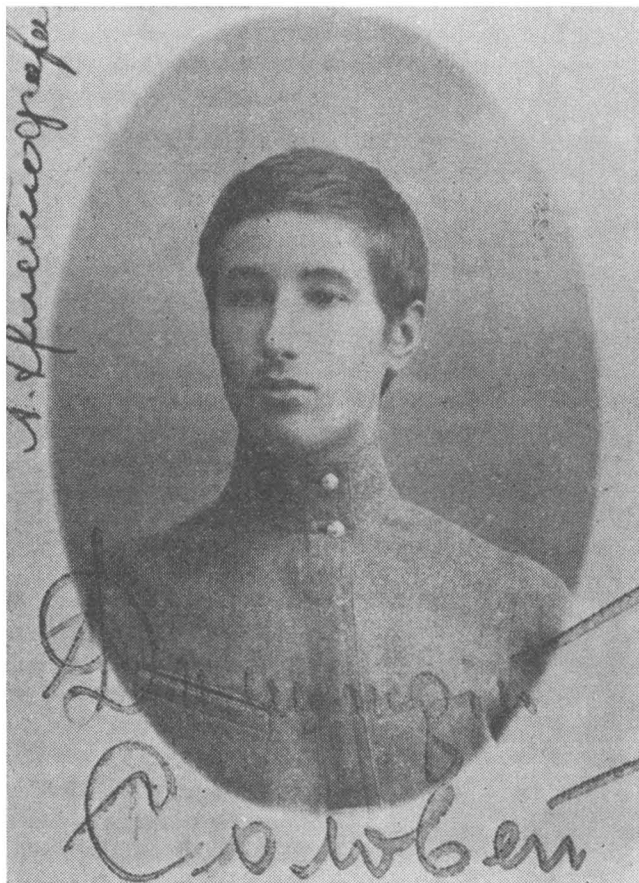

Фото на студентському квитку 1913 р.

більшості живе злиденно. Значить зворухнути його, штовхнути на боротьбу, можна не так гаслами національного, як соціального звільнення. Звідси наша зацікавленість політичними та соціальними проблемами, захоплен-

ня творами М. Драгоманова, книжками Кропоткіна („Записки революціонера”), Степняка-Кравчинського („Революційна Росія”), Туна („Історія революційного руху в Росії”), Туган-Барановського тощо.

Фото 1918 р.

Наша невеличка групка, що відбувала свої збори, читання, дискусії, не була жодною партійною організацією. Вона ні від кого не залежала й мала характер самоосвітній, удосконалювальний. Ми старалися самотужки розібратися в питаннях соціального й політичного

устрою. Ніхто зі старших на допомогу нам не приходив, та й прийти на міг, бо в Харкові не існувало таких українських громадських чи політичних організацій ні легальних, ні нелегальних (російських було досить!), які цікавилися б тими ж проблемами, що ними цікавилися ми, і які, разом з тим, були б достатньо сильні й пов'язані живим корінням з українським ґрунтом.

Єдиною діючою українською організацією була ХУСГ, але характер її був не тільки безпартійний, а й аполітичний, культурницько-просвітній. Це нас не вдовольняло і штовхнуло у бік створення своєї тіснішої групки в межах ХУСГ, до якої входили, крім мене, такі особи: Володимир Глуходід (згорів від туберкульозу, що загострилася 1916 р. під час перебування у в'язниці, а згодом на засланні), Яким Б., Павло С., курсистки — Леся Вензель, Маруся Соболя, гімназисти — Андрій Заливчий (загинув наприкінці 1918 р. на Чернігівщині), Микола Петренко, лебединські вчителі — Грицько Пусто(г)вар (у 1920 р. вийшов на еміграцію) і Микола Запорожець та інші, менш активні члени.

Отож, коли виникла думка про організацію протиурядової демонстрації, то, з одного боку, я і мої найближчі товариші, які були в той час у Харкові, не могли лишитися осторонь, а з другого — до нас, як до „політиків, досвідчених у таких справах”, звернулися очі багатьох членів ХУСГ, що ближче знали наші настрої та зацікавлення.

Якось так вийшло, що в центрі керівної групи, яка мала провести організацію демонстрації, опинився я й Олекса Синявський, пізніше — професор-мовознавець, що загинув десь під час „ежовщини” 1937-39 рр., в катівнях НКВД, чи на засланні. На нас двох і лягла вся вага підготовки демонстрації.

4. Міжнаціональні переговори

Відчуваючи слабкість власних сил Громади, якій тяжко було б викликати масу зденаціоналізованого або іншонаціонального студентства університету на імпозантну про-

тиурядову демонстрацію з приводу заборони святкувати столітній Шевченківський ювілей, я висунув думку про потребу ввійти в контакт з іншими студентськими організаціями і в першу чергу з національними організаціями, бо в університеті було чимало вірменів, грузинів, жидів, татар тощо.

Встановлювати контакт довелося мені. Я встиг зустрітися і переговорити з представниками лише трьох організацій.

Мої переговори з студентом-жидом Шифріним, що розмовляв від імени російської соціал-демократичної організації, не дали наслідків. Він нам — як я це зрозумів — не співчував, ставлячися від'ємно до піднесення й активізації національного питання. Отже чекати допомоги в проведенні нашого задуму з цього боку не доводилося.

Кращі наслідки дали переговори з представниками жидівської національної організації. Точну назву організації я забув, як забув і прізвища тих студентів, що з ними мав справу. Сконтактувався я з ними через Вол. Глуходіда. Представники тієї організації визнали рацію спільного виступу проти урядової заборони святкувати ювілей. Цей бо виступ мав бути взагалі протестом проти гнобительської національної політики російського уряду. З ними мені пощастило потім погодити й зміст відозви до студентства, що її я склав, і вони дали згоду вписати назву їхньої організації під відозвою та пообіцяли організовано взяти участь у проведенні демонстрації на вулицях Харкова.

Мав я побачення і з грузинами. Вони живо відгукнулися на пропозицію влаштувати спільну політичну демонстрацію — протест проти гнобительської національної політики уряду. Обіцяли, що вийдуть на демонстрацію з кинджалами і при першій же нагоді пустять їх у дію... Мене неприємно вразила ця дитяча задиркуватість і я, як умів, почав доводити їм, що демонстрацію треба провести без зброї, бо коли б хтось пустив у хід кинджал, то це лише спровокує поліцію на погром. Наше ж завдання — своєю демонстрацією звернути увагу

громадянства Росії та інших держав на ненормальні явища та примусити задуматись над ними. Довго ми балакали, сперечалися і врешті умовилися ще раз зустрінутися, щоб остаточно все погодити, зокрема текст відозви. Але... в призначений час на умовлене місце вони не прийшли...

5. Готуємося випустити проклямацію

А час ішов, день, визначений для демонстрації, наближався...

Треба було підготувати вже друк проклямації, яка мала пояснити студентському загалу причину й мету демонстрації та спонукнути його вийти на вулицю.

І знову — справа друку проклямації впала на мене й на Синявського. Я мав подбати про гектограф, бо трохи знав, як він працює, а Олекса — про приміщення.

Отож треба було зробити гектограф. Це вимагало значної кількості гліцерину та желатини, а також відповідного шматка м'якої бляхи на форму. І, нарешті, потрібне було гектографічне чорнило, щоб писати текст.

Місцем наших зустрічей та домовлень була „Столовая для недостаточных студентов Общества Трудящихся Женщин города Харькова” на Рибній вулиці.* Там завжди під час обідів був тиск студентів. Мені, трохи обізнаному з революційною літературою та обставинами нелегальної роботи, кидалися у вічі неконспіративність поведження активної групи Громади, голосні розмови тощо. Все це могло привести до передчасного краху наших намірів. Я попереджав про це, але з мене сміялися. Дехто, мабуть, думав, що я просто страхополох.

Сам я пробував вжити бодай деяких заходів обережності. Тому не ходив по крамницях скуповувати гліцерин, желатину й гектографічне чорнило, щоб не звернути на себе увагу досвідченого агента, а доручив зробити це товаришам. Зібрав і переніс до безпечних місць свою нелегальну літературу тощо. Одним словом — трохи підготувався до обшуку.

* Після революції перейменовано на Кооперативну.

6. Сексот крокує за спиною

Ось, уже все купили, принесли мені, і ми з Олексою Синявським увечорі маємо йти десь на Журавлівку.

Прийшли. У приміщенні студентів-технологів, членів ХУСГ, яких я до того не знав і прізвищ тепер не згадаю, було вже чимало молоді. В той час, як в одній кімнаті ми варили на спиртівці гектограф, писали відозву й друкували її, у другій — як видно для того, щоб „очі одводити”, — співали українських пісень. Зібралися, мовляв повеселитися...

А робота посувалася туго... Рецепт пропорції складових частин гектографа виявився невдалий, отож — довго морочились і мало зробили: надрукували щось із півсотні проклямацій. Олекса їх забрав, щоб роздати ко-му треба.

Було, мабуть, близько 11-ої години, коли я, загорнувши гектограф у папір та сховавши чорнило до кишені, вийшов і попрямував додому. А жив я за кілька кілометрів, на початку Нетечинської, коло Михайлівської церкви.

На вулицях було майже порожньо. Освітлення кепське. Я йшов швидко, щоб не змерзнути, бо мав на собі лише теплий піджак, і спочатку нічого не завважив. Але ось на Скобелівській площі, де було зовсім порожньо, я відчув, що за мною хтось невідступно крокує. Не озирюючись, я став перевіряти, різко міняючи напрямок руху. Тупіт не вгавав... Хтось, боячися загубити мене в темряві, йшов, як кажуть, по п'ятах...

Я вже доходив додому. Мені не хотілося показувати сексотові, де я живу. Але що робити?! Мене охопило хвилювання. Серце прискорено билосся... Спробувати водити його по місті, щоб якимось зручним маневром одчепитись, безнадійна справа: на вулицях стало зовсім порожньо, і агент, зрозумівши мої маневри, зможе при першій же нагоді заарештувати мене з гектографом та з текстом проклямації на ньому...

І я рішуче попрямував до будинку ч. 11 на Нетечин-

ській, де наймав кімнату. Ще раз на перехресті вулиць зробив раптову зміну напрямку руху і остаточно впевнився, що небажаний „хвіст” за мною таки дійсно тягнеться. Увійшовши в двір, я зачинив за собою хвіртку. „Хвіст” залишився на вулиці... Сховавши гектограф, ліг спати.

— Що буде, те й буде! Адже я це передбачав.

Стомлений, швидко заснув. Коли прокинувся, сонце вже зійшло.

— Ага! З трусом не прийшли. Значить, сексот не знав, що я ніс із собою.

7. Грізний дзвоник серед ночі

Я ще раз переглянув свої речі, одібрав небезпечне, і, вживши заходів обережності, переніс ці рештки до товаришів, що не брали активної участі в підготовці демонстрації протесту.

Потім пішов до бібліотеки Короленка, переглянув новіші енциклопедії і відшукав інший рецепт для гектографа. Попередній, який я виписав з книжки „Мученики науки” Тісандьє, не виправдав себе.

Під час обіду в їдальні зустрівся, як звичайно, з Олексою С. та з іншими товаришами й дізнався, що ніч пройшла спокійно.

— Ну, — думаю — значить поліція ще нічого докладно не знає і своїми запобіжними обшуками та арештами не встигне перешкодити провести наш задум у діло.

Ввечорі ми пішли з Олексою С. до заміжньої сестри одної з наших курсисток — Наталі Шаде, щоб надрукувати в її приміщенні побільше листків прокламації, бо вже завтра мала відбутися демонстрація.

Будинок, до якого ми йшли, був близько річки Харків між Горбатим мостом, що вів на Чорноглазівську вулицю та другим мостом, що вів на Старомосковську. Великий, либонь, п'ятиповерховий. Жили в ньому, як видно, заможні люди, бо сходи були вкриті „доріжкою” і зустрів нас при вході швайцар, який запропонував нам залишити у нього калоші.

Поскидавши калоші, ми мовчки пішли нагору. Я був тут вперше, а Олекса С. мабуть раніше вже був колись, або ж йому добре розказали куди йти, бо, не питаючи швайцара, — а це в нашому становищі було дуже добре — ми пішли вгору й зупинилися на передостатньому поверсі перед дверима, прикрашеними великою мідяною табличкою з прізвищем господаря.

Подзвонили. Разом з покоївкою нас зустріла Наталя Ш. з сестрою, господинею приміщення. Поки ми роздягалися, вони забрали в нас те, що ми з собою принесли для роботи. Потім повели нас до вітальні. Мене вразило незвичайне для мене багате убранство кімнати. Чоловік сестри Наталі Ш. був визначним промисловцем, чи купцем.

Познайомилися з господарем. Почалася звичайна гуртова розмова про те, про се... Я вже став було нервуватися, бо час ішов, а я не бачив можливості для виконання нашого завдання і взагалі не розумів, як це ми тут робитимемо. Аж ось господар попрощався й пішов спати.

Нас перевели негайно до просторого кабінету, вимкнули в квартирі зайве електричне світло і сказали, що можемо безпечно розпочинати наше діло. І ми з Олексою не загаялися. Швидко почали робити все, що треба. Друк цього разу йшов добре. Наталя Шаде і її сестра-господиня були спостерігачами і раділи, мов діти, нашим успіхам.

Було вже за північ, коли ми кінчали. І раптом, наче грім ударив — голосний дразливий дзвінок у передпокої...

8. Нас шукають

Усі ми, не промовивши одне до одного й слова, зрозуміли значення дзвінка. Вимкнули в кімнаті електрику. Нервові напруження опанувало нами до крайньої межі. Очевидно у всіх промайнула та сама думка:

— Поліція!... Що робити??...

У передпокої нервово дзеленчав дзвінок, вимагаючи відчинити. Роздумувати було ніколи.

Господиня й Наталя Ш. вийшли з кімнати й зачинили до нас двері. Треба було попередити покоївку, щоб вона не вийшла раніше. Через хвилину ми крізь малопрозоре матове скло дверей нашої кімнати побачили, як у передпокої заблищало світло. Ще через хвилину — чийсь грубий владний голос забубонів, говорячи про щось...

Ми чекали, що ось зараз відчиняться двері й до нашої кімнати ввійдуть поліцаї та виявлять усю нашу роботу, або, як кажуть — „впіймають нас на гарячому”.

Але ні!.. Голос замовк, вхідні парадні двері зачинилися й світло у передпокої погасло...

Через хвилину до кімнати повертаються господиня й Наталя Ш. й пошепки повідомляють: — Ходить багато поліції. Шукають двох студентів. Що робити?...

— Поки не пізно, треба втікати через чорний хід, бо не знайдуть і знову сюди прийдуть!

— А що ж робити з гектографом та проклямаціями? Адже, як буде обшук, то їх знайдуть.

Наталя каже, що проклямації вона спробує спустити в каналізаційну руру, але куди подіти коробку з гектографом? Я моментально вирішую: гектограф і чорнило беру з собою.

Через хвилину нас тихо провели темною кухнею, тихо відчинили двері на чорний хід, і ми вийшли. На сходах було зовсім темно. Тихо, помацки почали ми спускатися вниз, щоб вийти у двір.

Тим часом у квартирі, з якої ми вийшли, розігралася драма. Виявилось що до куховарки в той день прийшов чоловік-столяр і заночував. Почувши дзвінки й метушню в квартирі, а далі побачивши, як нас випустили через чорний хід, він став одягатися, щоб і собі за нами вийти. Був хворий на туберкульозу, а тому боявся, що його тут заарештують, посадять до в'язниці, а там він обов'язково загине...

Наталі Ш. і господині, як ми дізналися потім, коштувало багато труду, неприємностей і, навіть, приниження,

поки вони упросили того столяра залишитися й нікуди не виходити, бо знали, що цим буде зражене місце друкування проклямації. Багато мороки зазнали й з самими проклямаціями, поки їх знищили і спустили в каналізаційну руру...

9. В лабетах поліції

Вже ми зовсім зійшли вниз по сходах, гадаючи зараз вийти у двір, як раптом відчули в темряві людську присутність і різкий оклик:

— Сій!

Тут же нас схопили за руки й заблиско світло кишенькового ліхтаря. Ми побачили, що коло виходу в двір стояв цілий гурт поліції. Нас вивели в двір, потім на вулицю й повели до парадного входу в будинок. В освітленому вестибюлі ми побачили новий гурт поліції, похмурого швайцара, а коло нього — наші калоші: речевий доказ нашої присутності в будинкові. Побачили ще літнього присадкуватого огрядного цивільного, зі злим неприємним поглядом. До нього нас і підвели. Це був начальник „сыскного отделения” (таємної поліції).

— Піймали! — з виглядом повного задоволення доповів старший поліцай, показуючи на нас, і подав йому загорнутий у папір гектограф, що його взято було з моїх рук.

Розгорнув, глянув. А на гектографі лежав і останній готовий відбиток проклямації.

— Ну, звичайно!... — промовив він багатозначуще. Сумніву, мовляв, ніякого, це вони і є.

— В якому приміщенні ви були? — грубо запитав мене начальник таємної поліції.

— Не знаю! — відповів я коротко.

— Як це „не знаю”?! — з перекошеним від злоти лицем гукнув він, перекривляючи. — Що ви сонний були, як сюди прийшли?!

І він звернувся з тим же питанням до Олекси С., але і від нього одержав таку ж коротку відповідь. Побачив-

ши, що видавити з нас щось задовільне буде тяжко — накинувся з злосливою лайкою на похмурого швайцара.

— Ти мусиш знати, де вони були! — кричав до нього. — Ну, то ми ще з тобою поговоримо!... — пригрозив наостанку.

І нас повели сходами вгору. Ось вже ми доходимо до того поверху, де були. Серце прискорено забилося, а в голові гураганом думки! Невже вони дізналися й ведуть до тієї квартири, з якої щойно ми вийшли?!

Аж тут з полегшенням стверджуємо, що ведуть нас ще вище, на останній поверх. Сходимо, дивимося: двері в одну квартиру відчинені і всередині нишпорить поліція. Заводять і нас туди...

Приміщення скромно устатковане. Жила тут, як ми згодом дізналися, якась учителька, політично неблагонадійна. На неї і впала найбільша підозра. Завели нас до кімнати, в якій уже обшукували невідомого нам мужчину. Знову допит:

— В якій квартирі ви були?

І знову відповідь: — Не знаємо!..

— Ви в цій квартирі були?

— Ні, ми тут не були...

— Роздягти догола й обшукати! — розлютовано крикнув начальник таємної поліції.

Нас почали роздягати й обшукувати. З кишені в мене витягли гектографічне чорнило, ще один речовий доказ „злочину”...

10. В одиночці

Була ще ніч, як ми потрапили у відповідному супроводі до „Губерської в'язниці”, що містилася поблизу головної харківської залізничної станції. Наче у сні пройшли ми різні типово-в'язничні процедури: опит, записи, новий обшук, відбирання складаних ножиків, годинників, грошей, ремінців, далі переходи в'язничних дворищ, якихось залізних кліток та ґратчастих перегородок, нарешті грюкіт зачинених дверей одиночної камери на третьому поверсі...

І ось, я сам... Олексу Синявського повели десь до іншої...

Оглянув я нову свою домівку. Вузька, маленька, похмура камера з асфальтовою підлогою. Не дуже велике вікно, розташоване високо, нарівні обличчя. До стіни прироблене залізне ліжко з солом'яним мішком і малесенький столик; в кутку, коло дверей, відома „параша” із специфічним огидним запахом. Мимоволі згадалася знаменита картина Ярошенка „В'язень”...

Безпорадно озираючись навкруги, я раптом відчув, що за мною хтось стежить. Глянув на двері — аж крізь невеличке кругле віконце на мене з коридору дивиться чийсь око...

Як тільки мій погляд зустрівся з ним, з-за дверей почувалося глухе:

— Лягай!

І я ліг...

Значить все загинуло!... Демонстрація, певно, не відбудеться, або до неї не допустять... З університету викинуть... Учителювання, про яке мріяв, до якого готувався, на яке дивився, як на шлях громадського служіння, яке вважав за єдиний засіб впливу на українську молодь — в час формування її світогляду — стало з цього моменту неприступним...

Я ж став політично-неблагонадійним! Все моє майбутнє життя має перейти тепер на якісь нові, невідомі мені рейки... А хто мені, ув'язненому, допоможе? Хто за мене поклопочеться? І я гостро відчув свою самотність, як ніколи не відчував перед тим. Адже рідні десь далеко, за дев'ять тисяч кілометрів, на Зеленому Клині...

Але, що буде, те й буде! Жалкувати не буду. Сам добре знав, на що йду... Крім того, за стінами в'язниці в мене лишилися товариші. Щоправда, вони самі безсилі, але духово вони зі мною, я це знаю...

Стомлений, розбитий я заснув, тяжким сном. Перша моя ніч у в'язниці...

11. До в'язниці потрапили й інші

На другий день з висоти третього поверху я спостерігав, як на порожньому подвір'ї секретного корпусу, вимаршовуючи безконечне коло, гуляли під доглядом в'язничних сторожів арештанти. Серед арештантів, що їх виводили на чверть години на прогулянку по одинці, я побачив, нарешті, й Олексу Синявського. Але яке ж було моє здивування, коли згодом побачив я ще декого з членів Харківської Української Студентської Громади! Тут були: студент університету Яковлев, ім'я якого я забув і якого пізніше, либонь у 1918 р. на Катеринославщині, розстріляли росіяни-большевики. Були й обидва технологи, в яких ми на Журавлівці друкували перший раз нашу прокламацію.

Чи це всі, чи є ще хтось заарештований — я не знав. Але мені стало ясно: арешти були переведені ширше, ніж здавалося спершу. Через день чи два мене перевели вниз. Тут моє вікно виходило в протилежний бік, і я міг бачити своїх товаришів лише випадково, коли потрапляв підійти до вікна саме в той мент, як когось із них вели повз нього на прогулянку. Тоді ми переглядалися і мовчазно здоровкалися.

12. Погано не знати в'язничної азбуки...

Провадячи спостереження, я, кінець-кінцем, з'ясував, що з обох боків у камерах сидять мої нещасливі товариші: один — Яковлев — праворуч, а другий — технолог Гордій Борзяк — через одну камеру ліворуч. Хто ж сидить між мною і технологом, я не був певний, наче якийсь чоловік в темних окулярах. В цьому я остаточно переконався, коли одного разу нас повиганяли з камер і примусили стояти проти своїх дверей поки табуни в'язничних наглядачів ходили й обшукували камери. Ми мовчки переглянулись з товаришами і привіталися поглядами. Сусід у темних окулярах намагався мені щось потихеньку сказати але в'язничний наглядач перешкодив.

Як же мені пов'язатися з товаришами? Я часто чув десь вгорі характерне вистукування й зрозумів, що то арештанти перестуковуються. Але як? Я ж не знав в'язничної азбуки!..

І от я вирішив на клаптику паперу, що знайшовся у мене, написати огризком олівця абетку, перенумерувати літери і вистукувати кожен літеру стільки разів, під яким номером вона стоїть в абетці. Вистукавши число літери, робити перебіг і починати вистукувати іншу цифру-показник літери.

Але чи зрозуміють мене?

Спробую. І я спробував у такий спосіб встановити зв'язок з Яковлевим. І, як це не дивно, він зрозумів мене. Почалися повільні „розмови”. Щоправда, під час одного перестукування, двері камери раптово відчинилися і в'язничний наглядач, що звався здається, Педченко, несподівано увійшовши, конфіскував клаптик паперу з позначенням нумерації літер.

— Нильзя, етого! — мовив він суворо-повчально. — До карцеру попадеш!

Проте, я знайшов спосіб відновити нумерацію і перестукування вже з певною обережністю йшло далі. Спробував перестукуватися з сусідом в темних окулярах і теж досяг успіху. Тепер мені вже не було так сумно. До мене доходили якісь бодай в'язничні новини. Я дізнавався, що того чи того кликали на допит. Сусід в окулярах сповістив, що йому сказали вже, що піде до Сибіру на заслання.

13. На допиті в жандармському управлінні

Аж ось і мене повели до жандармської станиці. Був допит. Я постарався нікого не плутати. У мене одібрали гектограф, чорнило, сам я з власної ініціативи все робив, сам і відповідаю, а де, в кого робив — то, сказати по правді, і сам не знаю...

— А цього знаєте? — запитав жандарм-полковник, показавши мені в'язничне фото Олексі Синявського „ан

фас” і в „профіль” з відбитками пальців. Таке фото і з мене теж робили.

— Знаю, нас же разом до в’язниці привели...

— А цього знаєте? — показав він мені друге в’язничне фото з відбитками пальців.

Я глянув і дуже здивувався, проте, не моргнувши й оком, пильно ніби приглядаючись, відповів:

— Не знаю такого...

— Невже ... І ніде ніколи з ним не зустрічалися?

Я відчув, що червонію, бо ніколи не мав звички брехати, проте, знаючи, що маю діло з жандармом, твердо й рішуче відповів:

— Не знаю!

— А придивіться й пригадайте! — мовив жандармський полковник.

Я вже давно придивився і все пригадав, але знову рішуче відповів:

— Не знаю!..

Допит був закінчений і я підписав протокол. Поводження було досить ввічливе, не грубе. Швидко мене й назад повезли.

Кого ж мені показали й чого я ніяк не хотів його пізнати? Показали мені фото людини, яку я протягом двох чи трьох років не бачив. Його прізвище (не знаю чи дійсне) було — Акулов. Зустрічався я з ним усього кілька разів ще тоді, коли мої найближчі товариші-студенти Павло С. та Яким Б. не були заслані й жили разом зі мною. До нас на квартиру коли-не-коли заходив то один, то другий молодий мужчина, що з ними десь познайомився Павло С. Старший, якого ані прізвища, ані адреси ніхто з нас не знав, коли-не-коли приносив нам різну соціал-революційну літературу, зокрема орган ЦК партії соціалістів-революціонерів, друкований за кордоном на надзвичайно тонкому, але міцному папері, і нелегально перепроваджений до Росії. Другий, молодший, мабуть наших років, відомий був нам під прізвищем Акулова, але хто він, де жив, — ми теж не знали. Він називав себе членом соціал-демо-

кратичної партії меншовиків і приносив нам соціал-демократичну літературу. Часом, провадячи з ними розмови, ми зачіпали й болюче для нас національне питання, сперечалися. Проте наші побачення мали мирний характер.

Що трапалося з цим Акуловим і де він був я, звичайно, нічого не знав, як нічого не знав і про другого, але визнавати своє знайомство з ним, навіть тоді, коли він, скажімо, на допиті це знайомство з нами змушений був визнати, я не бачив жодної рації, а тільки нову й ще грізнішу небезпеку бути приплутаним до якоїсь справи російської соціал-демократичної партії, яка тоді ласкою царського уряду ніяк не користувалася.

14. Холодно, голодно, тоскно...

Надворі ще стояла зима. Температура в камері певно не перевищувала 8—10 ступнів за Реомюром.* Годували кепсько. Житній хліб — глевкий, „кандьор” чи борщ — одворотний, якийсь вонючий, каша — не мащена й без смаку, як трава. Я був постійно голодний, щось безупинно всередині смоктало... Читати нема чого, перемовитись, ні з ким. Роботи ніякої. Надії що скоро вийду з в'язниці — немає. Адаже „злочин” доведений.

Спочатку мені оголосили, примусивши розписатися, що я числюся за жандармським Управлінням. Через два тижні знов оголосили, що я вже числюся за Губернатором. А минув місяць — оголосили, що я за Міністром Внутрішніх Справ... Далі, очевидно, кудись зашлють.

Холод, голод, безперспективність, відсутність будь-якої праці й цілковита самотність — створювала гнітючий, тоскний настрій. І я згадав оповідання Крапоткіна в „Записках революціонера” про те, як один селянин, посаджений в одиночну камеру Петропавлівської цитаделі, не витримав самотности і збожеволів. Просидіти так довгі місяці чи роки — неможливо. І я дивувався, як міг просидіти 25 років самотою, замуrowаний в камері на Соловках останній Кошовий Запорізького війська Кальнишевський?

* 50 — 55°F

Це просто незрозуміло! Певно тільки залізна запорізька натура могла врятувати його від божевілля... Але що то за муки були!..

Аж ось прийшло спасіння.

Раз віконечко в дверях відчинилося і колишній студент-алькоголік, що в п'яному вигляді когось зарізав і тепер, засуджений, відбував кару, приніс мені з другого корпусу каталог книжок в'язничної бібліотеки і запитав, чи я хочу брати з бібліотеки книжки. Він був бібліотекарем.

— Та як же не хотіти!!

Я з радістю захопився за каталог і з подивом побачив, що в цій порівняно маленькій бібліотеці, яка складалася, видно, з дарованих книжок і куди „цензура” певно не заглядала, були й такі книжки як Енгельса „Від утопії до науки”, „Походження родини, власності і держави”, тощо, які вважалися тоді в Росії забороненими. Були наукові книжки, була Біблія. Я записав, що мені цікаво, і почав брати з бібліотеки книжки.

Бувши істориком і маючи зацікавлення до соціальних проблем, я з великою увагою перечитав згадані книжки Енгельса. Далі, бувши під впливом талановито написаних книжок німця Деліча „Біблія та Вавилон” і московського професора Віппера „Із сходу світ”, що я з ними ще раніше ознайомився, вивчаючи курс історії Сходу, взявся тепер з цікавістю за читання Біблії. Тут я наочно переконався, що вона дає величезної вартости матеріал до усвідомлення стародавніх сторінок історії людства, зокрема історії Сходу.

Пригадую разом з тим, як особливо вразила мене проста й глибока сердечність оповідання „Книги Рути”. Пригадую також, як запав мені в голову один вираз Біблії, не знаю вже тепер, ким і де сказаний, але який назвичайно пасував до мого становища:

І вранці ти скажеш: О, коли б швидше настав вечір!

А ввечері скажеш: О, коли б швидше настав ранок!..

Ці слова сміливо можна було б написати на воротах подвір'я „Секретного корпусу”.

Ще дужчу радість принесло мені, ще більше підняло мій дух, коли я несподівано одержав листа. Звичайного собі листа по пошті!.. Але ж той лист говорив, що я не сам, що я не покинутий, що за стіною в'язниці живуть мої друзі, які не забувають за мене.

І я тепер прекрасно розумію чому більшовицьке ГПУ-НКВД засилало людей „без права листування”. Це своєрідний садизм: позбавити жертву цієї маленької, але такої важливої для неї радості...

Написала того листа одна з курсисток нашого гурту Віра Л., з метою встановити контакт і дізнатися, чи мені щось потрібно. Я прекрасно розумів і знав, що кожен, хто листується з політичним в'язнем, цим самим ставить себе під нагляд таємної поліції й стає „неблагонадійним”. Отже для цього треба було в російських умовах мати чимало відваги.

Конверт і лист були перехрещені широкими жовтими смугами: доказ того, що листа жандарми не тільки перечитали, а й перевірили хемічним реактивом, чи не написано була в ньому чогось таємним, невидимим для ока чорнилом...

Це був початок зв'язку з волею, який приніс мені не тільки приемність перемовлятися словом з живою людиною, але й підручники, що їх я попрохав мені переслати. Ще перед тим, як я одержав листа, хтось з товаришів передав мені білизну. Чиясь дбайлива дружня рука подбала покласти в контору в'язниці на мое ім'я шість карбованців, і я міг додатково раз на тиждень замовляти собі купити в місті цілу купу маленьких, як пиріжки, хлібців по копійці штука, кілька штук солодких сирків, зготовлених зі свіжого сиру, що звалися „Невшатель”, товсті зошити, олівці, пера, чорнило... Всього цього було дуже небагато, але й це допомогло. Гострий голод зник. Читаючи, я міг робити виписки з книжок. Я став почувати себе краще, тісні гнітючі стіни одиночки, ніби розсунулися...

Велику приемність і піднесення принесла передвели-

кодня передача. Несподівано викликали мене до контори в'язниці. Там, у просторій кімнаті передач, я побачив либонь з десять пасок, а коло кожної невеличку купку яскраво пофарбованих яець — червоних, блакитних... Незнайомі арештанти, вже одержавши паски, виходили. Мені теж було запропоновано взяти одну і купку крашанок біля неї.

— Хто передав цей Великодний дарунок? — міркував я, повертаючися з паскою до камери. — Товариші? Але ні, бо вони самі не мають. Крім того, пасок багато, всі вони однакові, і їх одержують в'язні, яких я зовсім не знаю. І я збагнув: та це ж дарунок Революційного Червоного Хреста, що дбає про політичних в'язнів... Значить, хтось знає про твоє існування, стежить за тобою, турбується...

Мій настрій підносився, я почував себе бадьоріше.

І яке то велике значення має для людини відчуття, що вона не самотня, не покинута, що в неї є десь друзі, які про неї турбуються, виявляють до неї бодай дрібну увагу, які співчують їй, поділяють її думки і живуть тими ж ідеалами і мріями, якими живе й вона сама! Це можна зрозуміти й оцінити лише сидячи у в'язниці, особливо в одиначі...

15. Незграбний провокатор

Одного разу характерним стуком олівця в стіну викликає мене на „телеграфну” розмову мій сусіда — чоловічок у темних окулярах. Повідомляє, що через кілька днів його з черговим етапом поведуть у Сибір на заслання, і якщо я маю щось переказати своїм рідним і друзям, то він, як його випустять там на волю, охоче зможе це зробити.

Не пригадую точно, що я йому відповів. Здається „протелеграфував”, що мені нікому й нічого переказувати. Бо таки й справді не було таких таємниць, щоб про них треба було комусь переказувати для остороги чи іншої потреби. А коли б вони й були, то я не був уже такий

наївний, щоб довірити такі речі зовсім незнайомій людині.

Розмова урвалася.

Проминув день, чи два, чи три... Чую якимось увечері серед могильної тиші хтось стукотить-телеграфує, але звідки — не второпаю: чи то з другого поверху, чи то від мого сусіди в темних окулярах. Але „шифр” ніби не той, що я ним користуюся. Отже підходжу до ліжка і легким умовним стуком олівця в металевий гак у стіні, до якого ліжко прикріплюється, викликаю на розмову. Швидко чую відгук.

Тепер вже не пригадую, чи встиг я йому щось сказати чи ні, але вслухуюся, розшифровую його телеграму і несподівано маю:

„Я з вами не хочу балакати, бо ви провокатор!”

Мене наче окропом ошпарило! Кров ударила в лице і нервово почав я домагатися пояснень. Та сусіда в темних окулярах перебивав мене своїми „отбоями”, і я обличив спроби щось з’ясувати.

Ніч змарнувалася. Я ніяк не міг заспокоїтися й заснути. У мені кипіло безмежне обурення й протест.

— Як він смів назвати мене провокатором!! І за що, спитати?!

Але я відчував цілковите безсилля. Що я міг вдіяти, щоб себе захистити? Адже в умовах в’язничної ізоляції, будши підслідчим політичним злочинцем, я не міг притягти того чоловічка, скажімо, до суду, не міг вимагати від нього спростування свого безпідставного й такого ганебного обвинувачення, або розкриття джерела, відки воно пішло. Я був цілком безборонним і разом з тим прекрасно усвідомлював усю небезпеку від поширення про мене та ще й у в’язниці такого дійсно провокаційного твердження.

Відки ця нова напасть на мене?!

Наступного дня, коли мене похмурого вели на прогулянку, я глянув у віконечко камери свого товариша-технолога Гордія Борзяка і побачив його голову: він приязно усміхався й щиро вітав мене, киваючи.

У вікні камери, що була з другого боку моєї, я побачив голову Яковлева з усміхненим обличчям. Поглядом привітався й з ним, і стало веселіше. Мої товариші нічого поганого про мене не думають! Я це побачив власними очима й переконався!

Не пригадую вже, чи того ж самого дня, але несподівано ввечері чую з боку камери чоловічка в темних окулярах сигнал на розмову. Що це означає?! Підходжу й даю відбій: „Не хочу розмовляти”. Та виклик продовжується. Знову подаю сигнал відбою. Але виклик не вгаває.

Тоді вже я запитую:

— Чого вам од мене треба?

— Простіть, ради Бога! Ваш товариш, що сидить поруч зо мною, сказав мені, що ви провокатор...

Я згадав ранішню приязну усмішку технолога та його щире вітання і „відбоем” перервав провокаційне патякання. Мені стало ясно, що між мною й технологом навмисно посаджений жандармський агент.

На другий день був черговий обшук камер. Нас змусили вийти й стати проти своїх дверей. Впіймавши зручну хвилинуш технолог, непомітно підсунувшись до мене, шепнув:

— Бережіться оцього!.. — і показав поглядом на камеру чоловічка в темних окулярах, якого там не було, бо його кудись повели.

В'язничний наглядач, спостерігши розмову примусив нас розійтися. Але й цих двох слів було досить, щоб зайвий раз підтвердити здогад, що між нами сидить агент таємної поліції.

Після того швидко його забрали „з речами”. А ще через кілька днів в'язничний сторож Педченко, що завжди був похмурий і мовчазний, прийшов у веселому настрої. Він десь випив і горілчаний дух зраджував його.

— А он той, — хитнув він головою в бік порожньої камери, де сидів раніш чоловічок у темних окулярах, — вже на волі. Іду я, а він сидить у скверіку на Катеринославській, на сонечку гріється, — промовив він, випускаючи мене на прогулянку.

-- Оце така висилка на Сибір! -- подумав я. — Зрозуміло все! Дуже вже білими нитками шито...

16. Записи

Я вже згадував, що замовив купити собі кілька товстих („загальних”) зошитів для праці, для виписок із книжок. Їх мені купили й принесли, але ...вони були прошнуровані й скріплені сургучними печатками. Це для того, щоб я не наважився виривати листки та писати комусь нелегальні записки. І видали мені зошити... під розписку. Це означало, що я на вимогу адміністрації в'язниці, мушу їх оддавати на перевірку й перегляд.

Проте це мене не дуже зажурило. В одному зошиті на першій же сторінці я старанно вималював з натури свою камеру з усім її обладнанням. У другому — українську хату, тополі і степовий краєвид, а під ним — слова Павла Грабовського:

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені,
І степ широкий, наче море
І тихий сум по кружині...

До зошитів я вписував усе, що звертало мою увагу при читанні. Деякі книжки я конспектував. Інші зошити були мені для чернеток. Бажаючи дещо зафіксувати (факти, дати, прізвища тощо), я серед чернеток почав писати короткий гумористичний щоденник здебільшого езопівською мовою і в старовинному літописному стилі. Літописний стиль був тоді ще свіжий у пам'яті, бо нещодавно я простудював Іпатієвський, а частково й Лаврентієвський списки нашого літопису, виконуючи для професора Савви роботу на тему: „Роля кочовиків в історії Росії”, основна частина якої була посвячена князюму й козацькому періоду історії України та боротьбі з печенігами, половцями й татарами.

Зошити мені пощастило винести на волю. В'язнична адміністрація надіялася, певно, на магічну дію сургучних печаток і не припускала й думки, що в зошити попаде

щось нелегальне, тому й не переглядала їх ні при обшуках, ні при випускові з в'язниці.

На превеликий жаль, мені так і не довелося розшифрувати та використати ці замітки. Перші бо роки революції були надто бурхливі. Вони вимагали від кожної громадсько-свідомої одиниці напруженої праці на різних ділянках культурно-національного й громадсько-політичного українського життя. І я теж потопав у вирі практичної діяльності. Пізніше ж, з 1920 року, могутній, всевладний орган окупантів — ЧК-ГПУ-НКВД створив на Україні такі специфічні „советські” умови, що годі було братися за таку роботу, якщо вона не спрямована була на возвеличчвання „властей предержавіх”...

17. Ми знов удвох із Синявським. Селянин з Богодухівщини

Либонь незадовго перед першим травня моїх товаришів-сусідів взяли „з речами”. Їх, як потім ми дізналися, випустили, заборонивши жити в Харкові. Мене ж перевели нагору і я опинився в камері з Олексою Синявським. Це означало, що слідство закінчене. Ми обоє раділи, бо вдвох сидіти краще, ніж самотою. Але раптом, хоча камера розрахована на одного, до нас посадили ще й третього, нам невідомого.

Ми насторожилися... Але швидко з'ясували, що то селянин з Сіннянської волости Богодухівщини. Активний учасник революційного руху в 1905 р., він змушений був утекти до Сибіру, де й переховувався роки із вісім, працюючи переважно на будівництві Приамурської залізниці. Але, кінець-кінцем, сум за родиною й своїм селом змусив його повернутися додому. Тут його і схопили...

Цей літній чоловік (мав він певно років 40), виявився розумною і безперечно ідейною людиною. Проте, добре розбираючися в питаннях соціальних і політичних, він був зовсім темний у питанні національному й суто українському. Адже його виховала Російська Соціал-Революційна Партія, яка мала незвичайно міцні позиції на Слобо-

жанщині навіть у часи наших визвольних змагань 1917-19 років. Що ж стосується часів близьких до і після революції 1905 р., то Російська Соц. Рев. партія панувала в душах тутешнього українського селянства всевладно, діючи через цілком або частково зрусифіковану українську інтелігенцію, особливо вчителів сільських шкіл.

Отож наш випадковий співжител ь слухав наші докладні розповіді про українські національно-політичні змагання, про український громадсько-політичний рух, як щось нове й дивне, але близьке, рідне й захоплююче.

Він жадібно накинувся на книжечки з в'язничної бібліотеки, що їх ми йому порадили, та на кілька українських художніх творів, переданих з волі Олексі Синявському. Він звертався до нас за роз'ясненням незрозумілого, розпитував... Не пройшло багато часу, як він став цілком свідомим громадянином-українцем.

З щирим жалем покидав він камеру, коли його в кінці травня забирали від нас. Розсталися ми як близькі друзі, та ніколи більше наші життєві шляхи не перетнулися.

Пізніше, вийшовши з в'язниці, я написав його жінці про те, що він просив, а від неї через якийсь час дізнався, що його засудили на п'ять років кріпости.* Ще пізніше, в 1917 р., я дізнався від Лесі Вензель, родом з Богодухова, що цей селянин був головою повітового земельного комітету в Богодухові. Прізвище його, на жаль, стерлося з пам'яті, а мої в'язничні записи, як і весь незвичайної вартости архів, що його я з великим ризиком зберігав протягом багатьох років, безслідно, треба думати, загинули у вогні нової великої руїни на Україні, що до неї спричинилися російські більшовики та німецькі нацисти.

18. Перед першим травня

Перед першим травня секретний корпус в'язниці помітно обезлюднів. Окрім нас з Олексою, тут лишилося ще кілька старих політичних в'язнів, що відбували кріпость, як от відомий соціаліст-революціонер Ага-Беков.

* Кріпость — відбування терміну ув'язнення не в таборах, а в тюремних мурах, у „фортеці”.

засуджений здається на 8 років, та ще декілька осіб, прізвища яких були невідомі мені й тоді.

У секретному корпусі запанувала якась особлива тиша. Аж раптом, напередодні першого травня, він знову переповнився вщерт! Виходячи ранком до ретираду (так називалася прибиральня), я несподівано зустрів згаданого вже студента Шиффіна. На дошці, де виписували прізвища арештантів, з'явилося багато нових імен. Нас із Олексою особливо заінтригувало українське прізвище одного з прибулих — Косогір. Та швидко виявилось, що це наслідок малописьменности в'язничного наглядача. Насправді ж мало бути не „Косогір”, а „Косіор”. Ми це з'ясували при випадковій зустрічі з тими сусідами. А було їх два брати, обидва низенькі, обидва біляві, але старший — кріпкий, опецькуватий, з круглою великою, безволосою, як коліно, головою, а молодший — худенький, щупленький, з білявим чубом.

Ані мені, ані Олексі і в голову тоді не приходило, що через кілька років ці непоказні брати відограватимуть таку велику роль в новітній історії України. Особливо старший, що стане модерним московським воеводою-диктатором, чи то пак — першим секретарем ЦК КП(б)У.

Поява у в'язниці багатьох нових арештантів сталася в наслідок запобіжних заходів таємної поліції перед можливими першотравневими демонстраціями в Харкові. Проте швидко цих в'язнів кудись позабирали й знову людности в секретному корпусі поменшало.

19. Ми самі можемо вибрати місце заслання

Та ось, кінець-кінцем, дійшла черга й до нас. Нас повідомили, що на розпорядження міністра внутрішніх справ нас мають вислати на два роки під явний нагляд поліції до будь-якого непромислового міського центру. Право обрати таке місто надається нам. І ми обрали Полтаву.

Етап туди близький, місто величеньке, розташоване серед великого українського сільського масиву.

Незабаром ми вже й у пересильці. Німим жахом війнула на нас пересильна в'язниця. Незвичайно грубі обшуки з роздяганням догола, якесь дике поведження вартових, тісна камера без жодних меблів, до якої втиснуто вісімнадцять арештантів. Мабуть чи не всі вони, окрім нас, були кримінальними злочинцями.

Коли нас загнали до тої камери, то єдине вільне місце, на якому ми могли розташуватися, поклавши свої речі, був заплъований метровий простір між великою, як бочка, парашею та дверима.

І ми, безнадійно презирнувшись, там розмістилися... Хоч обидва вікна були відчинені, камеру наповнювало важке зловонне повітря, отруєне парашею, людськими випарами, й ненормальною діяльністю зіпсованих арештантських шлунків.

Мене почало нудити... А тут ще нас багнетами зустрічають 18 пар очей.

— І так уже спати ніде, а ще напихають!..

Крім того, ми тут не тільки небажані новаки, а й вирізняємося з загальної маси! В той час, як усі вони в нужденній арештантській одежі, ми вдягнені у своє студентське і прийшли кожен з пахунком речей, яких у багатьох з них не видно зовсім.

Сказати, що серед поглядів, які нас обмацували знайшовся хоч один приятний, людяний, співчутливий, я ніяк не наважуся. Навпаки: погляди були зловтішні, ворожі колючі або невиразні, похмуро-важкі:

— Що, — мовляв, — і ви попалися!?

Пробуємо розпитатися, чи довго сидять у цій камері ті, що раніше сюди потрапили, й чуємо від когось невтішне:

— Кілька тижнів.

Що це були за люди, що вони про нас думали — ми, звичайно, не знали. Але довше співжиття з ними нічого приємного не обіцяло.

Коли принесли на вечерю три балії „кандьору” і кинули всім ложки, ми з Олексою не наважилися навіть при-

сісти разом з іншими до одної з них, щоб як з корита навипередки хапати пайку. Не звертаючи на нас жодної уваги, голодні арештанти вмить спорожнили посуд...

20. Етапом

На щастя, муки перебування в пересильці скінчилися швидко. Либонь другого дня вранці етапний гурт, в якому були і ми, оточений конвойною командою з шаблями наголо, рушив до потягу. Всадили нас до арештантського вагону з заготованими вікнами, і повезли в Полтаву.

Пригадую, у дорозі унтер-офіцер, начальник етапної конвойної команди, обходив і видавав арештантам гроші на харчування, бо нам цього дня вареної їжі не належало. Підійшов і до мене. Видав мені 10 копійок, пояснивши, що як я не дворянин, то мені належить не 15, а тільки 10.

Відмітивши видачу у листі, він досить щиро, повчально додав:

— Було б учитися, а не бунтувати проти народу, то й не довелося б сидіти по тюрмах та ходити по етапах.

— Хіба я йшов проти народу? — з невимовним здивуванням обіззався я.

— А то ж що!? Хіба ми не знаємо, що паничі-студенти проти робочих бунтують?! — вже сердито буркнув він і одійшов.

Я глянув на конвоїрів, що були недалеко. Суворі погляди їхніх очей говорили те саме, що сказав і начальник.

Розмова вразила мене незвичайно!

— Так от якими підлими, безсовісними методами діє урядова пропаганда! — заройлося в голові. — Конвоїрам, що зовсім не відзначаються письменністю, вбивають у голови, що „паничі” студенти не хочуть вчитися, бунтують та виступають проти народу!

Зробилося гірко-гірко...

Ч А С Т И Н А ІІ.
ПІД НАГЛЯДОМ ПОЛІЦІЇ

1. Полтава

Під'їздимо до місця призначення. Ось уже —
Видно шляхи полтавської і саму Полтаву!..

Ще кілька хвилин, і поїзд зупинився на Південній.
Нова, полтавська, конвойна команда приймає нас. Виши-
ковують, рахують, сковують ручними кайданами по два.

Подають команду:

— З ряду не виходити, не озиратися! Марш!

І ми рушили...

Щось незручно було мені йти (ніс на плечі у мішку
свої речі), і я якось трохи вийшов з шереди та відстав на
один крок. А був останній. Аж раптом ззаду дикий, озві-
рілий крик з лайкою, і шабля конвоїра трохи не розсікла
мені голови... Я знов увійшов до шереди.

Переходимо через дерев'яний міст. Це:

Ворскло — річка невеличка —
Тече здавна дуже славна.

Праворуч від шляху — гора, на горі бовваніє краси-
ва постава високої дзвіниці та церква монастиря з часів
Мазепи. Ліворуч, куди веде шлях, — друга гора. На її
згині — поетична біла колонадка. Це — так званий Іванів
Гай. За колонадкою видніє Полтавський собор.¹

Довгий покручений шлях виводить на гору. Власне
це й не гора, а круте, високе узбіччя каньйону, що його
в прадавні часи прорізала могутня тоді ріка Ворскло.

Та ось ми майже зійшли на гору. Праворуч гарнень-
кий дім. В ніші фасади — бюст Івана Котляревського. На-
пис російською мовою каже, що це „Школа ім. Івана Ко-
тляревського”, в якій навчають... російською мовою.

Ще трохи пройшли і вже на самій горі праворуч по-
бачили розкішний будинок в українському стилі, вкритий
зеленою черепицею, що приємно вилискувала на сонці. Це
— славетний будинок Полтавського Губернського Земства.
Та всю красу його, зовнішню і внутрішню, ми пізнали ли-
ше згодом. Тоді ж бо, гнані конвоїрами, не мали часу на
розглядани...²

2. Де і як жити без грошей?

У в'язниці на Кобиляцькій, куди нас привели, ми з Олексою Синявським пробули, здається, одну добу.

На другий день опівдні обох нас викликали „з речами” до контори в'язниці, а відти під легким конвоєм одправили до поліційної дільниці, яка була коло пам'ятника остзейському німцеві Келінові, командантові міста Полтави під час нещасливого для України Полтавського бою 1709 р.

— Де будете жити? — сухо запитав дільничний пристав.

Ми з Олексою здивовано переглянулися.

— Хіба ж ми знаємо!.. Ми вперше в Полтаві, нам усе тут незнайоме... Випустіть на волю, дайте можливість шукати, то ми, певно, знайдемо собі якийсь куток і скажемо вам...

— Випустити вас відси я так не можу! Ви спрямовані під мій нагляд, і поки я не переконаюсь, де ви будете жити, — я вас не випущу...

І пішов обідати.

Ми залишилися розгублені. Виходить, що нас не хочуть випускати, поки ми не скажемо, де будемо жити, а знайти собі куток ми не зможемо, поки нас не випустять!.. Дуже весело!.. Отже починається типове знуцання російської поліції над політичним засланцем.

Речі наші лежали в глибині коридору, коло дверей „буцугарні”. Ми пішли до них.

— Невже нам доведеться ще й у цьому „приміщенні” посидіти?! — питали ми один одного.

Через віконечко у дверях ми зазирали до середини „буцугарні”. Брудно й гидко. На широкому заяложеному дерев'яному полу, що заміняв відсутні ліжка, спав видно, якийсь п'яний...

— Бррр! — струснуло нас. Але що робити?!

У мене, крім 10 копійок, що їх я одержав на дорогу від скарбу, ніде ніяких грошей. У Олекси грошей у конторі Харківської в'язниці 35 карб., але разом з нами їх не

переслили. Отож і в нього на руках було стільки ж, як і в мене. Ми могли б попросити одвести нас до готелю, але не маємо чим заплатити навіть за один день.

Перед висилкою з Харкова Олекса Синявський мав побачення з нареченою і йому переказали адреси кількох осіб, до яких ми мали б вдатися по допомогу. Але зголошувати ті адреси й прізвища поліції... ніби не випадає. Адже в такий спосіб ми зробили б людей політично-підозрілими... Але що робити?!

Олекса нарешті рішуче сказав, що він таки піде кудись, хоч навіть і з поліціантом, бо виходу немає...

Отож, як тільки після обіду прийшов дільничий пристав, Олекса відразу звернувся до нього в цій справі, а через хвилину в супроводі поліцая вже покинув приміщення. Не минуло, певно, й 15 хвилин, як він повернувся задоволений.

Виявилось, що вчителька, адресу якої йому дали в Харкові, жила в якихось ста кроках від поліційної дільниці на Мало-Садовій вулиці, в тому ж подвір'ю, що й Володимир Короленко.

Коли вчителька вгледіла незнайомого студента в супроводі поліціанта й дізналася в чому справа, вона страшенно зблідла. Проте, спасибі їй, мала досить громадської мужности й людського чуття, бо мовчки пішла до хати й винесла три карбованці...

Ці три карбованці нас врятували. Ми заявили, що хочемо йти до готелю. Поліціант одвів нас, сказав прописати у „дворовій книзі”, бо ми, як арештанти, не мали з собою документів, без яких ніхто не мав права будь-кого „прописати”, а без „прописки” пустити до хати мешкати. А коли ми заплатили карбованець за добу вперед, він одійшов, попередивши, що ми нікуди не можемо переходити жити, не повідомивши поліцію.

Позбавившись нарешті „опікуна”, ми полегшено зітхнули й почали радитися, що робити далі. Олекса заявив, що він негайно йде на телеграф і посилає в Харків телеграму з проханням переказати гроші. Мені ж у справі

грошей ні до кого було звертатися, тому я мав піти купити в пекарні хлібину і кілька фунтів цукру.

Так ми й зробили. Телеграму послано. Велику хлібину й цукру куплено. Ми попрохали графін холодної води, поїли хліб з цукром, запили водою та й полягали спати, бо від втоми й нервування вже не здатні були ні до чого.

3. У пошуках

Олекса мав декілька адрес старих українців-полтавчан. Пригадую, він називав адвоката Сіяльського, письменника Грицька Коваленка і ще когось. Отож, зранку другого дня він мотнувся до Сіяльського та ще до кількох осіб, прізвищ яких не пригадую.

Але... скрізь його спіткала невдача. Того немає в Полтаві, той обмежився самим співчуванням, а той ще щось...

Ми з гіркотою й турботою усвідомлювали свій критичний стан. Три карбованці, що їх дала добросердечна вчителька, вже витрачені. І якщо хліба та цукру нам може на завтра ще вистачить, то заплатити наперед в готелі за кімнату нам вже сьогодні нічим.

Між іншим, пішли ми тоді вдвох і до відомого полтавчанина-письменника Грицька Коваленка, що був секретарем Полтавської Міської Управи. Була в нас надія здобути якусь допомогу від нього. Прийшли, познайомилися, розказали хто ми, розповіли про свої митарства, про свій скрутний стан: без грошей, без роботи, без жодних зв'язків.

Що думав тоді про нас Григорій Олексієвич — не знаю. Пізніше між нами встановилися досить хороші взаємини, але тоді, вперше нас бачачи, він був стриманий. Ми не наважувалися відверто просити в нього матеріальної допомоги, а він сам від себе не запропонував, і ми пішли ні з чим...

Мотаючися по місту, ми на розі Кобиляцької й Шевченківської, коло базару, стріли високого, чорнявого, міцної атлетичної будови чоловіка, вдягненого просто, поміщанському.

Він, оглядаючи нас вельми пильно, звернувся до мене, з якимсь питанням.

Олекса, спостерігши його допитливий погляд, відразу насторожився і дав мені знак не вступати в розмову: це, мовляв, шпик. Але в мене погляд чистих, прозорих блідо-волошкових очей незнайомого викликав довір'я, і я відповів.

Виявилось, що вчора, зайшовши у своїх справах до поліції, він бачив, як нас привели і чув нашу балачку. Отож, цікавився тепер, чи пощастило нам влаштуватися і як саме?

Відповідаю, що зупинилися ми в готелі, але дорого доводиться платити: по карбованцю за день, а грошей у нас немає. Тому хочемо знайти десь недорого кімнату.

— У мене є вільна кімната, і я міг би вас примістити, — промовив новий знайомий. — А про гроші не турбуйтеся, заплатите пізніше, як будуть. Коли маєте охоту, то підіть подивіться: Пушкінська 125, квартира Методія Кулябко-Корецького. Скажете дружині, що я вас прислав. Бо сам я маю ще зайти в одне місце.

Пропозиція була незвичайно вигідна, й ми пішли. Наш знайомий говорив українською мовою, як говорять селяни, значить — потрапимо до української родини.

4. Маємо притулок

Кімната виявилася простора, світла. Родина невелика, українська. Крім чоловіка й жінки було двоє дітей: трьох і семи років. Слідів денационалізації в мові й побуті — майже не помітно, що нас дуже радувало.

Родина мала ізольовану квартиру з трьох кімнат і кухні на другому поверсі в тихому, далекому від центра кутку і без того тихої Полтави, яку за це називали „городом відставних генералів”.

Чого ж нам кращого треба?

Поки ми оглядали кімнату та гуторили з господинею, повернувся додому й господар. Швидко порозумілися відносно плати за кімнату тощо й негайно організували пе-

рехід, погодивши його з поліцією. Либонь, на другий день Олекса одержав з Харкова грошевий переказ по телеграфу на 20 чи 30 карбованців, і ми, зітхнувши з полегшею, почали турбуватися про репетиторство — звичайний студентський заробіток, який би дав нам змогу існувати.

Господар Методій Аркадієвич щиро допомагав нам, використовуючи свої знайомства. Хоч він мав лише незакінчену середню освіту, але виявився людиною розумною, а до того ще й скромною, щирою, сердечною, глибокоінтелігентною та з високим ступенем особистої й громадської порядності.

О, як це дорогі й прекрасні якості! І як хочеться, щоб ці якості були в більшості наших людей. Тоді б нас ніщо не зломило!

Найкраще людину пізнається в постійних щоденних стосунках, повних неминучої дріб'язковости, розбіжності особистих уподобань, нічим, окрім нервової неурівноважености, невиправданих дрібних обопільних обид тощо.

У щоденних стосунках завжди зникає театральна поза й парадність, а натомість виявляється дійсна істота позитивних та негативних якостей особи.

У постійних стосунках наочно виявляється неперебірливість в засобах чи порядність, егоїзм чи сердечність та жертвенність, тваринні інстинкти чи глибока людяність, типове духове міщанство чи ідейність.

Протягом багатьох років у різноманітних обставинах щоденного побуту спостерігав я потім Методія Аркадієвича і бачив, як позитивні сторони його натури завжди рішуче переважували негативні. З почуттям вдячності і поваги згадую про нього, чий життєвий шлях так несподівано перехрестився і на якийсь час збігся з моїм, щоб потім знову відхилитися, відійти і (хто знає?!) певно не наблизитися до мого вже ніколи...

5. Ознайомлення з Полтавою

Ми знайомилися з Полтавою.

Побували коло будинку, а згодом і в будинкові Полтавського Губернського Земства, що його спроектував в

українському стилі і будував архітект Василь Гр. Кричевський, а великі й гарні стінні картини для залі на другому поверсі малював художник-слобожанин Сергій Васильківський. Спереду, на чоловічій стіні залі, була „Передача клейнодів” — обрання Пушкаря на полковника; збоку ліворуч — „Козак Голота” в степу після бою з татариним; праворуч — „Чумаки на шляху”. Тоді це був ще новий, імпозантний і зовні, і всередині будинок.³

Вилізли на шпиль за собором, до білої колонадки-альтанки, поблизу будинку Івана Котляревського. З невеличкої таблиці на тичині довідалися, що місце зветься Іванів Гай. Назва була символічною, бо ніякого, власне, гаю там не було: росло дві-три молоденьких деревини, та бур'яни й кропива навколо...

У будинок Котляревського не потрапили, бо там жили якісь люди.⁴ Відчувалося, що „батьки” міста особливої цікавості до Ів. Котляревського не виявляють, тому й не потурбувалися з Іванового Гаю зробити бодай маленький упорядкований садок, а будинок письменника, що започаткував добу нової української літератури, викупити з приватної власності та перетворити на музей.

Коло пам'ятника Котляревському було краще. Бульвар по вулиці Котляревського між Пушкінською і Петровською був гарно обсаджений з обох боків молодими пірамідальними дубками (казали, що вони американської породи). Невеличкий пам'ятник славетному письменникові виглядав хороше. На чоловічій стороні красувався напис:

Де згода в сімействі,
Де мир і тишина —
Щасливі там люди,
Блаженна сторона.

На бічних площинах постаменту горельєфи ілюстрували різні моменти з творів письменника. Ось Еней із своєю ватагою готує човни для далекої подорожі в невідомі світи, а ось незабутня Наталка з дерев'яними відрами і коромислом бере воду з криниці, а „теє-то як його” (Возний) залицяється до неї.

Пам'ятник — твір славетного різьбаря-самородка Леопида Позена з Полтавщини, що, як каже Юхим Михайлів, „увесь свій різьбарський талант, усі творчі сили свої віддав Україні”.⁵

Побували ми і в інших місцях, а далі почали шукати стежок до захованого від жандармського ока місцевого українського життя.

В Полтаві жив старий українець, член Старої Полтавської Української Громади — Г. І. Маркевич. Був він видавець. На власні кошти ще до революції 1905 року видрукував кілька томів драм Ів. Тобілевича, а після 1905 року — багато творів А. Кащенко, „Коротку граматику української мови” П. Залозного, „Український буквар” О. Базилевича — „Рідна мова”, „Оповідання з історії українського народу” Гр. Коваленка тощо. Мав він власну книгарню на бульварі Котляревського коло крамниці „Общества чиновников”, що на розі Пушкінської. У книгарні продавалася російська література, але був там і відділ української літератури. Крім того, на Петровській вулиці, вже після революції 1905 року, коли залізні лещата російської державної системи, які перед тим нещадно здавлювали всі прояви національного життя, тріснули й надломилися — з'явилася книгарня виключно українських книжок та україніки, писаної іншими мовами. Неофіційним, але фактичним господарем її була Стара Українська Полтавська Громада, про що я довідався лише багато років пізніше.

По тих містах України, де до революції 1917 р. існували українські книгарні (а їх на пальцях можна було порахувати), ці книгарні завжди були місцем зустрічі українців. Отож ми стали вчашати у книгарні, особливо в ту, що була виключно українською з надією стрітися там із свідомими, як тоді казали, українцями старшої генерації. Але наші намагання не дали особливих наслідків.

Щоправда, я дізнався про кількох старих українців, дізнався, що на Стрітенській вулиці є навіть Український Клуб, куди „їздять грати в карти”. Але жодного сталого й корисного знайомства, окрім знайомства з Гр. Ковален-

ком, у мене особисто не встановилося. Складалося враження, що старша нечисленна генерація українців Полтави живе замкнуто, майже нічим себе назовні не виявляє, боїться небезпечної „політики”, а в себе дома, як ніхто не чує, любить побалакати... Так, як отой герой сатири Володимира Самійленка — „На печі”, що не провадячи будь-якої реальної громадської діяльності, разом з тим пихато заявляє:

Хоч пролежав я цілий свій вік на печі,
Але завжди я був патріотом. —
За Україну мою чи то вдень, чи вночі,
Мое серце сповнялось клопотом...

Від діяльності Полтавського Українського Клубу та кож рішуче ніяких слідів у пам'яті не лишилося. Мабуть, тому, що я цієї діяльності не спостерігав, бо з початком Першої Світової війни в його приміщенні розташувався військовий лазарет.

Вимальовувалася така картина. Навкруги Полтави — чисте море хутірської і сільської України, незаторкнуте денационалізаторською політикою російського уряду. Зустрічаючи на вулицях Полтави, чи то на базарі й у крамницях, селян з приміських сіл — Горбанівки, Пушкарівки, Гуджулів, Рибців, Тахтаулова, Яківців, Кривохаток, Острівця тощо, ми чули прекрасну народню мову. Але разом з тим селянська маса була зовсім несвідома своїх національно-культурних і національно-політичних інтересів, бо на 80—85%, в наслідок старань російського царського уряду, була темна й неписьменна.⁶ Адже не існувало ні української школи, ні української преси, ні українського національного життя. А шкільна московська освіта охоплювала лише заможні верстви.

Українське міщанство, що становило основну масу людности 80-тисячної Полтави й заселяло її кутки — Кобіщани, Панянку, Новобудову, Некрасівку тощо — так само рівняючи мало було денационалізоване, бо індустріального виробництва, яке відограло визначну роль русифікатора і яке скрізь гуртувало навколо себе багато

зайшлого російського або цілком зросійщеного пролетаріату, в Полтаві тоді майже не існувало. Вся „індустрія” тодішньої Полави зводилася до кількох великих млинів та залізничних майстерень коло станції Полтава-Південна, на Острівку за Ворсколю. Але й українське міщанство, хоч і вищого за селян рівня письменности, також у своїй масі не відзначалося ясно скристалізованою національно-культурною й національно-політичною свідомістю та зрілістю.

Отож, людське море, що оточувало Полтаву з усіх боків та наповнювало її кутки, було цілком українське й цілком здорове. Воно (як це виявилось пізніше, в перші ж місяці революції 1917 року) ховало в собі колосальну творчу національну енергію, але в приспаному стані, в потенції. Бо не було відповідних чинників, які збудили б цю енергію, покликали б її до життя. Революція 1905 р. не встигла до кінця розбуркати й розколихати українську народню масу, не встигла поламати лещата політичної системи російської „тюрми народів”.

Безперечно, вирішальну роль тут мусіла б відіграти інтелігенція, що твердо взявши до своїх рук провід народньою масою й піднісши високо прапор загальноукраїнської визвольної боротьби, розбудила б і спрямувала б могутні сили нашого „сліпого Самсона” на боротьбу проти ненависної колоніяльної російської системи. Але цього тоді в Полтаві не сталося, як не сталося й деінде на Україні.

Чому?

З багатьох причин.

Поперше, інтелігенція України, а в тому числі й Полтави, не була однонаціональною. В Полтаві, наприклад, жила тоді значна кількість жидів — великих і дрібних торговців, ремісників, фармацевтів, представників „вільних професій”. Жило тут також чимало російського елементу: купці й промисловці, лікарі, інженери, юристи, чиновники, вчителі тощо. Не лише м’який погідний клімат та природні багатства України притягали до неї росіян. Існувала ціла система урядових заохочувальних за-

ходів, що сприяла розселенню їх на Україні. Характерний деталь російської політичної колоніальної системи виявляє, наприклад, замітка в газеті „Розсвіт” (ч. 46 за 7. 7. 1917, т. 1) під наголовком — „Таємні заходи російського царського уряду до русифікації України”. Кореспондент пише:

„Київ, 14 травня. Лише тепер виявляється, які страшні міри вживало старе самодержавне правительтво заради того, щоб змосковщити Україну. Крім соток тисяч чиновників, поліцаїв, жандармів і навіть духовенства для цієї русифікації вживалися також і учителі середніх шкіл. Задля того, щоб учителі пильно виконували обов'язки русифікаторів, вони одержували від московського уряду додаткову платню за цю працю. Ось які звідомлення з цього приводу ми зустрічаємо в „Кіевской Мислі” з дня 14 травня: На основі законів із 1869 і 1886 років усі чиновники, а в тім числі й учителі середніх шкіл, які служили в південно-західнім краю, одержували окрему додаткову платню за „обрусеніє”. Тепер куратор (попечитель) Київської учебної округи Н. П. Василенко звернувся до міністра освіти з проханням, щоб цю додаткову платню за обрусеніє скасувати...”

Подруге, інтелігенція Полтави українського походження була так сильно й глибоко зденаціоналізована казенним вихованням, російською школою й російськими культурними й політичними впливами, — які проймали усі форми й прояви тодішнього державного, громадського, а для величезної більшості міської інтелігенції й родинного життя, — що потрібно було національно освідомлювати ще й саму інтелігенцію, з походження українську. Треба було довгої й упертої праці, щоб поламати ту психологічну настроєність, що її протягом двох століть культивувала у нас Москва. Яку велику силу мала ця настроєність, видно, наприклад, з такого дрібного, але характерного випадку. Близько коло мене в Полтаві у будинку пекаря Рибалки жив дрібний службовець-інтелігент О-ак. Батьки його були селяни-українці. Брат його Кирило, студент-агроном, брав

діяльну участь в українському русі, за большевиків, зазнав, як українець, що активно працював на полі української чауки й культури, советської каторги, а пізніше — загинув у лавах УПА. І от цей інтелігент року 1920 (себто майже через три роки після початку революції!) під час перепису ніяк не міг погодитися визнати свою національність за українську, а написав у реєстраційній картці, що він... „русско-українець”... Пригадую також другий факт. Либонь року 1907, в селі Дейманівці на Прилуччині вчитель з українців, рід якого з діда-прадіда жив тут же у Дейманівці вчитель, що навіть не володів досконало російською мовою, дряпався, як то кажуть, на стіну доводячи, що „української мови нема!” (Він навіть забув про російське слово „нет” і вживав українського „нема”...)

Отака була сила психологічної настроєности нашої культурної верстви, вироблена російською державною виховною системою.

Отже, серед маси зденаціоналізованої тодішньої інтелігенції взагалі, а полтавської зокрема були лише одиниці, що цілком ясно відчували себе українцями, що цілком ясно усвідомлювали національно-культурні й національно-політичні інтереси свого народу й працювали, як уміли, щоб ті інтереси захистити.⁷

Але й ця жменька свідомої української інтелігенції, завдяки особливостям царської абсолютистичної російської державної системи, опертої на таємну поліцію, не мала змоги відкрито й легально виступати на захист свого народу, своїх переконань і поглядів. Для цього треба було ставати на важкий шлях нелегальної боротьби, а до цього шляху завжди мало хто має охоту...

Денаціоналізація й обрусіння інтелігенції, з походження української, досягли, можна сказати, 99%, якщо не більше! Себто, були майже цілковиті. Дійсно українську інтелігенцію, українську не лише з походження, а й із свідомого відчуття цього, яка прилюдно виявила б чимсь свою українськість, яка ладна була б віддати свої сили на політичне й національне визволення народу, доводилося шукати вдень з вогнем. Тому зрозуміла ота гіркота у сати-

ричному вірші Осипа Маковея, написаному після відвідин
Києва на грані нашого століття:

У Києві жарко, немов у печі,
І в поті чола я блукаю:
Нехай! Подивлюся, хто тутки живе,
Бо я Українців шукаю.

Іду, прислухаюсь: Москаль і Москаль,
Се Лях, хоч без конфедератки —
Се Жид, се Грузин се московський Француз
Йі рудії прочани спід Вятки.

Тремтить моє серце: не чую ніде
Тих слів, що учила нас мати...
Де ви поховались, мої земляки,
Що вас тут ніде не видати?

Чи ви по церквах у сумних молитвах
Благаєте Бога о волю?
Чи ви самотою по темних шинках
Лиху запиваєте долю?

Чи може печери нарили собі
Спокійні такі, як у Лаврі?
Чи може спите ви, як сплять у зимі
Гуцульські ведмеді у гаврі?

Ах, ні! вас украли, в неволю взяли!
Вас баба Росія ukrала.
Язик вам підтяла, впрягла у ярмо
І воду возити казала!

Гей люди! злодійство! ловіть! караул!
Я знаю ту бабу-злодійку!
Були Українці, отут-о були —
І вкрала їх, наче копійку!..

І збіглися люди прийшов караул,
Питають, яка там пригода.
Я кажу: „Украли мій нарід цілий”.
Ті кажуть: „Невелика шкода!

Твій нарід великий, се знаємо всі,
Та тільки він дурень до віку:
Міг сам панувати, а вліз у ярмо
І вовка просив об опіку”...

6. Зустрічі з політичними засланцями

Швидко після того, як ми влаштувалися, приїхала курсистка Наталя Шаде з батьком, який, до речі, мав у Полтаві невеличку, здається, металообробну робітню; приїхав з дружиною брат Миколи Плевако Петро, студент Харківського університету; приїхала курсистка Наталя Морозова. Вони вирішили провести літо в приміському селі Яківці, розташованому на високому березі Ворскли. Опинився в Полтаві й технолог, що сидів з нами у в'язниці — Ю. Борзьяк: йому заборонили після арешту жити в Харкові. Частенько ми вдвох з Олексою, чи втрох з технологом ходили повз Шведську могилу або через Досвідне Поле на Яківці, щоб там гуртом погуляти, поспівати, побалакати на теми українського життя, які всіх нас цікавили.

Не пригадую за яких обставин стрілися ми в Полтаві з братами Косіорами та ще з кількома політичними засланцями, що їх перед першим травня вислали в Полтаву під гласний нагляд поліції.

Довідавшись, як нас привезли і як над нами знущалися, не випускаючи з поліційної дільниці, доки ми не скажемо, де будемо жити, та про наш скрутний матеріальний стан тоді, вони почали весело кепкувати:

— Ех, ви!.. Та було б же казати: „Оселить нас з політичним засланцем!” І поліція привела б вас до нас чи до когось іншого, ще й грошей дала б, бо по закону мусить видавати кожному політзасланцеві місячне утримання (він назвав, здається, 8 крб.). Ми так завжди робимо. От що значить політична недосвідченість! — сміялися вони.

Ми почували себе ніяково. Особливо прикро було згадувати, якого переляку завдав Олекса вчительці, прийшовши до неї з поліціантом. І чому нам не спало на думку так просто зробити?!

Ми бували у Косіорів на Кобіщанах; а вони заходили до нас на Пушкінську. Вони охоче оповідали різні пригоди, пов'язані з численними арештами, мандрівками по

етапах, пересильних в'язницях тощо. Одначе спільних точок у нас не знайшлося.

Косіюри належали до російської соціал-демократичної партії, і хоча з походження були поляками, проте зовсім обрусіли, а тому до національного питання, якому ми надавали особливої ваги, ставилися цілковито байдуже, щоб не сказати вороже.

Так само не знайшли ми спільної мови ще з одним засланцем — харківським робітником Лазьком, розумною й політично підкованою людиною. Він, певно, теж належав до соціал-демократичної партії, і теж був докраю зросійщеним, тільки не поляком, а українцем. Яюсь ми пробували зацікавити його українським питанням, апелюючи до національної гордості, говорячи про любов до матірної мови, а він сміючися відповів:

— Та нащо мені українська мова?! Єдина „приємна” згадка про неї у мене така: коли ми, діти, допікали нашій сердитій матері, то вона кричала: „А щоб ви луснули! Та бодай вас болячка за печінки вхопила, проклятуших!”

Проти такого аргументу нам забракло доказів, і ми відступили.

Згодом наші зустрічі з політзасланцями яюсь самі собою припинилися.

Цього ж таки 1914 року Олекса перебрався в окреме мешкання на іншому кутку Полтави й одружився з Наталею Шаде. Тепер ми бачилися не так часто, спільність громадських інтересів поволі втрачалася. Сприяло цьому безперечно й те, що ми мали різні соціально-політичні переконання, які виходили з різних світоглядових основ. Проте обидва ми — і він, і я — були синами свого народу, обом нам боліли його кривди й нещастя, обидва ми мріяли про його звільнення з колоніяльного московського рабства, обидва хотіли віддати свої сили на служіння йому, на його розвиток, — тому дружні стосунки між нами не порушилися ніколи.

7. З'їзд у Полтаві. Зародження Юнацької Спілки

Ще либонь року 1911 наш невеличкий український соціалістичний гурток, до якого належали й не-студенти — як от молоді лебединські вчителі Микола Запорожець та Грицько Пустогвар — плянував улаштувати літом з'їзд у Лебенині в сосновому лісі. Та з того нічого не вийшло.

Діяльних і талановитих членів гуртка, студентів Якіма Б. та Павла Соловйова навесні арештували, виключили з університету і вислали на два роки під нагляд поліції. Павла в Полтаву, Якіма в Чернігів. До рук жандармів потрапила тоді й програма запланованого з'їзду, що її склав я, намітивши теми рефератів. На щастя, прізвища доповідачів ніде не згадувались.

В 1913-14 учбовому році гурток поповнився новими членами, енергійними й працелюбними. Були то: Андрій Заливчий,⁸ що весною 1915 року з золотою медалею закінчив гімназію, та Микола Петренко, що так само тоді кінчав гімназію. Згодом обидва вони вступили до університету. Знову постало питання про з'їзд. Адже частина членів гуртка не жила в Харкові, а дехто (як от Леся Вензель) виїхав учитися до Москви.

Мій арешт не зупинив товаришів, підготовка до з'їзду продовжувалась. Місцем зборів вибрали Полтаву, бо я, перебуваючи під наглядом поліції й не маючи пашпорта, нікуди, звичайно, не міг їхати.

Важко тепер згадати, хто влітку 1915 р. був на цьому першому нечисленному з'їзді. Твердо пам'ятаю Володимира Глуходіда, Андрія Заливчого, Лесю Вензель, Марусю Соболю. Запорожця, Пустогвара й Петренка, здається, не було, хоча запевняти не беруся. В усякому разі прибули не всі члени гуртка.

Я мав окрему ізольовану кімнату. Родина Методія Аркадієвича була цілковито надійна. Отож, не зважаючи на поліцейний нагляд за мною, шпики нічого не зауважили, все минуло гаразд. Кілька разів сходилися в мене, та раз у лісі в глухому закутку, за Досвідним Полем.

Відновити детально розмови і постанови я сьогодні не в стані. Час, мов рукавом, стер їх з пам'яті. Лише зауважу, що з'їзд дав сильний поштовх до чіткішого організаційного оформлення гуртка і до створення в 1915 р. на його основі Юнацької Спілки, що своєю мережею охопила Лівобережжя, власне Харківщину й Полтавщину. Головними організаторами Спілки були Андрій Заливчий, Тарас Воля, Микола Петренко і Володимир Глуходід.

Тут хочу зробити кілька зауважень і спростовань з приводу відомостей про Юнацьку Спілку, на які я натрапив у друкові.

1. Дм. Дорошенко писав: „У Харкові ще в кінці 1914 р. утворився „Український Соціалістичний Колектив”, який випускав відозви і відбував конференції та наради, а в апрілі 1915 р. там же, у Харкові, утворилася „Українська Юнацька Спілка”, яка ставила собі метою ширення серед молоді ідеї соціалізму й визволення України. В січні 1916 р. російська поліція розгромила у Харкові українську студентську громаду і перевела ряд арештів серед місцевих українців-соціалістів. Відомого письменника Гн. Хоткевича у зв'язку з цими репресіями було вислано поза межі України”.⁹

Щоб усунути непорозуміння, мушу зазначити:

а) Віднесення на кінець 1914 р. заснування в Харкові нашого соціалістичного гуртка (а про нього тут іде мова — „Український Соціалістичний Колектив”), — який, до речі, до створення Юнацької Спілки точно формульованої й офіційно прийнятої назви не мав, — не є точне. Вивник він значно раніше, про що вже розповідалося.

б) Офіційна назва була не Українська Юнацька Спілка, а просто — Юнацька Спілка.

в) Про розгром центрального осередку Юнацької Спілки в 1916 р. розкажу далі, а тут зауважу, що мені особисто (першу половину 1916 р. я жив у Полтаві, а другу — в Озові, у війську) нічого не було відомо, про безпосередній зв'язок репресій проти Г. Хоткевича з розгромом центрального осередку Юнацької Спілки. Не пов'яже цих

моментів і тодішній член Юнацької Спілки в Харкові Микита Кекало у своєму зауваженні до дальшого розділу: „Загибель Заливчого й Глуходіда”.

2. В органі ЗЧ ОУН „Сурма”, у статті якогось Х. Д.: „Братство Самостійників”,¹⁰ читаємо: „У багатьох містах України були засновані братчиками нелегальні **„Юнацькі Спілки”**, якими керували братчики. Засновані були дещо більш законспіровані гуртки старшої молоді, які також не знали, що вся їхня праця спрямовувалась братчиками. Ці організації не висували політичних завдань і не мали самостійних програм діяльності, але братчики їх використовували для повільного прищеплювання молоді самостійницького способу думання”.¹¹

Голослівне твердження, без конкретизації, посилянь та доказів, що члени Братства Самостійників заснували у багатьох містах України „Юнацькі Спілки”, якими й керували — **є цілковитою фантазією.**

а) **Багатьох Юнацьких Спілок** не було, була лише **одна Юнацька Спілка**, що діяла на Лівобережжі. Її членами вважалися члени українських шкільних гуртків по різних містах, якщо, звичайно, ті гуртки тримали зв'язок з центральним осередком Юнацької Спілки в Харкові.

б) Ініціатором, організатором і рушієм Юнацької Спілки була, як уже сказано раніше, група ентузіастичної української соціалістичної молоді на чолі з Андрієм Заливчим, Володимиром Глуходідом, Миколою Петренком Тарасом Волею. Ніхто з дійсних організаторів і керівників Юнацької Спілки, — що їх я назвав, і яких я добре знав, бо були це найближчі мої товариші, — **не належав і не міг належати, через свій світогляд і соціально-політичні переконання, до Братства Самостійників**, крайне-націоналістичної і по-суті реакційної української організації, головою якої, як каже автор статті, був Валентин Отомановський, що жив, либонь на Правобережжі, і яка визнавала й ширила „Десять Заповідей”, Міхновського. До речі, жодного авторитету серед організаторів Юнацької Спілки Міхновський не мав. Для них він був надто реакційним.

в) Автор статті пише, що робота Братства Самостійників „була налагоджена щойно в 1916 р., себто безпосередньо перед революцією”.¹² Тоді як Юнацька Спілка оформилася й діяла вже року 1915, а виросла вона з Українського студентського гуртка, що виник у Харкові кілька років перед тим. У першій половині 1916 р. центральний осередок Юнацької Спілки був уже розгромлений таємною царською поліцією.

г) Той же автор протиставляє „Юнацькі Спілки” гурткам якоїсь „старшої молоді”, теж не конкретизуючи сказаного. В дійсності Юнацька Спілка мала у своєму складі і „молодшу” молодь — шкільних учнів, і „старшу” молодь — студентів вищих учбових закладів. Оті студенти („старша молодь”) і були організаторами й керівниками Юнацької Спілки.

г) Твердження, що Юнацька Спілка та її клітини на місцях „не висували політичних завдань” і „не мали самостійної програми діяльності”, а що ними керували братчики, також не відповідає дійсності. Політичні завдання (щоправда, тільки в площині теоретичній) Юнацька Спілка перед собою ставила і самостійну програму діяльності мала. Докладніше про це мова далі. Тут же додам, коли 1917 р. революція відкрила жандармські архіви, а в тому числі й полтавські, то виявилось, що в „делах” кожного повітового жандармського управління (їх на Полтавщині було 15) знайшли тотожні справи з матеріалами в копіях про український рух. І, мабуть, добрих 75%, якщо не більше, тих матеріалів стосувалося саме Юнацької Спілки. Були там **відозви, протоколи конференцій, програми праці по гуртках** тощо. Все це — акуратно перекладене російською мовою. М. Д. Т-ський дав мені тоді одну з цих справ, вони валялися в Губ. Земстві безпритульними, і я зберігав її разом з власними матеріалами до історії Юнацької Спілки аж до року 1943, коли довелося нагло покидати Харків, залишивши там велику бібліотеку і такий же великий архів, неоціненної вартости для історика українського визвольного руху як до 1917 р., так і після. Без сумніву

все це загинуло. Лишається сподіватися, що бодай одна з решти 14 справ десь збережеться в архіві й потрапить колись на очі українських істориків.

Сказане свідчить, що творець міту про „Юнацькі Спілки”, засновані членами Братства Самостійників, фактично дуже мало знав про Юнацьку Спілку, історію її виникнення, організаційну побудову, працю та конкретні керівні кадри, але мав зате багату фантазію, твір якої не посоромився видати людям за правду.

У статті Х. Д. є й інші казочки. Наприклад голе твердження про те, що Василь Еланський (псевдо: Василь Елан, або Василь Блакитний) **до самої смерти** був нерозшифрованим членом Братства Самостійників. Це твердження цілком суперечить тому, що відомо про світогляд і переконання Василя Еланського з моменту революції 1917 р., а також тому, про що докладно розповідає його біографія.¹³

3. Мемуарна згадка Ів. М—ка в „Сучасній Україні”, на жаль, занадто коротка. Як видно, автор, був членом Юнацької Спілки десь на Полтавщині, і міг би, певно, подати цікаві місцеві деталі, важливі для висвітлення діяльності організації, що виховала на Лівобережжі значні контингенти української молоді, які у перші ж дні революції ввійшли, в переважній своїй більшості, до складу молодих українських соціалістичних організацій (УСДРП та УНСР). взявши на себе ролю провідних кадрів, бо для цього, на жаль, не знайшлося досвідченіших старших віком людей.¹⁴

8. Знайомство з Тарасом Волею

Пригадую, привів яось додому Методій Аркадієвич студента-технолога і познайомив мене з ним, рекомендуючи як такого, що дбає про те саме, що й я. Видко Методій Аркадієвич розповів йому про мене все, що знав, і той прийшов з метою встановити ближчі стосунки.

Технолога звали Михайло Криворотченко. Вчився він у Москві, а оце під час вакацій працював на тимчасовій

роботі в Губернській Земській Управі. Здається, виконував десь у повіті оціночну чи статистичну роботу. Був він майже одноліток зо мною, добре говорив українською мовою, враження робив приємне. Поволі з'ясувалося, що в нас багато спільного в думках, поглядах, світогляді. Ми подружилися, але стрічалися нечасто: перешкоджала його робота. Згодом він на деякий час і зовсім зник з мого обрію.

Пізніше я довідався, що він не схотів з'являтися по мобілізації, якій підлягав, перейшов на нелегальне становище під ім'ям Тарас Воля й активно працював в організаційно-керівному центрі новоствореної Юнацької Спілки в Харкові.

9. Зустріч з Антоном Сапарем

Неждано-негадано зустрів я в Полтаві Антона Павловича Сапаря, родом із Степової України. Ми знали один одного ще з 1907-9 рр., коли я відвідував старші класи сумської гімназії, а він — молодий вчитель, щойно з педагогічної школи — працював у селі Лебединського повіту, кілометрів за 35 від Сум.

Дізнавшись від одного з молодших гімназистів батьки якого жили в тому селі, що в сумській гімназії є український гурток, розпитавши, певно, і про членів гуртка, він приїхав у Суми, прийшов до пансіону, де я жив, і викликавши мене, почав розмову. Він прямо сказав мені, що дізнався про існування українського гуртка (а гурток в умовах тодішнього російського режиму був нелегальним!) і хоче зо мною познайомитися, щоб установити з нами тісний постійний зв'язок.

Побачивши перед собою молодого, жвавого в поведінці хлопця з живими скісно поставленими очима, я спершу насторожився.

— Хто він? І чого йому від мене треба?

Але вслухаючися в його чисту українську мову, якою в ті часи інтелігенція не говорила ні прилюдно, ні навіть у родині, я повірив у щирість його слів.

І дійсно, пізніше він виявився свідомою, глибоко відданою інтересам відродження українського народу людиною, що кров'ю ствердила свою синівську вірність.

Коли 1909 р. я вступив до Університету і виїхав з Сум, то втратив Сапаря з поля зору. І раптом — зустрів у Полтаві!

Виявилось, що він викладає в учительській семінарії на Шведській Могилі, кілометрів зо три від міста.

Відтепер кожного разу, коли Сапар залагоджував у Полтаві справи, він неодмінно заходив до мене порозмовляти, порадитися, розпитати чи самому розказати новини з українського життя. А якщо збирався більший гурт, то й пісень поспівати.

10. Заснування шкільних українських гуртків

Не без допомоги Методія Аркадієвича познайомився я з кількома учнями місцевих середніх шкіл. Коло знайомих потроху ширшало. Кінець-кінцем, у мене встановилися зв'язки з п'ятьма учбовими закладами: духовною семінарією, ремісничою, землемірною та фельдшерською школами і учительським інститутом. Зв'язки зміцніли, коли восени почалося навчання.

При зустрічах з новими знайомими я піддавав їм думку створювати в школах українські гуртки, що провадили б працю національного освідомлення, де члени могли б вивчати українську мову, літературу, історію — все те, чого не давала казенна російська школа.

Основна теза розмов була така:

Ми, молодь маємо змогу вчитися лише тому, що простий народ тяжко на нас працює, сам живучи в гірких злиднях і безпросвітній темряві. Тому ми — як не тепер, то скінчивши науку — мусимо йому віддячитися, це наш святий обов'язок. Мусимо прийти на допомогу своєму народові, підняти його культурний і матеріальний рівень захистити національні, соціальні й політичні інтереси, грубо зневажені царським урядом.

Першим підготовчим кроком у цьому напрямі має бути вивчення української мови, від якої відірвало нас виховання й російська казенна школа, вивчення історії й літератури.

І от за деякий час у згаданих вище п'яти школах створилися українські учнівські гуртки. Більш-менш легкому заснуванню гуртків сприяв сільський та міщанський склад учнів, а також своєрідна традиція, бо подекуди, як от у духовній семінарії, такі гуртки існували й у минулому. З одного з таких полтавських українських гуртків, як відомо, вийшов і Петлюра.¹⁵

Що ж стосується гімназії та реальної школи, то мені ніяк не щастило намацати відповідного ґрунту. Стояв на перешкоді відмінний соціальний склад учнів — там училися переважно діти росіян, жидів та поспіль зросійщеної міської інтелігенції українського походження: високих урядовців, лікарів, інженерів, багатих купців, дворян-поміщиків, що давно підпали під вплив російської культури.

Згодом лише кілька гімназисток та либонь один реаліст пристали до українських гуртків при інших школах.

Не здатний я сьогодні пригадати ймення хлопців, що з ними доводилося тоді мати справу. Деякі стоять перед очима, мов живі, здається, я міг би їх намалювати, а от згадати ймення — не сила. Хоч з тих пір минуло всього 33 роки, але мене відгороджує від того часу надто багато тяжких переживань, страхіть і божевільних нервових струсів, що їх довелося зазнати, інколи стоячи віч-на-віч зо смертю. Через це тепер дивишся на минуле, наче крізь димову запону, яка то розривається й дає змогу щось побачити, то знов змикається й безнадійно закриває видноколо.

Пригадую лише кілька прізвищ учнів-зв'язкових, що частенько заходили до мене до хати. Кожен з них був організатором гуртка у своїй школі.

1) З семінаристів постійно приходив Володимир Пісначевський, дуже енергійний хлопець, що після револю-

ції брав активну участь у житті повітового відділу української кооперації в Переяславі. В добу розгрому Полтавської Спілки мусів покинути кооперативну ниву, працював у Києві, здається, в профспілці Робітників Освіти (РОБОС), а ще пізніше, як дійшли до мене чутки, попав під молот окупантів, що старанно корчували українську інтелігенцію. Проте, він тоді не загинув, а, судячи зі згадки в еміграційній пресі, його знищили вже німці в Києві десь у 1941-43 роках.

Не так часто як Піснячевський, заходив його товариш Горіздра, коли не помиляюся, Гордій на ймення. Він теж був досить активним членом семінарійного гуртка, а в революцію виявив себе свідомим українським громадським робітником, хоча й не широкого масштабу.

2) З гуртка ремісничої школи ходило два хлопці: один — низенький, кругленький, тихенької вдачі — Іван, прізвища не згадаю; другий — високий, енергійний — Сашко Гнида. За революції Сашко вступив до партії українських соціалістів-революціонерів — боротьбистів — а після злиття їх з комуністами став членом КП(б)У і під прибраним партійним прізвиськом Лісовик відіграв помітну роль в адміністрації. Деякий час він був головою Губвиконкомів у різних містах України, а на початку тридцятих років зник. Видко його ліквідували окупанти в період широкої акції нищення колишніх боротьбистів, що стали для них непотрібні й навіть небезпечні.

3) З гуртка землемірної школи приходило теж либонь двоє. Один — Сергій Денисенко — пізніше став боротьбистом, потрапив до лав КП(б)У і під партійним прізвиськом Мінкевич завідував на початку тридцятих років Упрнаукою при НКО УСРР (після Яворського і, здається, після Коника, що обидва були з Галичини). Як і всі боротьбисти, Мінкевич раптово зник треба думати, з волі НКВД.

Другий — Левченко — ставний круглолидий русявий хлопець, що робив приємне враження, був головою гуртка.

Згодом жандарми заплутали його у свою сітку з допомогою галичанина Веретельника, що з'явився в Полтаві швидко після початку війни. Прізвище Веретельник (ймення не знаю) врізалось мені в пам'ять, бо кілька років перед тим Петербурзьке Благодійне Товариство видало книжечку Веретельника „Про Вука Караджича”, яку я читав. Чи були ці два Веретельники одна й та сама особа мені не відомо.

Багато років пізніше Тарас Воля говорив мені, що до гуртка землемірної школи належав нібито й Андрій Хвиля, справжнє прізвище якого Олінтер. Чи це так, поручитися не можу. **Всіх** членів гуртка у той час я не бачив і прізвищ їхніх не знав, з огляду на нелегальний характер організацій і на утруднення моїх власних рухів під явним наглядом поліції. Адже дуже часто спостерігав я за собою небажаний „хвіст”, звертали мою увагу на той „хвіст” і друзі.

4) З українським гуртком учительського інституту (інститут був нещодавно заснований і містився на Фабриканській вулиці поблизу духовної семінарії) тримав я зв'язок через Івана Багрія. Пригадую, прийшов якимось у неділю до мене додому маленький худенький хлопчина і, назвавши себе, завів сміливу розмову. В його поведінці вражала нервовість, очі дивно бігали, і в мене закралася підозра, чи не підслали його. Я намагався триматися спокійно й нічим себе не виявити, був лише стриманий. Проте при дальших зустрічах я зрозумів, що риси, які насторожили мене — звичайна хворобливість. З початком революції Багрій став діяльним членом українських есерів, працював на Зіньківщині, був „гласним” Полтавського Губернського Земства. В 1918 році я загубив його з поля зору.

5) Ймення зв'язкового з гуртка фельдшерської школи пригадати не можу. Здається, весною 1915 р. випускників школи послали на фронт, і мій контакт із школою обірвався. Чи продовжував там далі існувати український гурток — не знаю.

11. Робота гуртків

У чому ж полягала робота українських гуртків шкільної молоді? Гуртки:

а) Комплектували українські бібліотеки, щоб обслуговувати членів і не-членів, що їх сподівалися прихилити до себе, зацікавити питанням відродження української нації. Бібліотечки відогравали ролю своєрідного евшанзілля. Треба пригадати, що в той час жодна шкільна чи громадська книгозбірня не тримала української літератури. Могли лише випадково знайтися одна-дві українські книжки найбезобиднішого змісту, ото і все.

б) Керували індивідуальним читанням членів у ділянці української та українознавчої літератури. Читання відбувалося за певною програмою.

г) Переводили (здебільного щотижнево) збори членів, де обговорювали різні питання, вислухували доповіді, інформації про українське життя тощо.

Пропагандивно-освідомча робота провадилася за системою, виробленою ще в Сумах. Спершу кожен мав ознайомитися з творами, що з'ясовували суть українського питання, розкривали „невидющому” очі на те, в якому стані перебуває Україна під гнітом російської колоніальної системи, мета якої — денаціоналізація та безоглядний економічний визиск народів імперії.

І справді, перечитавши з півдесятка книжок, здивований читач починав усвідомлювати те, чого сам раніше збагнути не міг. Книжки ці були (назви пишу з пам'яті, тому, може трапитися, що десь і не точно):

1. Євген Чикаленко — „Розмови про мову”.
2. Михайло Грушевський — „Українство в Росії і єго запроси і нужди”.
3. Російська Академія Наук — „Об отмене стесненій малорусского печатного слова”.
4. Борис Грінченко — „На беспросветном путі” (написана по-російськи про стан і ролю школи на Україні, школи позбавленої української мови викладання).
5. Борис Грінченко — „Тяжким шляхом” (про українську пресу).

6. Михайло Грушевський — „Освобождение России і українській вопрос” (збірка статей).
7. „Українській вопрос”, видання журналу „Українская Жізьнь”.

Особливо широко читалися й пророблялися перші чотири. Одночасно провадилося читання художньої літератури:

1. Борис Грінченко — „Серед темної ночі”.
2. Борис Грінченко — „Під тихими вербами”.
3. Борис Грінченко — „Соняшний промінь”.
4. І. Нечуй-Левицький — „Над Чорним морем”.
5. Т. Шевченко — „Кобзар” (повний).
6. Модест Левицький — „За Коліївщини”.
7. Микола Гоголь — „Тарас Бульба” в українських перекладах Комаря (Михайла Комарова) та М. Садовського.
8. О. Олесь — „З журбою радість обнялась” тощо.

Крім того мусіло йти ознайомлення з історією України. Для цього використовували популярні брошури:

1. Михайло Грушевський — „Про старі часи на Україні”.
2. Григорій Коваленко — „Оповідання з історії українського народу”.
3. Борис Грінченко — „Як жив український народ”.
4. Борис Грінченко — „Оповідання з історії української старовини”.
5. Александра Єфіменко — „Історія України і ея народа”.
6. Мих. Грушевський — „Очерк історії українського народа”.
7. Сергій Єфремов — „Історія українського письменства” тощо.

Останні книжки, особливо „Очерк історії” читали тільки найсильніші учні старших класів, бо ці твори вимагали доброї попередньої підготовки й уміння студіювати більші наукові розвідки.

Звичайно, читанням названих книжок не вичерпувалось вивчення українського питання. То був лише початок. Далі читали іншу літературу та пресу. А було це не так просто, якщо взяти під увагу, що молодь у ті часи не знала української літературної мови, особливо ж мови публіцистичної й наукової.

З пропагандивною метою давали читати книжки з тематикою національно-визвольної боротьби, наприклад:

1. Теодор Томаш Єж „Вдосвіта”, в українському перекладі Модеста Левицького. Твір присвячений темі боротьби проти турецького гніту в Болгарії.
2. Іван Мінчов Вазов — „Под ігом”, епопея боротьби болгарського народу проти турецького поневолення.

Щоб поставити перед членами українських шкільних гуртків проблему соціальної перебудови, використовували дві невеличкі, але яскраво написані книжечки:

1. Лев Толстой — „Невже так треба” і
2. П. О. Кропоткін — „До молоді” (Що робити?)

Вони мусіли викликати зацікавлення соціально-політичним питанням. Дальше ознайомлення з цією проблемою мало провадитися за ширшою програмою самоосвітньої роботи, що включала наступні твори:

1. П. О. Кропоткін — „Запискі революціонера”.
2. С. М. Степняк - Кравчінській — „Подпольная Россія”.
3. Карл Менгер — „Новое учение о государстве”.
4. Тун — „Исторія революціонного двіженія в Россіі”.
5. Вернер Зомбарт — „Соціалізм і соціальное двіженіє”.
6. Роботи М. Туган-Барановського тощо.

Чому в шкільних гуртках поряд з вивченням українського національного питання мої товариші й я вели вивчення проблем соціально-політичних? Тому, що, за нашим переконанням, досягнути національного звільнення без знищення російської політичної системи, було неможливо. Зрушити ж українську народню масу на боротьбу з політичним безправ'ям і національним гнітом було дуже важко, бо на 85% неписьменне, а на 15% малописьменне селянство їх ясно не усвідомлювало. Інакше стояла справа з світом соціальним.

Отож сподіватися успіху можна було лише в тому разі, якщо проблема звільнення українського народу ставилася у всій складності й широчині, а саме: звільнення політичного, національного й соціального. Тим паче, що соціальні кривди, потребу соціальних змін наш нарід відчував тоді конкретно

й особливо гостро. Про це говорили безупинні — часто трагічно-криваві — селянські заворушення і перед і в часі революції 1905 року. Їх дуже правдиво високо-художньо змалювали два наші найбільші тодішні прозаїки: Михайло Коцюбинський у повісті „Фата моргана” та Володимир Винниченко в „Голоті”. Цим і пояснюється, чому ми з товаришами звертали увагу, щоб у шкільних гуртках Юнацької Спілки ознайомлення з трьома проблемами українського життя (політичною, національною й соціальною) відбувалося як з єдиним комплексом, який не можна розривати.

Боротися за національне звільнення без боротьби проти гніту політичного й соціального ми вважали неможливим. На наш погляд, шлях тяжкої революційної боротьби був неминучий. Пригадую, який сильний відгук знаходив у наших душах вірш Олеся, надрукований в соц.-дем. „Дзвоні” за 1913 рік і спрямований проти аполітично-етнографічного українофільства:

Не нам не нам осміяним сміятись,
Не нам скаліченим іти,
Нічим — піснями заливатись,
Сліпим — відшукувать світи.
Не нам ловить в небеснім морі

Зорі.

Не нам, —
Орлам!

А ми давно свої згубили крила,
Та чи й були вони у нас?!
Нудьга нам байку утворила,
Непевні фарби кинув час,
І ми повірили правдиво

в диво...

Мана
Одна!

Родились ми холодними мерцями
І уявили з себе щось,
І нам з порожніми серцями
Комуś кричати довелось:

Вперед! Вперед! Самоофіра!
Віра

В мету
Святу!

Кричали ми на площі і в пустелі,
Жили віки в короткий час,
І чули нас, здається, скелі,
Але ніхто не слухав нас,
Бо не носили прапори шовкові
Крові.

А кров —
Любов.

А де нема любови і страждання,
Там не живе не б'ється і життя...
І доведеться нам під людське глузування
Спинить свій галас без пуття.
А замість нас великий встане раб в кайданах
В ранах,

Огнем.
Мечем!

Ще раз повторюю: провідний гурт Юнацької Спілки скеровував членів гуртків на вивчення не тільки національного, а також соціального й політичного питань, бо лише всі три разом, як єдиний нерозривний комплекс, могли бути розв'язані в майбутньому.

12. Старше й молодше покоління

У той час, коли старше покоління українців сахалося політики та обминало її десятою дорогою, коли воно не хотіло виходити за вузькі межі етнографізму й по-давньому лишалося „українофільським”, ми, молоді, невміло, по-мацки, без допомоги й керівництва пробували торувати нові шляхи, як це робили й нечисленні наші попередники.

Ми з болем відчували, що мусимо йти самі.

На все життя запам'ятався мені здавалося б дрібничковий випадок. Зимою 1910-11 року, вже будучи студентом, не міг я жити в Харкові, а жив у Сумах і заробляв репетиторством. Серед моїх учнів була гімназистка-шести-клясниця, з якою я підганяв математику, що ніяк їй не давалася.

— Ну нащо мені альгебра й геометрія?! — одного разу вигукнула доведена до розпуки дівчина. — Вони ж мені ніколи в житті не згодяться!

Я пробував її потішити і, між іншим, порадив робити більше вправ, поки не піджене запущене. А вона мені на це раптом відповідає:

— Не можу я віддавати весь час осоружній математиці! Крім гімназії я двічі на тиждень ходжу до приватного вчителя польської літератури й мушу готувати йому завдання. А лекцій з польської літератури я не покину, — з помітною гордістю підкреслила вона.

Виявилось, що дівчина — полька. Брат її, ксьондз, живе в іншому місті, й лише час-від-часу навідується до Сум. Він і найшов їй учителя польської літератури.

Почуте мене глибоко вразило. Малообдарована дівчина живе за сотні кілометрів від батьківщини, отут у Сумах, і має вчителя рідної літератури, про якого потурбувався старший брат! А в той же час ми, українська молодь, у себе вдома, в тих же Сумах, заснувавши 1907 року український гурток, що охоплював дві гімназії та реальну школу, за три роки не змогли знайти серед дорослих жодного інтелігента-українця, хто б допоміг нам вивчити мову, літературу й історію України... Ми працювали самотужки, невміло, спотикаючися.

Українська молодь, що в неї прокинулася національна свідомість, не тільки не знаходила в ті часи допомоги чи бодай співчуття з боку індиферентних до національного питання старших (за дуже й дуже малим винятком), а часто-густо натрапляла ще й на неприхильність, а то й відверту ворожість та осуд.

Російська імперіялістична ідеологія у тодішній царсько-монархічній відміні, прищеплювана впродовж багатьох поколінь російськими школою, літературою, мистецтвом, а також пресою, що виховувала проросійську громадську думку, цілком зрусифікувала українську з походження інтелігенцію, поставила її в лави прихильників і захисників „єдиної неділимої Росії”. Українська ж на-

родня маса хоч і лишалася не зрусифікована, була, проте, темна й національно та політично несвідома, про що також подбала далекосяжна московська політика колоніального панування.

Яскравою ілюстрацією до трагічних своїх наслідками конфліктів між батьками й дітьми, що виникали на ґрунті протилежного ставлення до національного руху в період між двох революцій може служити надруковане у скрентонській „Народній Волі” оповідання про життєві пригоди Всеволода Козловського, співробітника газети „Рада”. Батько Всеволода, сільський священник на Правобережжі, замість допомоги прибулому з Києва синові, виганяє його з хати й погрожує видати поліції, коли довідується, що син мав зв’язок з українськими нелегальними організаціями (належав до РУП), а тепер влада його шукає, і він мусить негайно тікати закордон.¹⁶ Так виглядала тодішня дійсність, що її не може зрозуміти багато людей пізніших генерацій або тих, що жили й виростили за межами підросійської України.

„Єдинонеділимська” ідеологія міцно опанувала не тільки ту частину української інтелігенції, що була прихильна до російського монархічного устрою, в якому бачила гарантію матеріального добробуту (Родзянки, Харитоненки, Лизогуби, Скоропадські й безліч інших), а й ту, що стояла в опозиції до монархії з її становою структурою й перебувала під революційно-демократичними впливами (Степняк-Кравчинський, Кибальчич, Перовська, Стефанович, Дебагорій-Мокрієвич, Короленко тощо).

Підкреслю — серед тодішньої української інтелігенції лише дуже нечисленні одиниці почували себе не „общеро-сами”, а українцями.

Тому не дивно, що я ніколи не чув, щоб у Полтаві в українських родинах (за винятком родини Г. Коваленка) батьки наймали дітям приватного вчителя української мови та літератури, або історії України, або, нарешті, самі навчали цього дітей. Я також ніколи не спостерігав, щоб

старша генерація намагалася взяти до своїх рук керівництво українською молоддю.

— Чому? — напрошується питання.

Тому, що українофільська генерація загалом боялася „злізти з печі”, а як і злазила, то не виходила за межі етнографії, щоб бува не стати неблагонадійною.

В цьому й крилася наша трагедія. Українська нація в ті часи була обезголовленою нацією без освіченого прошарку. Жменька інтелігентів-українців становила малесеньку краплинку в морі багатомільйонної темної й упослідженої маси.

1917 року це призвело до того, що розбуджений до нового життя український народ нагадував колосальну армію з полководцями, але без кадрів нижчого й середнього командного складу. І бій програли.

Але я забіг наперед. Повертаюсь назад до передреволюційного періоду.

13. Війна і дещо з нею пов'язане

Я забув сказати про початок Першої світової війни та про явища, безпосередньо пов'язані з національним українським життям.

Першу вістку про війну, що вдарила, як грім з ясного неба, приніс Методій Аркадієвич, годині об одинадцятій ночі.

Як зараз пригадую, ніч була тиха, тепла, лагідна, таємничо мрійлива. Аж ось до кімнати входить Методій Аркадієвич. Обилччя безмежно стурбоване, очі мають незвичайний вираз.

В голові в мене блискавкою: „Що трапилось?” І наче у відповідь чую:

— Війна!.. Війна з німцями!.. у місті розліплюють урядове повідомлення... щойно прочитав... загальна мобілізація запасних... завтра мушу з'явитися...

(Пригадуєте, незвичайно яскравий опис оголошення війни й мобілізації у Винниченковому „Хочу”?)

Не буду описувати, як наступного дня сонна Полтава перетворилася раптом на гомінкий військовий табір, в якому люди, вдягнуті в новоодержані уніформи, сновигали мов на велетенському ярмаркові. Відзначу лише два цікаві моменти з місцевого життя, пов'язані з війною, а саме: а) анонімну відозву Старої Української Полтавської Громади й б) появу втікачів-виселенців з західних українських земель.

Коли саме Стара Полтавська Українська Громада випустила відозву про знущання Москви над українським народом, не можу сказати. Я знав про неї від Олекси Синявського, що мав більше зв'язків із старими полтавськими українцями, проте до рук вона мені тоді не потрапила. Текст відозви дістав я значно пізніше вже під час революції. Примірник мав сторінок вісім звичайного розміру письмового паперу, текст писано рукою.

Наголовок, якщо пам'ять не зраджує, голосив: „До всіх народів світу”. Хто випустив відозву не зазначалося, мала вона анонімний характер, а при тому була беззубою, плаксивою, наповненою риторикою у формі звертань до окремих народів, на взірць: „Прекрасная Франціє!”, „Могутня Британіє!” чи „Гордий Альбіоне!” Зовсім незадовільне враження лишилося від неї в пам'яті.

Як була використана відозва, куди спрямована — не знаю. Можу тільки сказати, що серед української молоді ніхто її не поширював, молодь її змісту не знала. Бо якби було навпаки, то мені, що стояв тоді у центрі молодечого життя, про неї сказали б і показали б саму відозву. Цікаво, що про відозву ніколи нічого не згадував і Гр. Коваленко, з яким я мав постійні й досить близькі стосунки. Треба думати, що її поширили в дуже обмеженій кількості серед тісного гурту „старих”. Автори видко боялися широкого розповсюдження, щоб вона не потрапила до рук поліції.

Дійсно, коли революція відкрила жандармські архіви, то ми з подивом побачили там цілі справи з докладними інформаціями про діяльність Юнацької Спілки та загаль-

но-український рух із згадкою імені Михайла Грушевського тощо, але ні відозви Старої Української Полтавської Громади, ні навіть згадки про неї серед матеріялів не було. Надто утаємничений її випуск нагадував горезвісне показування дулі з кишені...

Саме рису безмежної полохливости старшої генерації українців-полтавчан талановито висміяв кілька років перед тим Панас Мирний у барвисто написаному сатиричному оповіданні „Дурниця”.

Невдовзі після початку війни до Полтави стали прибувати втікачі з прифронтової смуги — Холмщини, Волині тощо. Особливо багато приїхало з Грубешова. Були тут поляки, було чимало жидів, і це особливо впадало в око, бо відразу Полтава зарясніла вивісками, писаними дивовижною „російською” мовою, на зразок „Сию децкіє рубасіцкі, сороціцкі”, що ми, читаючи їх, кишки рвали зо сміху. У Полтаву ж переїхали з прифронтової смуги якісь дрібні фабрики та робітні. Переїхала Грубешівська гімназія.

Серед утікачів були й українці. Один свідомий українець, вчитель народної школи, Сидорук влаштувався на роботу в Полтавське Губерніяльне Земство, де ми й познайомилися, коли з провесни 1915 р. я став працювати в уповноваженого в справі постачання продуктів армії канцелярія якого містилася в будинкові Земства.

1915 року, під час відступу російської армії в місті з'явилося кілька десятків примусових утікачів з Галичини переважно селян, частина з них у характерних гуцульських строях, та групка інтелігентів. Їх примістили гуртом у будинкові, що належав, мабуть, Земству, на розі Олександрівської вул. та майдану Старого базару з водогінною баштою, „водокачкою”.

Ми обережно пробували увійти в зносини з новоприбулими братами з Галичини. Зібрали трохи грошей, трохи українських книжок, але... селяни були неписьменні, а інтелігенція дивна й невиразна. В пам'яті лишився

непривабний образ молодого чоловіка — Продана. В його поведінці було щось таке, чого я не вмю переказати, але що відвертало нас від нього, хоча ми й мали щире бажання допомогти. У мене потім виникла підозра, що інтелігенція належала до москвофілів, дарма що нічим цього назовні не виявляла. Здається, я мав рацію.

Досить швидко цих людей кудись перевезли. Зостався у Полтаві один-єдиний дід-гуцул, з яким іноді розмовляв Гр. Коваленко. Почував себе дід безмежно самотнім, покинутим на людському шляху і по роботі у вільні вечірні години виливав свій сум, свої жалі грою на саморобній сопілці.

У Полтаві, коли не помиляюся, й закінчив він свою страдницьку життєву путь під час революції.

14. Розгортання мережі Юнацької Спілки — ЮС

Мої товариші в Харкові, особливо молоді — Андрій Заливчий та Микола Петренко — розвинули кипучу діяльність. Завдяки їхнім старанням, завдяки допомозі Володимира Глуходіда й Тараса Волі, що приєднався дещо пізніше, Юнацька Спілка набрала характеру широко-розгалуженої організації, що охоплювала дві губернії — Харківщину й Полтавщину.

Прив'язаний до Полтави і „піднадзорний”, я не міг, звичайно, брати безпосередньої участі в Комітеті ЮС у Харкові. Тому мені важко зараз сказати, в яких саме містах згаданих губернь ЮС мала пункти опертя. Пригадую лише, що на Полтавщині існували гуртки в Миргороді та Лубнях. Найбільшими ж, найсильнішими осередками організованого руху української молоді лишалися, звісно, Харків і Полтава.

Зріст організації перш за все вимагав докладно розроблених програми й методики праці. Готових взірців ми не знайшли, доводилось давати раду самим.

Приїздили в Полтаву Андрій Заливчий, Володимир Глуходід, Микола Петренко. Ми радились, обмінювались думками, переглядали, змінювали й доповнювали мою

стару програму. Після того, як нову програму ухвалив з'їзд ЮС в Харкові, її розмножили й передали шкільним гурткам для відповідного налагодження праці. Ця програма, як я вже згадував, фігурувала в російському перекладі по всіх повітових жандармських архівах Полтавщини. Видко влада дуже уважно стежила за рухом. Можливо, що програма, як і звіти про роботу та протоколи з'їздів ЮС, потрапили до рук жандармів під час масових арештів членів ЮС у Миргороді.

Роботу по шкільних українських гуртках ми пробували налагодити в спосіб самоосвітній. З таким розрахунком складалася й програма. Всі члени мали за певним пляном, тематично, перечитувати відповідну літературу, а сильніші — готувати реферати й перекладати обговорення на зборах.

Ми добре знали з практики, що гурток молоді, хай він складається навіть з ентузіастів, швидко зазнає непаде, якщо не матиме бодай доривочної допомоги й підтримки ззовні. Тому виникла думка про більш-менш систематичний об'їзд гуртків старшими членами ЮС.

Сам я обслуговував полтавські гуртки. Постійно, до мене приходили хлопці з різних шкіл, розповідали й раділися, а коли-не-коли ходив на збори гуртків і я, але з обережності часто робити таких відвідин не міг.

Пригадую, одного разу був я десь на Павленках на зборах гуртка ремісничої школи. Невеличка кімнатка. Повно хлопців. Зійшлися так, що ніхто не бачив: двері кімнатки виходили в коридор, а наймач кімнати зустрічав кожного на порозі. За стіною господарі голосно й весело розмовляють при столі. Стукають склянками, чайними ложечками, посудом. Все це добре чути, бо в стіні є плухенькі двері, хоча й забиті. Не згадаю вже на яку тему я говорив. Старався, щоб не голосно, але через деякий час за стіною цілковито стих гомін, а потім хтось постукав з коридору й покликав хлопця, що тут жив.

Бліда й перелякана господиня сказала квартирантові, щоб ми негайно припинили збори, бо інакше вона мусить

піти заявити поліції... І ми тихо розійшлися... Проте не завжди кінчалося так драматично.

Якось на зборах того самого гуртка в іншому місці Сашко Гнида зустрів мене словами:

— Ось розсудить нас! Ми тут сперечаємось і ніяк не погодимось. Одні кажуть: „Краще своє латане, аніж чуже хапане”, а другі відповідають — „Якщо наше латане, то нащо нам його триматися? Візьмімо краще у чужинців”.

Довелося експромтом говорити на тему Шевченкового —

Учітесь читайте.
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Я казав, що ми безперечно маємо триматися всього того, що є нашою національною ознакою (як, наприклад, мова, пісня тощо), всього того, що є в нас хорошого й корисного. Але разом з тим ми, без явної шкоди для себе, не можемо відкидати й того чужого, що теж є хороше, корисне, потрібне, що допоможе нам стати розумнішими, культурнішими, що сприятиме нашому розвитку, або що потрапить дати зброю в боротьбі за політичне, національне й соціальне звільнення нашого народу.

Андрій Заливчий простудіював товстелезну книжку австрійського соціаліста Отто Бауера¹⁷ „Національне питання й соціал-демократія” і з рефератом на цю тему об’їздив гуртки різних міст. Побував він у Полтаві, Миргороді, Лубнях тощо.

Микола Петренко робив об’їзди звертаючи особливу увагу на організаційний бік справи. Він же невтомно розмножував програму та інші інструктивно-інформативні матеріали, пишучи їх друкованими літерами під копірку, або друкуючи на гектографі.

Либонь на весні 1916 р., приїхавши до Полтави, заходив до мене діяльний член Юнацької Спільноти Гнат Михайличенко,¹⁸ дуже гарний з себе й симпатичний хлопчина. Це була перша й остання наша зустріч. Наприкінці 1919 р. Михайличенка закатували денікінці.

15. Розгром українського гуртка Миргородської художньої школи

У Миргороді було два українські гуртки: один в гімназії, а другий — в художній школі.

Миргородська художня школа ім. Гоголя, що розвивала й зберігала кращі традиції українського мистецтва, збирала у своїх стінах для навчання здебільшого сільський український елемент. Незважаючи на російську викладову мову, традиції української культури були тут сильні, хоч і не яскраво, не чітко, з погляду політичного, виявлені. До речі, у школі працював викладачем відомий художник О. Сластіон, автор альбому малюнків до „Гайдамаків” Шевченка.

Гурток, як свідчить колишній його член Іван Г. К-А, що з ним я випадково спіткався на вигнанні, — об'єднав близько 50 осіб. Принаймні таку кількість він бачив на одному з зібрань у лісі.

З Харкова не раз приїздив до них Андрій Заливчий та Микола Петренко. А на з'їзд ЮС від гуртка їздили Артем Семінько, родом з Роменщини, та Семен Бакало з Миргорода.

Збори гуртка, як згадує І. Г. К-А, дуже часто відбувалися у старій Лещихи: у неї бо учні художньої школи наймали велику, придатну для зборів, кімнату. Зборам не перешкоджало навіть те, що у Лещихи на квартирі жив ще й поліційний пристав...

Ніхто із старших українців-миргородчан з гуртком зв'язків не мав. О. Сластіон також, як пригадує І. Г., був дуже обережний, стояв осторонь, але, коли до нього зверталися, старався допомогти, чи захистити.

Катастрофа в 1915 р. трапилася здається в наслідок листування. Хтось із членів гуртка, потрапивши в армію, допустився необережних висловів у листах. Цензура на те натрапила, і жандарми перевели низку арештів і в армії, і в школі. Близько півтора десятки осіб опинилися у в'язниці. Хоча гурток не був активною політичною організацією, а лише самоосвітньою, проте український характер

його дав підставу владі багатьох покарати, коли не в'язницею то виключенням зі школи. Постраждали, звичайно, найдіяльніші члени.

Крім необережних листів у розгромі миргородського гуртка, на думку І. Г., відіграв ролю ще й провокатор.

16. Знайомство з молодими кооператорами

Не пригадую вже, як познайомився я з Михайлом Т-ським, що був трохи старший за мене. Син священика вчився він у Полтавській духовній семінарії, а потім у Комерційному інституті в Москві. Тепер працював інструктором кооперації при „Кооперативном Отделеніи Полтавского С.-Х. Общества”. Мав дружину й маленьку дочку Орису.

Ми заприятелювали, я став заходити до них. Михайло Т. мав бандуру й інколи грав на ній, співаючи приємним тенором прекрасних пісень. Була в нього й реля.* Коли він грав на ній, то звичайно затягав жартівливих, наслідуючи маніру стаців-лірників. Мав він чималу збірку записаних з уст оповідачів народніх жартів-анекдотів, що могла сміливо конкурувати з „Веселим оповідачем” Б. Грінченка та співомовками Ст. Руданського. Жвавої, веселої вдачі Михайло Т. й сам постійно жартував, сипав дотепами. Часом я заставав його за різьбарством гуцульського типу з інкрустацією різнокольорових дрібних намистин. Усім він цікавився. Його родина була українською родиною нового типу, що почали з'являтися після революції 1905 р. В хаті панувала українська мова, а українські культурні й політичні інтереси переважали в житті всі інші.

Особливої ваги Михайло Т. надавав кооперації, ентузіазмом якої був. Він розглядав кооперацію як прекрасну легальну школу, де наше селянство вчиться провадити громадські справи в спосіб демократичного самоврядування, вчиться нових принципів громадських відносин.

* РЕЛЯ — назва т. з. колісної ліри, в супроводі якої співали лірники.

Крім того, кооперація створює громадську матеріальну базу, найменш залежну від царської адміністрації.

У Михайла Т-ського познайомився я з двома молодими хлопцями мого віку, ще студентами, що приїхали на початку 1916 р. з Київщини працювати на ниві споживчої кооперації. Були то Володимир Дубів і Павло Височанський.

Здається, там же зустрів і Миколу Ковалевського, новоприбулого співробітника кредитової кооперації. Пригадую, від нього дістав я кілька чисел „Боротьби”, українського революційного органу, який щойно почав виходити, певно, в Києві. Друкований на склографі журнал формату звичайного зошита мав на заголовній сторінці слова Шевченка:

„Борітеся — поборете!”

Не знаю чому, може тому, що, як мені тоді здавалося, Микола Ковалевський поводився трохи пихато, тісніших стосунків у мене з ним не встановилося. Згодом він переїхав до Києва, де, як член укр. партії с.-р. був висунутий на пост генерального секретаря земельних справ при Центральній Раді і я з ним ніколи більше не зустрічався.

Не пригадую коли саме, познайомився я з інспектором кооперації Борисом Мартосом, що працював при Полт. Губ. Земстві. Кілька разів бував у нього дома, запізнався з дружиною. Проте тісніших відносин між нами тоді також не встановилося, а пізніше, коли я повернувся з війська, в Полтаві їх уже не було.

17. Організація Українського Революційного Червоного Хреста — УРЧХ

Арешти між членами гуртка Миргородської художньої школи наштотували на думку створити в Полтаві Український Революційний Червоний Хрест, завданням якого було б збирати кошти на допомогу українцям, жертвам царського режиму.

Цю думку я порушив на товариській зустрічі в господі Михайла Т., де були присутні Володимир Д., Павло

В. і, якщо не помиляюся, Микола Ковалевський. Гуртом вирішили заснувати Укр. Революційний Хрест.

Розпочали збір грошей. Каса й звітність зосередились у мене. Нагромадження засобів відбувалося дуже туго. Всі ми були „злідарі”, а шкільна молодь, з якою я мав широкі зв'язки, була ще безгрошевіша. Знайомств серед поважних, а найголовніше — заможних, людей не було, та й не до кожного з таким ділом підступиш!

Із старших громадян, як пригадую, звертався я лише до Гр. Коваленка та до Юр. Соколовського.

До Гр. Олексієвича я звернувся в зв'язку з окремою справою. Хтось дав мені адресу дівчини-галичанки, що потрапила чи то до Києва, чи то до якогось іншого міста, тепер вже не згадаю, жила сама й була в тяжкій матеріальній скруті.

Я написав їй листа, вона швидко на нього відгукнулася. Гірко скаржилася на свою долю та на тяжке життя серед чужих людей, без рідних і без будь-яких засобів до існування. З тим листом я й пішов до Гр. Олексієвича та заговорив про матеріальну допомогу. Прочитавши листа Г. О. несподівано для мене зайняв позицію холодного й безсердечного критицизму. Це, мовляв, дівчина, яка зв'язалася, очевидно, з офіцером російської армії, той привіз її з Галичини на Наддніпрянщину, а тепер кинув. Про допомогу ані згадки! Навпаки, з його терпких слів, хоч і не сказаних прямо, виходило: „Не варта вона уваги...” Мені стало неприємно й ніяково. Ніяково не за себе, а за нього. Я подумав: „Нехай навіть і так! Але хіба це не наш обов'язок простягти свідомій українській дівчині з інтелегентної родини (про що свідчить зміст листа) руку допомоги, бодай скромної!? А хто ж їй тоді допоможе?!...”

Мені неприємно були наполягати й дискутувати. Я пішов ні з чим і більш ніколи не звертався до нього по гроші. Не просив підтримати й Укр. Рев. Черв. Хрест. Проте наші особисті стосунки не порвалися, я бував у нього, а часом заходив до мене він. Обидва ми були українці, і нас єднала спільність національних інтересів. Кожен робив на

рідній ниві те, до чого був здатний. Робітників же, взагалі, — були у нас одиниці...

Коли я працював в Уповноваженого в справах постачання продуктів армії у мене встановилися непогані взаємини з головним агрономом Полт. Губ. Земства Юр. Соколовським (у 1918 р. при гетьмані він був міністром хліборобства), який фактично на собі вивозив усю роботу Уповноваженого, через що мені й довелося щоденно мати з ним справу. Я звернувся до нього по допомогу УРЧХ. Він не одмовив. Хоча він нічим не виявляв себе як українець, проте був людиною порядною, чулою і відразу дав одну чи дві троячки.

Решту фондів зібрали ми по копійці серед молоді. Були вони невеликі: в межах одної чи двох сотень. Нашу ініціативу підхопив Комітет ЮС, він випустив спеціальну відозву й розпочав по всій мережі ЮС збір коштів для УРЧХ.

Повну звітність полтавської організації УРЧХ та відозву я зберігав до 1943 р. до виїзду з Харкова.

18. Видавництво Юнацької Спілки

Влітку 1915 р. Тарас Воля приїхав до Полтави і найняв собі в садку у сусіди маленьку порожню комірчину. Одного разу я запропонував Тарасові спільно видати для гуртків ЮС збірник українських революційних пісень, брак якого відчувався в нашій пропагандивній роботі серед молоді. Він охоче погодився.

Швидко я впорядкував збірничок і добув гектографічне чорнило „Пелікан” чотирьох різних кольорів. Ми запаслися гліцерином та желатиною й заходилися в комірчині в садку варити на спиртівці гектограф.

Тарас добре малював, отож роботу розподілили так: я писав друкованими літерами пісні, а Тарас робив до них кольоровим чорнилом відповідні малюнки та заставки.

Так з'явилося наше перше видання „До боротьби!” тиражем 70 чи 75 примір. Видання, дякуючи чотирьом кольорам (червоний, зелений, чорний і фіялковий) та аку-

ратній роботі, вийшло незвичайно ефектне. Ні до, ні потім не бачив я жодного революційного (ані українського, ані російського) гектографічного видання, що було б технічно краще виконане.

Другим виданням була брошура Льва Толстого „Невже так треба” в українському перекладі Андрія Заливчого.

Збірник пісень мав формат звичайного зшитка, а книжечка Толстого — вдвічі менший.

Під час Різдвяних вакацій 1915 р. в селі Міські Млини, де жила його мати, Андрій Заливчий за цим зразком сам надрукував український переклад книжечки Кропоткіна „До молоді” в кількості, либонь, 50—60 примірників формату зошита. Переклад зробив він сам. З технічного боку вийшло у нього не надто добре, але читати можна було. Після цього Комітет ЮС в Харкові вже постійно використовує гектограф для друку проклямацій, програм, звітів тощо. Вже коли я був у війську, у Харкові надрукували збірник статей та поезії, з технічного боку дуже недосконалий. Мені до рук потрапив настільки зле виконаний примірник, що я не міг його вчитати.

19. В пошуках сталого заробітку

Репетиторський заробіток — річ нестала: сьогодні він є, завтра — немає. Жити з нього важко, тим паче, що й платять репетиторам здебільшого мізерно.

У пошуках роботи пішов я, хтось порадив, до молодого вченого садовода — українця родом — Дейнеки. Прийняв він мене досить холодно, в коридорі, не запросив навіть до кімнати. Проте, на його рекомендацію одержав я працю в „Полтавском Сель.-Хоз. Обществе”: мав готувати пакети сухого борщу для армії. Випало працювати не самому, а спільно з іншими робітниками — двома чоловіками й жінкою.

Робота була не важка і давала близько карбованця на день, але мала дві неприємні сторони.

Поперше — в кімнаті, де ми працювали, від сухої го-

родини збивався пил, що сильно дратував мою хвору на катар носоглотку.

А подруге...

Ми мусіли змішувати в засіку різану картоплю, капусту, моркву, цибулю тощо і набивати мішаниною паперові мішечки. Товкти сушню заборонялося. Проте мої партнери (працювали ми всі гуртом, а не нарізно) озирнувшись, чи не дивиться хто з адміністрації, швидко стрибали в засік і ногами розминали городину, щоб вона легше й швидше вкладалася в мішечки. Мене це страшенно обурювало.

І не тому, що вони порушували інструкцію, а тому, що харчовий продукт, хай і призначений для варива, товкли чобітьми. в яких тут же ходили надвір по грязюці до брудного виходка. Мої протести відскакували, мов горох од стіни, хібащо викликали озлоблення. До того ж обидва чоловіки виявилися хамами. В присутності жінки вони нарочно один з перед одного говорили гидоту та брідко лаялися. І знову протести не давали жодних наслідків.

Другі може б не звертали уваги на таке, а мене воно мучило. Я переживав моральне приниження. Подібна поведінка грубо суперечила моїм життєвим засадам, усе в мені бунтувалося. І хоча в мене ніякого іншого заробітку не передбачалося, одержавши ввечері свій карбованець, я вирішив більше не повертатися. Певно ті, що за мене клопотали, дізнавшись про втечу, обзивали мене білоручкою — не схотів, мовляв, робити чорної роботи.

І знову пошуки.

Григорій Олексієвич повіз мене до знайомого фабричного інспектора Карла Карловича Краузе. У нього мобілізували писаря. Краузе взяв мене і призначив платню 25 кбр. місячно, дарма що попередникові платив 32.

Працювало нас двоє: діловод канцелярії та я. Моя робота полягала в переписуванні листів з чернеток, що їх нотував Карл Карлович. А писав він таким почерком, що частенько ні я, ні діловод не могли вчитати. Коли ж я, кі-

нець-кінцем, ішов до нього за роз'ясненням, то Карл Карлович ламаною російською мовою говорив мені:

— Забув!... Сам не знаю, що тут написано... Залишіть...

І писав другого листа такого ж нерозбірного...

Готував я також „Котлові книги”.

Пробув я там місяців зо три. Писаря-попередника поранило під око, його звільнили з війська, і він після лікування повернувся до виконання своїх обов'язків. Це було в перші місяці 1915 р.

Згодом на рекомендацію Бориса Мартоса прийняли мене до Уповноваженого в справах постачання продуктів армії, канцелярія якого містилася в приміщенні Полт. Губ. Зем. Управи. Тут уперше зустрів я старих українських діячів: Гр. Ротмістрова, що завідував статистичним Бюром Губ. Земства, Льва Падалку, відомого історика Полтавщини Павла Макаренка. Проте особисто познайомився з ними вже після революції.

20. Працюю над українською дитячою книжкою

Ще гімназистом, захопивсь я ідеями вільного виховання, що їх пропагувала група наслідувачів Льва Толстого на чолі з Горбуновим-Посадовим. Ця група видавала книжки й журнал „Свободное воспитание”. Я мріяв, закінчивши історико-філологічний факультет по відділу історичному, викладати історію в середній школі, щоб мати вплив на формування світогляду української молоді та допомагати розвитку її національної свідомості й любові до України.

Після арешту мрії зникли, як мильна банька, бо я став неблагонадійним і стежка до школи в тодішніх російських умовах закрилася.

Проте зацікавлення проблемами виховання дітей лишилося.

Сидячи у в'язниці, написав я веселу казочку „Переполю”, і її пощастило винести на волю. Згодом переклав казочку-легенду Льва Толстого „Большая Медведица” („Віз”), видану Горбуновим-Посадовим, та кілька інших. Так підібралася збірка невеличких оповідань для малих

дітей, яку я мріяв видрукувати під назвою „Книжка діткам для розваги”.

До текстів зробив ілюстрації та обкладинку хлопець із Шишаку, Ничипір Чумак, колишній учитель Миргородської художньої школи ім. Гоголя, що з ним мене познайомили в родині Методія Аркадієвича. (За ежовщини Чумак безслідно зник у кам'яних мішках НКВД).

Після одної розмови з Антоном Сапарем мені спало на думку інсценізувати поему Куліша „Чумацькі діти”, що я й зробив. Вчитель Сидорук з Холмщини, про якого я передніше згадував, побачивши п'єсу, захопився нею і взявся надрукувати її на машинці.

Так почалася моя скромна праця на ниві дитячої літератури, хоч реальних перспектив на друк (та ще в період 1914—1916 рр.) не було ніяких. Навіть зумівши щось видати, не доводилося за тих часів розраховувати на будь-який матеріальний зиск. Ринок української книжки був у Росії штучно звужений, і більшість надрукованого роками і навіть десятиріччями чекала покупців. Отже єдиною рушійною силою моїх літературних спроб був ентузіазм, бажання хоч чимось прислужитися українському культурному розвиткові та ще молодеча фанатична віра у краще майбутнє своєї нації.

21. Настрої й позиції щодо війни

Року 1910 О. Олесь писав:

Над нами ніч безрадісна, осіння.
Ми горнемось ховаємось, тремтим...
А десь в п'їтьмі несеться голосіння

З прокляттям віковим.
І мало нас... І як іти із ночі?..
Не сплять пильнують хижі вартові...
Хтось гострить спис, хтось шаблю точить

Хтось лізе по траві.
Кудю йти?.. кудю нам тікати?..
Оточені зусюди катом ми...
Коли не смерть. так вічні грати
Проклятої тюрми...

Якщо перед війною настрої українського громадянства — під всезростаючим тиском столипінської „пацифікації” України — доходив меж зневіри й розпачу, то після початку війни він ще чорнішає.

1914 року „панам офіцерам” російської діючої армії довірочно видали секретну брошуру „Современная Галичина. Етнографическое і культурно-політическое состояние ея в связи с національно-общественными настроениями”. Цю „Записку” було складено при Военно-Цензурному відділі Управління Генеральної Квартири Штабу Головнокомандувача арміями Південно-Західнього фронту в липні 1914 р. (Цікавий деталь! Вже в липні готувалися до окупації Галичини, хоча війну оголошено 2 серпня). Друкували „Записку” в похідній друкарні Штабу.

В брошурі перераховано низку ознак, що допомагають розпізнати українців (які газети читають, які портрети прикрашують їхні приміщення, які пісні співають тощо) і висловлено побажання (подаємо в перекладі):

„При окупації краю (Галичини) досить було б припинити видання українських органів („Руслан”, „Діло”, „Свобода”, „Громадський Голос”, „Воля”) і встановити догляд за українцями у Львові та в таких провінційних центрах, як Стрий, Перемишль Тернопіль, Станіславів, Коломия. По селах нагляд у величезній більшості випадків, здійснюватиме селянство, а саме: сільські старости та сільська поліція”. (ст. 21).

А на питання „Як треба ставитися до українців?” — дано таку відповідь:

„До селян, зтягнутих у лоно цього табору (українського), треба ставитися, поки немає активних виступів, вибачливо і навіть поблажливо. Вони були грубо обдурювані своєю владолюбною інтелігенцією і не могли розібратися в цьому бо не знали великоруської й малоруської історії та дійсної правди. До інтелігенції треба ставитися вичікувально: може вона своєю поведінкою та усвідомленням дійсного стану речей, не зважаючи на своє владолубство, примусить нас забути старе, і нам не доведеться зверта-

тися до застосування суворих законів воєнного часу"... (ст. 24).

У перші ж дні війни в Росії закрили всі українські видання й почали арештовувати українських діячів. Грушевського, що поспішав із закордону, схопили, як тільки він приїхав до Києва, і вивезли з України.

В окупованій Галичині теж відбувалися під керівництвом двох україноненависників — графа Бобринського та єпископа Євлогія — погроми українського життя.

Ці погроми, вияв зарозумілого російського шовінізму, примусили виступити з прилюдним протестом красноярського єпископа Нікона (Безсонова). Єпископ Нікон, сам росіянин родом, пише що, „довго жив і працював на Україні і виніс з України найтяжчі враження від наслідків діяльності там „руських” шкіл, себто від русифікації. Із Сибіру, куди його запроторила російська адміністрація за українські можливо, симпатії, він влітку 1915 р. прислав у ліберальну петербурзьку газету „Біржевіе Ведомості” статтю під наголовком: „Орли та ворони. (Думки з приводу статт іМ. Меньшікова)”. У ній єпископ Нікон пише, як за російськими військами-орлами (тоді війська ще переможно просувалися в глибину Австро-Угорщини) налетіло до Галичини вороння в особі графів Бобринських, архиєпископів Євлогіїв та інших — „ім же ність числа”. І як чорносотенне націоналістичне шумовиння почало нищити українські школи, читальні, бібліотеки, а натомість запроваджувати російську мову, російські школи, російську пресу, російські установи. І єпископ Нікон, мов передчуваючи те, що трапиться через два роки, звертається до чорного вороння з осторогою, що темрява, яку вони сіють між українським народом, не вічна, і розвіється, що незабаром прокинеться український народ і запитає росіян: „Що ти зробив зо мною, мій брате рідний? Де мої сини, де моя дорога мова, де воля, де правда де Мати-Україна? — А що ми скажемо?”... запитує він і тут же відповідає: — „Вороння все поклювало”...

Ця стаття-протест шляхетної людини відразу була видана маленькою брошюркою й ходила по руках, роблячи

на нас сильне враження. Хоч написана вона назагал обережно: не названо повністю ймень Олексія Бобринського, архієпископа Євлогія, київського чорносотенця Савенка (подані лише ініціали); не згадано й про криваві політичні репресії та вивіз частини українських діячів Галичини до Росії з наказу окупаційної адміністрації графа Бобринського. Були то воєнні часи, діяли жорстокі воєнні закони, немилосердно лютувала воєнна цензура. А все ж, попри всю обережність, це був ясний прилюдний протест, і до того ж — **єдиний протест**, що з'явився тоді на захист українців та їхніх людських прав. І проскочив він у друк у тодішніх гостро-цензурних умовах, мабуть, лише через те, що написав його високий церковний достойник — єпископ російської православної церкви.¹⁹

А от розпачливі поезії О. Олеса, написані 1916 року під впливом тих самих погромів, побачили світ тільки після революції. Одна починалася строфою:

Замовкніть всі: великий час прийшов,
Мовчать в сю мить громи-гармати
Схилилась наша хоругов
І на коліна стала Мати...

а друга словами:

Не треба струн! меча гостри,
Заграй на кремені і криці,

і закінчувалась закликком до відчайдушної боротьби —

Але тепер, коли один вночі
Нахабний, лютий кат панує
І матір і дочку гвалтує,
Хай струни сплять, живуть мечі!

Така ситуація породжувала серед українців, з одного боку, настрої цілковитої безнадії, безперспективності, а з другого — гостру ненависть до Росії та до війни, що хоч і велася у значній мірі на теренах України — солдатами, теж у значній мірі набраними з-поміж українців — мала, проте, на меті завдання ворожі нашому народові. У декотрих заперечення війни виливалось у бажання за всяку ціну — навіть шляхом дезертирства — уникнути в ній уча-

сти, в інших — що з якихось причин не наважувались на дезертирство — набирало форми „пораженства”.

Згадані настрої, звичайно, не оминули й молодь. Наприклад, полтавський семінарист-українець склав ось такого вірша:

Нехай проклята буде війна,
Ця ненависть і жах нелюдський,
Ця потвора, що в нас забира
Наш вогонь життєвий, молодий!

Навколишні події все більше переконували нас, що без одвертої кривавої революційної боротьби сподіватися змін на краще не можна. І ми наполягали на ґрунтовному вивченні по гуртках соціально-політичної проблематики та історії революційного руху в Росії.

У зв'язку з цим, користуючися друкарською машинкою канцелярії Уповноваженого, я у вільний від роботи час помалу (друкувати ж добре не вмів!) розмножував під копірку різні програми (починаючи з програми Кирило-Методієвського братства і програми Драгоманова з „Громади” та кінчаючи українськими політичними програмами, що з'явилися після революції 1905 року), а також інші матеріяли, як от: політичні брошури „радикально-демократичної” (коли не помиляюся в точності назви) партії.

Окрім того я постійно робив виписки, збирав вирізки та всілякі матеріяли до історії українського громадського руху, гадаючи згодом написати відповідну книжечку, бо в самоосвітній роботі гуртків виразно відчувався брак такої літератури. Цю думку я облишив тільки після того, як натрапив на брошуру Володимира Дорошенка „Українство в Росії. Найновіші часи”. видану у Відні накладом Союзу Визволення України.

Тоді ж розпочав я перекладати українською мовою твори Степняка-Кравчинського „Домик на Волге” та „Андрей Кожухов”, але праця урвалася, коли мене забрали в солдати. Тоді ж Левченко — учень землемірної школи — переклав брошуру Гершуні „Мой побег”.

22. Загибель Заливчого й Глуходіда

Арешти членів українського гуртка Миргородської художньої школи ім. М. В. Гоголя дали, мабуть, жандармам змогу схопити нитку, що тяглася до Харкова, до Комітету Юнацької Спілки. Адже з Харкова приїздили в Миргород з доповідями та для організаційної допомоги й інструктажу члени Комітету, а з Миргорода в Харків їздили хлопці на з'їзд Ю. С. Можливо також, що жандарми піймали нитку і в інший спосіб, бо особи, що стояли в керівному центрі Ю. С. підтримували зв'язки з представниками різних нелегальних політичних організацій і легко могли потрапити під таємний нагляд.

Це питання для мене лишилося нез'ясоване. Не дає на нього відповіді й Леонид Підгайний у досить великому біографічному нарисі про Андрія Заливчого.²⁰ Але Л. Підгайний взагалі — і, певно, свідомо — жодним словом не згадує про Юнацьку Спілку. Треба думати, що згадка про національну українську організацію, яку більшовицька окупаційна влада могла розглядати лише як „націоналістичну” й ворожу собі (хоча Спілка діяла за царських часів), була небажана, а для самого Л. Підгайного й небезпечна. Мені ж не спало на думку при зустрічах з Андрієм наприкінці 1917 та в першій половині 1918 р. розпитувати його. Не тим була зайнята увага! Так чи інак, а десь у першій половині 1916 р. таємна поліція перевела в Харкові арешти, зробивши відчутний вилам у керівному центрі Юнацької Спілки. Скількох тоді забрали — не могу сказати, але добре знаю, що серед арештованих були Заливчий та Глуході.²¹

Андрія Заливчого заслали в Іргіз Тургайської області (Казахстан), де він пробув до революції 1917 р. Лютнева революція звільнила його, і він повернувся на Україну. Працював у Полтаві на партійній роботі, примкнувши до УПСР, де відігравав визначну роль в Лівобережній групі.

Восени 1917 р., швидко після більшовицького перевороту в Росії, заїхав я на пару днів до Полтави. Хтось пові-

домив Андрія, і він забіг. Зустрілися ми як найближчі друзі, хоч не бачилися майже два роки. Був він такий же, як і раніше: низенький, чорнявий, з примруженими зеленкуватими жвавими очима. Почалися розмови та взаємна інформація. Андрій розповідав про свою активну участь у Полтавській Раді Робітничих і Селянських Депутатів, про фракційну боротьбу з російськими політичними угрупованнями. Заторкнули й справу більшовицького перевороту в чорноморській ескадрі. Газети тоді писали, як матроси-більшевики нищили офіцерів, кидаючи їх з кораблів у море. І тут виявилось, що наші погляди й думки розходяться в протилежних напрямках. Я вважав, що коли старий політичний режим повалено, а умови для вільного громадсько-політичного життя здобуті, то даліше розпалювання клясової ненависти непотрібне й небезпечне, отже — сваволя, така, як оця, неприпустима, хто б її не чинив і в ім'я якого ідеалу. Андрій сміявся з мене. Він вважав, що революція тільки почалася. Що криваве винищення захисників старого режиму неминуче й потрібне. Що моїми устами говорить переляканий інтелігент, який не може зрозуміти, що революції у білих рукавичках не роблять. І т. п.

Андрій пильно стежив за тодішньою революційною пресою. Його захоплювали промови й статті Леніна, він вважав шлях, обстоюваний більшовиками, за неминучий і єдино правильний. Точно відтворити нашу розмову я, звичайно, не можу, переказую лише основне. Обидва ми ясно відчували, що стоїмо на протилежних позиціях, які взаємно себе виключають. Ми й не сварилися, але у дальших наших стосунках відчувся холод, взаємна відчуженість. Нитка, що раніше так міцно обох нас в'язала, зненацька урвалася.

У перші місяці 1918 року Андрій виїхав з Полтави. За режиму П. Скоропадського УПСР опинилася в підпіллі, і йому треба було зникнути звідти, де його добре знали. Восени 1918 р., він очолив повстання проти гетьманського режиму. Повстання організували в Чернігові ліві українські соц.-революціонери. Під час бою танк, у якому був

А. Заливчий, зіпсувався й зупинився. Коли Андрій вискочив з нього, його закололи багнетами захисники гетьманського режиму.

Так загинула безперечно талановита й здібна людина на порозі свого життя — було йому всього 24. Гімназію закінчив він із золотою медалею. Мав неабиякий літературний хист. Ще в школі робив добрі українські переклади поезій латинських авторів. Написав кілька невеличких оповідань, а в тому числі автобіографічне — „Зарізяка”. Сповнений щирої відданости інтересам покривджених мас свого народу, він виявив велику енергію й завзятість у громадсько-політичній діяльності, але не встиг ще остаточно виробитись і достатньо зміцніти.

Походив Андрій з дуже бідної селянської родини з села Міські Млини, коло містечка Опішнього на Полтавщині. Казали, проте, що батьком Андрія був Рубінштейн, що мав маєток у Міських Млинах і згодом допоміг йому матеріально, коли Андрій вчився в гімназії. Можливо, цим у великій мірі й пояснюються незвичайно тяжкі й нездорові родинні стосунки, що їх описав Андрій в автобіографічному творі, та про які розповідає Л. Підгайний.

Володимира Глуходіда, студента медика, також заслали, не пригадаю куди. Він хворів на туберкульозу. В'язниця й заслання прискорили процес, і хлопець швидко згорів. Його не стало 1917 року, коли я був у війську. Останній раз ми бачилися влітку 1915. Він приїхав тоді до мене в Полтаву, найняв собі кімнату край міста на Некрасівці і якийсь час жив там лікуючися. Був тоді сумний, пригнічений хворобою.

Глуходід не відзначався такою талановитістю й розумовою силою, як Андрій Заливчий. Не мав він і тієї енергії. Тихий, скромний він дуже гарно, з почуттям грав на скрипці. В гуртку виявляв ентузіазм і щире захоплення ідеєю служіння народові.

Ч А С Т И Н А ІІІ.
У П О Л Т А В І З А Ч А С І В В И З В О Л Ь Н И Х
З М А Г А Н Ї

1. Вступні зауваження

У травні 1916 року, коли закінчився дворічний строк мого заслання, полтавський поліцмайстер, послав мене в супроводі поліціанта і з відповідно написаним папером, до „військового начальника”.

Призовна медична комісія визнала мене придатним до військової служби.

— За що був покараний? — запитав військний начальник.

— За підготовку студентської демонстрації, — відповідаю.

— Ага!.. То записати його в піхоту.

І от я в ешалоні молодих хлопців-допризовників з Полтавщини. Приділили нас у 235 запасний піхотний полк, що стояв у старому місті Озові на Дону.

Та зараз я змушений проминути період перебування в полку, бо він безпосередньо не пов'язаний з дальшими полтавськими подіями. Змушений проминути, як ми зустріли в Озові революцію, як мене обрали до Ради Солдатських Депутатів як я з своїми новими друзями заснував Українську Солдатську Громаду Озівського Гарнізону, відкрив бібліотеку-читальню тощо. Змушений проминути організацію в 235 полку (ще перед українським конгресом у Києві) великого українського мітингу та демонстративного походу вулицями Озова. Про це докладніше згадаю іншим разом, а тепер переходжу до того, як на початку 1918 р. я повернувся в Полтаву, де й прожив до 1925 року, беручи активну участь в українському громадському житті міста.

2. Споживча кооперація Полтавщини

Лютнева революція, розпочата, як відомо, повстанням солдатів-українців у Петрограді, дала колосальний поштовх розвитку українського життя. Придушене в російській „тюрмі народів”, воно тепер нестримно вирувало, било ключем. Незвичайність моменту відчувалася кож-

ним. Почуття загального піднесення яскраво висловлені в урочистій кантаті К. Стеценка на слова С. Черкасенка:

Вкраїно-Мати, кат сконав!
Не даром бились ми за волю,

так само, як і в поезії О. Олесея з червня 1917 р.:

Радійте, співайте пісні голосні,
Квітками заквітчуйте чола ясні,
Ридайте і смійтесь в сльозах, солов'ї.
Стрічайте розквітлі надії свої.

Минули навіки дні чорних негод —
Живе Україна! І вільний народ,
Як з попелу Фенікс, ожив і злетів
І зорами зміряв простори степів...

І дійсно, така незвичайна, така велична і неповторна була доба воскресіння української нації, що тим, хто сам її не пережив, хто не бачив того на власні очі, навряд чи й можливо вповні зрозуміти, що діялося.

На Полтавщині, як і по цілій Україні, громадське життя буяло, клекотіло, прибирало різноманітних форм.

Одною з наймогутніших форм була українська кооперація, що відразу ж підвела міцну економічну базу під громадське життя. Затиснута до революції у вузькі рямці всеросійського реакційного режиму кооперація, як тільки упав той режим, почала рости й розвиватися гігантськими кроками. Деяке уявлення про її розбудову дають подані нижче цифрові дані, що стосуються лише споживчої кооперації:

Було на Наддніпрянській Україні	На початок року	
	1917	1919
1. Споживчих Товариств	4,873	13,652
2. Кооперативних Спілок	49	275

(на I. VI. 19)

На початку ж 1920 р. на Україні було вже різних типів кооперативних товариств до 22,000, і об'єднували вони коло 6 мільйонів членів.

Казкові семимильні кроки робила й кооперація Полтавщини. Сприяла цьому в першу чергу вперта праця цілої армії робітників на ниві кооперативної пропаганди, веденої словом і ділом. Протягом 1917 року Полтавщина вкрилася густою мережею споживчих кооперативів, кількість яких не переставала збільшуватись.

Поряд з кількісним зростом відбувались і якісні зміни. Виявились вони перш за все в об'єднанні споживчих товариств у міцний союз — Полтавську Спілку Споживчих Товариств (ПССТ). В наступні роки ПССТ стала відомою далеко за межами Полтавської губернії, як дужий український центр, що в силі поступався лише київському Дніпросоюзові. Центр, в якому виховувались і зростали прекрасні кадри громадських робітників що згодом працювали не тільки в споживчій кооперації, а і в інших ділянках життя. Центр, що витратив багато сил та матеріальних засобів на підтримку української культури в часі лихоліття й збройної боротьби за Українську Народню Республіку, коли державний апарат УНР безсилий був піклуватися про все.

Імена полтавських кооператорів подані в додатку ч. 1.

3. Заходи ПССТ, спрямовані на розповсюдження української книжки

Вже згадувалося передніше, що українську книжку на Полтавщині, де жило понад два мільйони української людности, до лютневої революції можна було дістати лише в двох книгарнях Полтави, а саме: у книгарні видавця й книготорговця, Г. І. Маркевича, де поряд з російськими книжками продавались й українські, і в невеликій новій українській книгарні, яку, як ми тепер знаємо, відкрила після революції 1905 року Стара Полтавська Українська Громада. Зрозуміло, що українські книжки до сіл, особливо далеких від Полтави, діставалися рідко.

І от ПССТ відразу ж приступила до створення великої книжкової комори для масового просування книжки на село через споживчі товариства. Спочатку комора містилася на розі Стрітенської та Шевченківської, проти „Богоугодного заведення” — міського шпиталю.

Негайно встановили зв'язки з найбільшими українськими книжковими коморами та видавництвами в Києві й Харкові, щоб безупинно поповнювати запаси, що їх досить швидко розбирано село й сама Полтава.

Вже в 1918 р. комора ПССТ виросла у найбільше в Полтаві книготорговельне підприємство з власною великою роздрібною книгарнею й переїхала у просторе й гарне приміщення на бульварі Котляревського проти лікарні Хорола. За її зразком утворилися згодом кооперативні книжкові комори в Миргороді, Кременчуці, Костянтинограді та інших містах.

Хоч до революції українська книжка на село попадала дуже рідко (про це подбала царська Росія та армія непроханих московських культуртрегерів на Україні) і хоч не тільки селянська маса, а й на 90% обрусіла українська інтелігенція не була знайома з правописом-кулішівкою, це, проте, не стало на перешкоді поширенню української книжки, що як весняна повінь, прорвавши греблю, широким потоком ринула на село. Комора ПССТ не встигала добувати й привозити до Полтави достатню кількість українських книжок та російських, писаних про Україну й українські справи. Так швидко вони розходилися, такий колосальний був попит на них.

Українські видання, що протягом багатьох років майже нерухомо лежали на полицях комори „Київської Старини” — тепер зникали з неймовірною швидкістю, розтікаючись по всіх закутках розбудженої до життя України.

Найбільшим споживачем книжок стало село те саме село, де кількість неписьменних доходила до 85%.

По селах Полтавщини, де раніше ніколи не було організованого продажу книжок взагалі, а тим паче українських, тепер де-не-де крамниці споживчих товариств постійно їх продавали.

По сільських ярмарках також з'явилися кооперативні ятки-книгарні. Біля них роями збиралися люди, особливо молодь. Якщо ятку обслуговувала особа, знайома з літературою, що могла розповісти покупцям зміст тої чи тої книжки, або й зачитати вдало вибрані місця, як це робив, наприклад, Сергій Рауз, — десятки книжок тут же розходилися.

Проте, не лише село виявляло тоді ненаситний попит на українську книжку. Зденаціоналізована міська людність теж раптом прокинулася і з небувалою цікавістю потяглася до українського друкованого слова.

Вже через кілька місяців по революції давні запаси книжок майже вичерпалися, і став відчуватися голод на книжку.

Голод швидко загострювався, бо йшла стихійна українізація життя. Школи Полтавщини одна за одною переходили на українську мову викладання, а українських шкільних підручників не було зовсім, не було зовсім і допоміжної літератури для вчителів. Гостро бракувало словників, граматики.

І тут ПССТ виконала чималу культурну роботу, організувавши власне видавництво, що поряд з нововідкритим видавництвом Педагогічного Бюро Полтавського Губ. Земства, дало в 1917—1920 рр. не одну сотню тисяч примірників української продукції. Але про це мова далі.

4. Консультаційна робота в книгарні

2 лютого 1918 р. я почав працювати в ПССТ інструктором у справах культурно-просвітніх. У мої обов'язки входило й керування роботою книжкової комори та книгарні (Культ-просв. підвідділ ПССТ складався тоді з одного-єдиного співробітника — автора цих рядків). Я мав утримувати зв'язки з українськими видавництвами, підбирати книжки для купівлі, консультувати представників низових кооперативів та Просвіт у справі розповсюдження книжки на селі, створення бібліотек і т. й.

Оскільки я був більш-менш добре обізнаний з дореволюційною українською літературою та російською літе-

ратурою про Україну, мені часто-густо доводилося при відвідинах книгарні давати консультації й поради і то не тільки приїжджим з провінції. Частина зрусифікованої інтелігенції обернулася в ті часи обличчям до свого народу й хотіла допомогти йому в змаганні до національного усвідомлення та оволодіння забороненою раніше культурною спадщиною. Освічені люди частенько зазирали тепер до книгарні ПССТ, шукаючи літератури з політично-національних питань, творів красного письменства чи підручників з української мови. Оскільки такі теми були раніше поза колом їхніх інтересів, то люди слабо орієнтувалися в наявній літературі й докладно розпитували.

Траплялося, що зверталися за поміччю навіть фахівці. Наприклад, чимало допоміг я бібліографічними вказівками та власними книжками (рос.-укр. словник Тимченка, граматика тощо) молодому вихованцеві Варшавського університету, мовознавцеві Карбаненкові, що був евакуований у Ростов, а звідти приїхав у Полтаву на педагогічну працю і, як виявилось, зовсім не знав української мовознавчої літератури, зокрема бібліографічного показника в цій галузі проф. Ів. Огієнка. Такі давало наслідки тодішнє університетське навчання, не скореговане власними зусиллями!

Московська політика протягом двох з половиною століть прищеплювала вищим клясам суспільства погляд на укр. мову, як на мову мужичу, невартісну, не гідну уваги освічених верств і, кінець-кінцем, досягла того, що на початку ХХ ст. на Наддніпрянській Україні серед людей з освітою лише одиниці з мільйонів лишалися вірні своєму народові, вивчали мову, розмовляли нею бодай в родині, оскільки в політично-громадському житті вживати її було заборонено.

Тому революція застала нас цілком невідготованими. Зовсім мало було національно-свідомої інтелігенції, яка добре володіла б українською мовою, а ще менше — фахівців українців. Коли в 1917 році на Полтавщині (та й хіба тільки Полтавщині!) повстало питання про перепідготовку вчителів, які мали далі викладати в школі вже укра-

їнською мовою, то на перепідготовчих курсах сливе нікому було провадити виклади. Фахівці, навіть українці з походження, українською мовою не володіли в такій мірі, щоб читати лекції...

Отож і не диво, що мої дуже несистематичні й неповні, самотужки здобуті знання з українознавства стали у великій пригоді та принесли хай і скромну, але безперечну громадську користь.

5. Виїзди на закупи книжок

Щоб поповнювати запаси книжок мені доводилося не лише звертатися до українських видавництв листовно або через торговельного агента, а й самому їздити до Києва й Харкова та на місці розшукувати й підбирати відповідну літературу, ноти, портрети. За 1918-19 рр. я двічі побував у Києві, де відвідав видавництва Грушевського, Череповського, „Криницю”, „Час”, „Вернигору”, а потім і в Харкові, щоб навідатися в укр. книгарню, що містилася коло міської бібліотеки ім. Короленка, та у російські видавництва: Харк. Кредит. Союзу Кооперативів — „Союз” та ПОЮР’у, які під тиском життєвих вимог змушені були бодай дешицю друкувати й з українознавства.

Потягами в ті часи їздилося нелегко навіть упорожні: подорожні обліплювали і дах, і буфера вагонів. А щоб провезти великий багаж треба було мати спеціальний дозвіл від залізничного начальства. Начальство ж — від найнижчого до найвищого — належало або до відкритих, або до прихованих прибічників „єдиної неділимої”. (Про заміну їх службовцями-українцями годі було й думати, бо відповідних кадрів просто не існувало). Представника української установи стрічали урядовці неприязно й помагати не поспішали, швидче навпаки. У травні 1918 р. я добре намучився, поки привіз книжки з Харкова: цілий тиждень протовкся в управлінні шляхів, добиваючись дозволу на погрузку, і одержав його лише після того, як приніс відповідні папірці від Міської Комендатури та харківського комісара освіти — Олекси Синявського.

З Києва теж книжки прибували з великим запізненням, дарма що там постійно „проштовхували” справу наші торговельні агенти.

6. Видавнича діяльність ПССТ

Видавнича діяльність Полтавської Спілки Споживчих Товариств розпочалася відразу після революції. До 1918 р. вийшло понад десять книжечок, а між ними такі (подаю з пам'яті):

1. Митрусь — „Книжка діткам для розваги”.
2. „Мати”. (Художнє оповідання що змальовує епізод боротьби турецьких вірменів за свободу. Належить вірменському письменникові Аветіс Агаронянові - Гарібові.
3. Л. Н. Толстой — „Невже так треба”.
4. „Донос Полтавського Губернатора Багговута”.²²
5. „Лист українців католиків”... (назва довга, цілу її не пригадую).
6. „Козаччина”.
7. „Як жив український народ”.
8. „Коротка історія України”.
9. „Пауки та мухи”. Та ще деякі.

Все це були переважно невеличкі речі, що діставалися до рук видавництва в готовому вигляді. Першу книжечку, що являє собою збірку казок для дітей молодшого віку, я впорядкував ще року 1915. Переклад другої зробив 1916 року в касарні, буди салядатом. Третю переклав Андрій Заливчий в 1915 році для гуртків ЮС, а ми з Тарасом Волею відбили тоді но гектографі. Четверта книжечка — доповідна записка Полтавського губернатора Багговута царському урядові про український рух та способи боротьби з ним, складена перед столітнім ювілеєм Шевченка 1914 р. Знайшли її в Канцелярії губернатора після революції. П'ята книжечка — лист Вячеслава Липинського, Людвіга Сідлецького (Крилача), Вольської та інших в якому автори доводили, що приналежність до католицької віри ще не означає приналежности до польської нації, що між католиками є чимало справжніх українців. Шоста книжечка подавала коротку історію україн-

ського козацтва та його боротьби за волю, склав її, здається, П. Левченко, але на книжці прізвище не позначене. Решти видань я не бачив, лише чув про них, бо повернувся з війська на провесні 1918 р., коли ні в коморі видавництва, ні на ринкові їх уже не було.

Окрім згаданих вище, Видавництво ПССТ в 1917 р. надрукувало ще специфічно-кооперативні речі:

1. Вісті Полтавської Спілки Споживчих Товариств, торговельний бюлетень. Три випуски.

2. Листи до споживачів про хатні справи Спілки. Лист 1. „Про те, як треба вести щотоводні книжки у зв'язку з операціями продажу Зайомних Писем Спілки”. Склав Петро Ковалів.

Спочатку друкували в чужій друкарні — М. Г. Амчиславського, — але відразу ж приступили до створення власної і до розробки пляну видавничої роботи.

Завідувати друкарнею й видавництвом закликали Петра Коваліва, літнього українця-інженера, що працював раніше в Синодальній друкарні в Москві. Він та його дружина Варвара Чередниченко були до другої половини 1918 р. фактичними керівниками видавництва.

Видавничий плян складався з кількох окремих секцій.

- А. Серія „Просвітянська книгозбірня”. Сюди входили твори відомих письменників (дивись додаток ч. 2). Тираж здебільшого не перевищував 10—20 тисяч. Лише підручники для шкіл — буквар, читанка — друкувалися тиражем по 100,000, але з дуже великими труднощами, бо не лише своя друкарня, а й інші полтавські друкарні не були пристосовані до друкування книжок у такій кількості. Отож твердження, що книжка Л. Цегельського з цієї серії була видана накладом 240 тисяч (див. „Український Голос”, Вінніпег, ч. 51 за 1950 р., ст. 4: „Д-р Льонгін Цегельський”) є непорозумінням, тираж показано принаймні у десять разів більший за справжній.

Книжки „Просвітянської книгозбірні” випускалися з передмовами, що знайомили читачів з життям і творчістю автора. Передмови писали: Володимир Шепотьєв, прекрасний популяризатор, науковий робітник, згодом

голова Полтавського Наукового при ВУАН Товариства, Варвара Чередниченко й Петро Ковалів.

На жаль, твори для передруку були вибрані не досить влучно. Не блискучі були й деякі передмови. Проте, в цілому робота не пішла намарне! Вона зробила своє діло, розворушивши, розбудивши понад двомільйонову селянську масу Полтавщини до культурно-національного життя.

Б. Серія „Народній Селянський Університет”. Ця серія обірвалася на першому випускові. Управа Видавництва не зуміла як слід продумати плян, не залучила до співпраці кращі полтавські й позапалтавські літературно-наукові сили. Переоцінивши власні можливості управа діяла самотужки.

Перша книжка серії — про „Просвіти” та їхнє значення в процесі культурно-національного розвитку народу. — написана В. Чередниченко без доброї консультації й обговорення, вийшла зовсім невдалою, хаотичною.

Після моєї рецензії на неї в газеті „Полтавський голос” влітку 1918 р. всю серію зняли з пляну.

В. Шкільні підручники. Підручники зайняли поважне місце у видавничій діяльності ПССТ. Друкувалися вони небувалими на той час для української книжки тиражами в сто тисяч примірників. Коли питання українізації шкіл стало на весь зріст ПССТ спільно з Педагогічним Бюром Полтавського Губерніяльного Земства (керівником Бюра був Михайло Рудинський, головою Земства — Михайло Токаревський) взяли на себе завдання постачити школи українськими підручниками.

Найшвидче передрукували „Буквар” С. Русової. Далі — читанку О. Білоусенка в двох частинах, що являла собою поширений і перероблений варіант читанки, виданої ще до війни мізерним тиражем. Приступили до підготовки інших підручників.

Видавництво поволі кріпло. Року 1918 завідувачем друкарні став Іван Павлович Мороз, що був перед тим у полоні й пройшов вишкіл у таборі, де провадив роботу Союз Визволення України (Лотоцького).²³ Цього ж року

почали працювати у Видавництві два брати вперших Зимбалецькі — Михайло Кузьмич та Микола Харитонович. Почали з коректорства, а згодом виробились на прекрасних перекладачів та редакторів мови. Михайло десь може живий ще, а Микола помер на початку 1942 р. в Харкові з голоду.

Г. Порадники. Року 1919 Культурно-просвітній відділ ПССТ, керівником якого був Мих. Огородній, підготував до друку poradnik для просвітянського театру. Порадник не був, звичайно, цілком оригінальною роботою. Складаючи його, ми широко використовували кращу російську літературу цього типу, бо нам ішло лише про те, щоб дати **корисну книжку**, потребував якій всі добре відчували.

Драматичні просвітянські гуртки по селах росли, як гриби після дощу, а підручної української літератури, в якій можна було б аматорам новонародженого селянського театру знайти практичні вказівки й поради, не було. Російська література цього типу, хоч і з'явилася на книжковому ринку в достатній кількості, була, з одного боку, чужомовною, з другого — непристосованою до місцевих умов національних. Грунтовний солідний „Театральний Порадник” Дніпросоюзу вийшов пізніше за наш, а ще пізніше потрапив на Полтавщину, не кажучи вже про те, що в обмеженій кількості. В нашому poradniku я вмістив, між іншим, статтю про дитячий театр, і дав характеристику українських дитячих п'єс, що їх мені вдалося переглянути, або знайти про них якісь замітки.

Цей театральний poradnik, надрукований тиражем у 10,000 примірників, протягом кількох місяців повністю розійшовся, так буйно розвивався по селах аматорський український театр.

Г. Кооперативна література. З осені 1918 двічі на місяць виходив журнал „Полтавський кооператор”. Спершу відповідальним редактором був Борис Стопнієвич, а в 1919 р. Віктор Березів. Кілька чисел 1919 р. вийшло під моєю редакцією, так само як перше (останнє перед розгромом) число 1—8 в 1920 році, присвячене ювілею Рочдельських піонерів.

Після центральних київських часописів „Полтавський кооператор” був безперечно найсолідніший український кооперативний журнал. Окрім місцевих молодих сил співпрацювали в ньому відомі діячі кооперації — Прокопович, Ігнатієнко та інші.

Чи не в кінці 1918 р. побачила світ книжка Бориса Стопневича „Споживча кооперація України”, а за нею статистичний збірник (щорічник) ПССТ.

Допомогу в суто практичних питаннях давали дві інструктивні брошури П. Височанського: як провадити ревізію в кооперативі та як робити записи в бухгалтерських книжках.

Крім згаданого, року 1919 вийшла в серії кооперативної літератури хороша популярна книжечка „Соціалізм і кооперація”, що її написав талановитий Яким Б—ч. Літературні здібності Якіма, на жаль, зів’яли в каторжних умовах колоніального режиму, який запровадили на Україні російські більшовики.

Д. Ювілейні видання. Як інструктор у справах культурно-освітніх, я порушив питання про своєчасну підготовку та друк матеріалів до ювілеїв Сковороди й Драгоманова. Написав з цього приводу статтю в „Полтавському Кооператорові”, закликаючи громадянство не змарнувати нагоди.

125-тирічний ювілей з дня смерти Сковороди мав відбутися 1919 р.* На замовлення видавництва ПССТ чималу книжку про життя й творчість філософа написав Гр. Ол. Коваленко, і вона своєчасно вийшла в світ. Це була перша на Наддніпрящині українською мовою і до того ж добре написана книжка про Григорія Сковороду, призначена для широкого читача. Слідом за нею в Харкові у видавництві „Союз” Харківського Союзу Кредитових Кооперативів вийшов твір про Сковороду Гната Хоткевича, розміром приблизно такий, як і книжка Г. Коваленка.

25-літні роковини смерти Драгоманова** припадали

* Сковорода: 1. IX. 1722 — 29. X. 1794.

** Михайло Драгоманов: 6. IX. 1841 — 20. VI. 1895.

на 1920 рік. Заплянували ми надрукувати кілька книжечок. Г. Коваленко написав про життя Драгоманова, Ів. Вас. Лебединський — про соціально-політичні погляди й наукову працю. Я склав бібліографію літератури про Драгоманова та його творів, що вийшли окремими виданнями в Росії й на Україні, а також інструкцію, як організувати ювілейні свята. Але зусилля пропало марно. Безупинні воєнні дії на терені Полтави, починаючи з літа 1919 р. і до початку 1920, постійний неспокій та страх спершу затримали роботу, а коли вона вже була закінчена — знищили. Десь влітку Полтаву взяли денікінці. Почалися білогвардійські грабунки, арешти, вбивства. Потім — наскоки на Полтаву повстанців. Далі — захоплення міста московсько - більшовицькою червоною гвардією з наступними, вже більшовицькими, обшуками, реквізиціями, арештами та розстрілами в ЧК. Все це тероризувало людність, дезорганізувало життя міста, а в тому числі й працю видавництва ПССТ. Друк затримався, приготовлені матеріяли до ювілейної дати не вийшли. А під час тотального розгрому українського життя Полтави восени 1920 р. усе це — вже надруковане, але ще незброшуроване — було знищене як „контрреволюційний матеріял”.

Е. Різне. Либонь, 1920 р. вийшла книжка Н. Ю. Мірзи Авакянц „Українська жінка в побуті XVII ст. на Полтавщині” (за точність наголовку поручитися не можу), написана на підставі „Актових книг Полтавського городского уряду” XVII ст. Тоді ж, здається, вийшла складена ще для видавництва Педагогічного Бюра книжка В. Верховинця — „Теорія українського народного танцю”.

Є. Окрім книжок, видавництво ПССТ надрукувало й пустило на село багато тисяч великих портретів письменників і громадських діячів: Т. Шевченка, Б. Грінченка, Лесі України, Панаса Мирного, Мих. Драгоманова, Ів. Котляревського, Гребінки, здається, також Ів. Франка, Стефаника, Сковороди. Ці портрети можна було тоді бачити на селах скрізь: і по Просвітах, і по школах і по кооперативах, і по сільських урядах, і по селянських хатах.

Зміни влади в 1919 році загальмували роботу Видавництва, але не зруйнували її цілком. Робота продовжувалась. 1920 року вийшли два твори М. Гоголя: „Страшна помста” в перекладі Вадима Щербаківського і „Сорочинський ярмарок” в моєму. Хоч український переклад „Сорочинського ярмарку” давно був зроблений Мих. Старицьким, та виявився він у читанні дуже важким, і Видавництво доручило мені зробити новий. Робота поступала повільно, але, коли я її закінчив, здобула хорошу оцінку Лева Падалки, Мих. Рудинського та інших.

Твори Гоголя були першими книжками, що їх Видавництво випустило з ілюстраціями (художник Дурново). Тоді ж таки надруковано й першу частину повісті А. Крушельницького „Рубають ліс”.

Та цього року зловісні хмари згромадилися над ПССТ. Восени її доценту розгромив уповноважений „Особого отдела юго-западного фронта” Капустянський, що прибув з Харкова з цілим експедиційним відділом... Широко розпочата видавнича діяльність урвалася.

7. Бібліотека ПССТ

З самого початку існування ПССТ, при Неторговому Відділі її засновано бібліотеку. В першу чергу в бібліотеці збирали всіляку кооперативну літературу, потрібну чи для практичної роботи, чи для теоретичних студій.

У бібліотеку потрапляли й зразки інших, в основному українських видань, що надходили до торговельної Книжкової комори Спільки. В такий спосіб протягом двох років виросла велика бібліотека на кілька тисяч книжок, для якої потрібно було вже мати окреме приміщення й досвідченого бібліотекаря.

На бібліотекаря закликали молодого, незвичайно високого й худорлявого чеха Вацека, що старанно українізувався, а помішницею його стала Женя Легка, недавня курсистка.

При бібліотеці поволі виріс дорогоцінний архів величезної кількості часописів — кооперативних і некоопера-

тивних. — що надходили до ПССТ з усіх кінців України, а частково й з Росії.

Окрім службовців ПССТ бібліотека обслуговувала також українських громадських та культурних робітників Полтави, бо міська книгозбірня, яка до революції майже зовсім не мала української літератури, не дуже дбала про неї й після революції: книгозбірню обслуговували російські та зросійщені елементи.

Отож, до заснування бібліотеки Просвітнього Союзу „Українська Культура”, бібліотека ПССТ була першою українською бібліотекою в Полтаві.

Після розгрому ПССТ, вона потроху „розтанула”, а великий, неоцінний з погляду історичного, газетний архів — знищено.

8. Українські й російські політичні організації в момент революції

По революції 1917 р. з поверхні громадсько-політичного життя російської імперії зникають усіякі „праві”, себто консервативні й чорносотенні партії: усі оті „Союзы русского Народа”, „Октябристы” й т. п. Вони, що служили підпорою ненависного для маси людности старого режиму, знищеного революцією, мусіли також упасти й зникнути разом з режимом. Натомість домінуючу, керівну ролю починають відігравати революційні й поступові російські партії: соціалісти революціонери, соціал-демократи, трудовики, кадети (конституційні демократи).

Ці російські партії мали за собою вже довгі роки боротьби з царатом, довгі роки організаційного й теоретичного зросту. Ще до революції вони розбудували в Росії, та й на Україні, добре розгалужену організаційну мережу в першу чергу, звичайно, по містах. Одні після 1905 р. — легальну, наприклад: кадети, інші ж — нелегальну, як от: соціал-революціонери, соціал-демократи, трудовики. З вибухом революції ці російські партії старануться чим швидше опанувати масою української людности, підпорядкувати її своїм впливам. Ці партії з центра-

ми в Москві й Петрограді мали цілу армію добре вишколених організаторів і пропагандистів, мали велику кількість теоретиків, часом високої наукової кваліфікації, мали в столиці, а почасти й на провінції значну кількість добре організованих і сильних пресових органів та видавництв, мали численну друковану літературу.

Українське ж політично-партійне життя було в той час зовсім нерозвинене й слабе. Власне з усіх українських політичних організацій найбільш активною, в якійсь мірі підготованою і відносно численною та спертою на робітництво була в момент революції українська соціал-демократична робітничка партія — УСДРП. Вона мала тоді вже видатних провідників: Вол. Винниченка, Симона Петлюру, Валентина Садовського, Миколу Порша та інших. Партія мала перед революцією й досить добре поставлений пресовий орган — журнал „Дзвін” та своє видавництво тої ж назви. Мала вона й деяку друковану теоретичну літературу. Але й УСДРП, порівнюючи з російськими політичними партіями, була маленькою, слабенькою, мало розгалуженою організацією.

Ще менш організованими й значно менш політично активними були українські радикал-демократи на чолі з Сергієм Єфремовим (під час революції вони прийняли назву соціалістів-федералістів). Ця політична група майже не мала опертя в масах. Складалась вона з нечисленної української інтелігенції переважно старшого віку й трималася на Старих українських громадах по більших містах.

Партія українських соціалістів революціонерів — УПСР, зародилася незадовго перед революцією. Перше видання цієї політичної групи — нелегальний орган „Боротьба” з гаслом „Борітеся — поборете!”, друкований на склографі, — потрапило до моїх рук чи не на початку 1916 р. Лише після 1917 р. почалося справжнє формування партії.

Що ж до УНП — української народньої партії М. Міхновського, про яку дехто твердить, що вона діяла з 1903

до 1917 р., то в мене особисто ще за тих часів склалося тверде переконання, що це була вузька політична організація, яка гуртувала навкруги себе жменьку людей і не мала міцного опертя не тільки в широких народніх масах, а й серед інтелігенції. Принаймні ніякої практичної політичної акції цієї групи я не помічав, а після 1908 р. зовсім нічого про неї не чув навіть у Харкові, резиденції Міхновського. Першим і, мабуть, останнім її друкованим виданням була програма партії, видана, коли не помиляюся, в Галичині, яку в Сумах дав мені десь 1907 чи 1908 р. пропагандист цієї групи Александрович²⁴ Мені здається, що причиною безсилля даної організації було те, що до революції 1917 р. радикальніші українські елементи горнулися до революційних партій — українських, а ще більше до сильніших російських; помірковані — до української радикально-демократичної, або до сильніших російських кадетів, (напр.: Павло Чижевський Микола Василенко Богдан Кістяковський та інші). Що ж стосується українських правих, консервативних елементів, то вони вважали за найкраще належати до російських партій (напр.: октябрист Скоропадський, член Державної Думи; октябрист М. Родзянко, голова Державної Думи; октябрист В. Демченко, голова Київської Міської Управи; російський націоналіст А. Савенко і маса інших). Для української консервативної партії в умовах царської Росії — **грунту** не було. Зародки правих українських організацій з'явилися лише після розвалу імперії.

Отож, у той час, як російські політичні партії на Україні відразу після падіння царату розвивають інтенсивну організаційну й пропагандивну працю в масах, маючи для цього матеріяльні засоби і досить великі кадри вихованих членів, а ще більше — прихильників серед російської чи зросійщеної інтелігенції українських міст та серед робітництва, маючи чимало друкованої й готової до друку літератури з детальною ґрунтовною розробкою теоретичних питань, — українські партії лише формуються, як діти, спинаються на ноги. Вони з великими труднощами наспіх вишколюють кадри, поповнюючи їх, за відсутністю стар-

ших людей з інтелігенції, зеленою молоддю, якій ще треба було б довго й пильно вчитися. У Полтаві, наприклад, а також і в Харкові, резервуаром для поповнення кадрів УСДРП та УПСР були в першу чергу члени Юнацької Спілки, себто — по суті школярі.

Української літератури з питань політичних та соціальних, таких гострих і кожному цікавих, також майже не було. Не було ні практичних популярно-пропагандивних, ні науково-теоретичних розробок питань, що раптом стали на порядок денний, вимагаючи негайної розв'язки. І майже нікому й ніколи було ту літературу творити, бо жменя здатних для цього людей загрузала у невідкладній щоденній громадсько-політичній праці. Зрозуміло, що при таких умовах ринок наповнювався безконкурентною російською політичною літературою. Вона являлася провідним дороговказом. Але дороговказом, для якого інтереси українського народу були чужі, незрозумілі або й ворожі. Дороговказом, який довірливу молодь і народний актив часто--густо спроваджував у протилежному напрямку, на хибні шляхи.

9. Роля молоді в українському громадському житті

Розгортання українського громадського, культурного й політичного життя вимагало безлічі — тисяч і тисяч — людей-робітників, бодай мінімально з погляду українського грамотних: які хоч трохи розбиралися б в українському питанні, хоч трохи знали б українську історію, хоч трохи були б знайомі з українською літературою. Людей, які могли б прочитати писаний по-українськи папірець і правильно зрозуміти його зміст, могли б зліпити українське речення й написати ділову записку без сили-силенної помилок, могли б дати задовільну й не ворожу ідеї відродження українського народу відповідь на питання селянина чи робітника, що шукав пояснень, прагнув осмислити, що воно діється.

А таких людей — на пальцях можна було перерахувати! Я вже згадував, що коли кинулися організовувати пе-

дагогічні курси для перепідготовки вчителів, то в Полтаві, губернському центрі, не знаходилося достатньо лекторів-фахівців, які могли б прочитати не то що курс, а й одну-дві лекції за доволеньою українською мовою.

Тепер це може здатися дивним і навіть незрозумілим, але так виглядала гірка правда. Ми тільки-но починали нове життя після довгого сну серед безпросвітної ночі, починали без достатніх культурних сил, без інтелігенції.

Українське безлюддя відчувалося надзвичайно гостро. Тоді на кожному кроці траплялися випадки на зразок ось цього, що сплив у пам'яті: 1922 р. з господарства, де плекали коней („конський завод”), на Полтавщині надіслав до центру звіт з дивовижним заголовком: „Зміст коней за липень місяць”... (Російське слово „содержание” — омонім, воно має кілька відмінних значень, а серед них і „утримання”, витрати на прожиття і „зміст”, скажімо, зміст книжки. Зросійщений канцеляриста побачив у діловодному словнику, а в 1922 р. їх було вже подостатком, що слову „содержание” відповідає українське „зміст”, і, не довго думавши, вліпив „зміст коней”, замість „утримання коней”...)

Проте подібні речі частіше робили свідомо, з наміром україножери, відкриті й замасковані, що навмисне запроваджували до вжитку карикатурні слова й вирази і саме там, де вони були абсолютно неприпустимі. Замість „фотографія” — говорили „мордописня”, замість „автомобіль” — „самопер” (народній вульгаризм), замість „автомобіль привіз” — „самопер припер”. Російську військову команду „На караул!” — перевернули на „Залізяку на пузяку!” і т. п. Цим вороги українського відродження старалися українську мову, надаючи їй вульгарного карикатурного зафарблення, висміяти й підкреслити мовляв, вона непридатна для культурного вжитку.

Мій давній приятель — проф. Х. Рябокiнь, розповідав про такий випадок з кінця 1920-их чи початку 1930-их років. Проф. Сиракомский Олександр Іванович читав лекції з теоретичної механіки у Харківському Фізико-Математичному Інституті, а згодом Університеті. Був він неприхо-

ваним україножером. Під тиском студентів та адміністрації (наркомом освіти ще був М. Скрипник) він кінець-кінцем почав викладати українською мовою. Пояснюючи дію регулятора Уатта в паровій машині (регулятор складається з двох рухомих важелів, що мають на вільних кінцях кулачки, або важки у вигляді кульок), проф. Сиракомський казав:

— Глитаї крутяться, крутяться й регулюють хід машини.

— Та що ви, Олександрє Івановичу, які тут глитаї?! — зауважили здивовані студенти.

— А как же!? Посмотрите-ка в словарь! Кулак — глитаї! — огризнувся з явним глузуванням проф. Сиракомський. Хочете, мовляв, мати виклад теоретичної механіки українською мовою, так ось вам! Таких мовних „дотепів” він робив чимало. Мабуть, саме за заслуги на ниві українства проф. Сиракомського (як це стало відомо нам року 1955) призначено „старшим преподавателем” Львівського Університету, де він тепер без українізації читає лекції російськи.

Отож, при недостатці мінімально грамотних з погляду вимог відродженого українського життя людей, колишні кадри ЮС, хоч і зелені, недостиглі, мало озброєні теоретичними знаннями й практичним досвідом, були знахідкою. Я їх подибував скрізь: і в ПССТ, і в Відділах Освіти Земств, і в редакціях видавництв та газет і в новостворених українських політичних організаціях, де вони на швидку руч намагалися чинити дійовий спротив сильному пляновому натискові російських політичних партій, які в Полтаві, як і скрізь на Україні, хотіли опанувати політично-громадським життям, взяти керівництво ним у свої цупкі руки.

Українські партії спиралися тоді майже виключно на молоді кадри, на таких як Андрій Заливчий, Тарас Воля, Сашко Гнида Лісовик, Іван Багрій, Віктор Бахер, Сергій Денисенко. Прізвища багатьох я позабував, а декого і знав лише на лице.

З одного боку, було дуже зле що на відповідальній ділянці політичної роботи, як зрештою і на всіх інших, діяли не солідні, добре підготовлені досвідчені люди, а зелена молодь. А з другого — доводилося радіти, що знайшлася молодь, яка зуміла взяти на свої плечі вагу політичної боротьби. Коли б не вона, то всі політичні й громадські позиції посіли б краще підготовлені, теоретично й організаційно сильніші російські партії. І ми не мали б навіть тих досягнень у боротьбі за відродження своєї нації, що їх тоді пощастило нам, українцям, завойовувати.

На жаль, невиробленість, несталість поглядів молоді дуже часто сприяла тому, що вона плуталася, розгублювалася на політичних роздоріжжях і збивалась інколи з правдивого шляху. Але що вдієш? Адже не помиляється лише той, хто нічого не робить! А ставати до роботи окрім неї було сливе нікому.²⁵

10. Підготовка кооперативних кадрів

Вступивши на роботу до ПССТ, я зустрів там відомий уже мені гурт ентузіастів українського відродження, а зокрема кооперації — Шульгу, Токаревського, Височанського, Дубова, Піддубного, Постоленка, а згодом Чернуху та інших.

Усвідомивши значення й ролю кооперації у майбутньому українському житті, я став закликати до роботи в ПССТ Якіма Б-ча, давнього товариша по шкільному гуртку в Сумах, а потім по студентському в Харкові. Той відгукнувся на заклик, приїхав у Полтаву, і його прийняли як практиканта на інструктора-ревізора.

Так само умовив я працювати в ПССТ Дмитра Лелякова, з яким познайомив мене Володимир Піснячевський, швидко після мого повернення з війська. Дмитро Леляків саме демобілізувався. Зробив він на мене прекрасне враження. А пізніше, коли він вступив до ПССТ практикантом на інструктора-ревізора, і ми зійшлися ближче, я пересвідчився, що перше враження не обдурило. Був він дійсно

розумною людиною, прекрасним товаришем і громадським робітником високої якості й порядности.

Практикантом на інструктора-ревізора до ПССТ вступив і Володимир Піснячевський. Та він швидко перекочував до рідного Переяслава, де й працював довший час в місцевому Союзі Споживчих Товариств.

Інші також підшукували хороших, ідейних хлопців, і при ПССТ поволі створився незвичайно дружній, глибоко-ідейний та добре підготований до роботи колектив молодих інструкторів-ентузіастів. У квітні 1918 р. до ПССТ прийняли Сергія Рауза, що перед тим працював на Чернігівщині інструктором в Остерському Земстві. Височанський, Рауз, Леяків, Дубів, Яким Б-ч були найсильнішими інструкторами-кооператорами ПССТ. Вони ж творили міцне соціалістичне ядро інструкторської колегії, яке гуртувало навкруги себе всі інші кадри.

Варто відзначити, що хоча соціалістичне ядро ПССТ складалося з осіб різних партійних уподобань (есдеків, есерів та безпартійних, до яких належали Яким Б-ч, Дмитро Леяків та я), проте партійної гризні на практичній роботі я не спостерігав. Панувала цілковита взаємна терпимість. Толерантно ставилися й до не-соціалістів. Лише людей з крайніми реакційними поглядами та неприхованою орієнтацією на „велику неділиму” в ПССТ не любили. Та й то, якщо вони були добрими спеціалістами і не надто шкодили, їх терпіли ради фахових знань, бо фахівців серед наших людей було мало.

Коли інструкторський колектив збільшився та зміцнів у наслідок теоретичних занять і практичної роботи, згадана передніше група в основному перебрала на себе виховання нових організаторських кадрів кооператорів.

Час-від-часу при ПССТ влаштовувалися курси для підготовки інструкторів-кооператорів. Слухачів на курси добирали дуже пильно. Ми дбали, щоб кожен кандидат задовольняв таким вимогам: був українцем, для якого інтереси маси його народу (селянства і робітництва) не чужі; мав нахил до того діла, до якого готуватися; відзначався

порядністю та виявляв щире зацікавлення громадською роботою. Ентузіазм і відданість ідеї відродження української нації цінувалися найвище.

Слава ПССТ, як міцної української організації, де можна не одного навчитися, швидко вийшла за межі Полтавщини, і на інструкторські курси стали присилати слухачів Споживчі Союзу сусідніх губернь: з Харківщини (Мереф'янська й Лебединська Споживчі Спілки), з Катеринославщини (здається, „Споживач”) і навіть з Київщини („Дніпросоюз”, зокрема звідти приїздив Кирило Бутко, згодом відомий економіст).

Курси ПССТ давали безперечно добру теоретичну й практичну підготовку до кооперативної й громадської роботи. Полтавські кооператори зажили авторитету й пошани й поза межами Полтавщини і навіть у ворогів, наприклад, поюровців. Вишкіл пройшло мабуть, більше сотні добірних людей, а в тому числі певно 90% молоді. Тої молоді, до якої два чи три десятки років перед тим Мих. Старицький звертався з повним жагучого бажання віршем:

На вас, завзяті-юнаки,
Борці за щастя України.
Кладу найкращії думки,
Мої сподіванки єдині!

В вас молода ще грає кров,
В думках у вас немає бруду,
Палає в серці ще любов
До обездоленого люду.

І дійсно, ця молодь, що в масі своїй не набула ще солідного життєвого досвіду, але зате в думках якої не було бруду, а в серці палала безкорисна любов до свого обездоленого народу, яка горіла бажанням у сї свої сили віддати на служіння Батьківщині, ця молодь з жаром неофітів кинулася до громадської роботи на кооперативній ниві, перевертаючи на шляху, образно кажучи, кам'яні гори.

Це були, як тоді говорили, молоді й сміливі інженери-будівничі нового соціального устрою на Україні —

устрою кооперативного, що виріс із вчення мрійників-соціалістів: Фур'є, Сен-Сімона, Роберта Оуена.

Багато з них і пізніше, дорослими та змужнілими, не зійшли зо шляху служіння народові за що окупанти українських земель завдали їм довгих мук по всесоюзних катівнях, в'язницях, засланнях, фізично й морально понівечили, покалічили, а не одному просто вкоротили життя.

Навкруги добірного інструкторського складу гуртувався великий апарат ПССТ, що нараховував до трьох сотень осіб. Всі працювали дружньо, енергійно, розбудовуючи найсильнішу економічну й ідейну українську базу на Полтавщині, якою була ПССТ. Працювали не з примусу й страху, як за радянських часів, а з доброї волі, переконання й громадської свідомости.

Такого одноступового, згуртованого й дійового апарату, не отруєного атмосферою склок, внутрішньої боротьби, доносів, страху та рабської прислужливости, я потім не зустрічав уже ніколи...

Сильніші інструктори ПССТ по своїх районах готували працівників низових споживчих товариств, провадячи курси для рахівників, продавців, членів правлінь та ревізійних комісій, отож через український кооперативний виш кіл системи ПССТ пройшло ще й багато сотень кращих людей села, що повсюди ставали до практичної української громадської роботи. За це й повели їх згодом на Голготу, хоч були вони корисними, чесними, порядними людьми, і сміливо могли сказати у вічі кожному:

Ми чесно йшли! У нас нема
Зерна неправди за собою.

Така вже здавна гірка доля чесного, порядного, й хорошого в Росії. Воно гине, принесене в жертву страшному московському Молоху. Гине облпльоване, запаскуджене, навмисне змішане з грязюкою, втопане в багно чобітьми злочинних, безглуздо-лютих давніх і сьогочасних малют скуратових.

11. Повстання

Осінь 1918 року була тривожна...

Над головами нависла гроза. Ходили чутки про активне відкрите вербування на Україні бійців для Добровольчої Армії. Вербували і в Полтаві. Нарешті, рознеслася вістка про скору мобілізацію молодшого та офіцерського командного складу.

А тут саме довідалися ми, що в Києві формується український полк під командою Болбочана. Тоді група нас вирішила не чекати в Полтаві мобілізації, яка могла привести в лави добровольчої армії, а їхати до Києва і вступати в український полк.

І ми поїхали.

Хто був окрім мене й Дмитра Лелякова в тій групі, не пригадаю. У Києві ми застали хаос, а про полк Болбочана сказали нам, що він перенісся в Харків. Ні з чим ми повернулися назад.

У вагонах було тісно й брудно. Передягаючися дома по приїзді, я піймав на сорочці кілька „сірих партизанів”, так тоді називали вошей.

Не минуло й тижня, як білі оголосили мобілізацію. Для тих, хто їй підлягав, бухгалтерія ПССТ виписала платню. Коло каси зібралася черга, а в ній і я. Всі стояли стурбовані, заклопотані. Майбутнє застилав непроглядний туман. Те, про що **тепер** кожен знає і що добре бачить з багаторічної перспективи, **тоді** видавалося неясним, заплутаним, безвиглядним.

Ідучи на призивний мобілізаційний пункт, я стрінув Мих. Панченка, українського есера-боротьбиста, з забинтованою шиєю. Його сильно обсіли фурункули й мобілізаційна комісія звільнила його по хворобі. І я... позаздрив йому.

Мобілізованих, розмістили в старих військових касарнях на Пороховій вулиці, край міста, де вже розташувалося організоване раніше військове з'єднання добровольців.

Повіяло тяжким духом. Ми відчували, що нас, проти нашого бажання тягнуть до збройної боротьби, кажучи словами Т. Шевченка, „не за Україну, а за її ката”.

Остаточно переконалися ми в цьому, коли одного разу до касарні прибув начальник полтавського гарнізону генерал Слесаренко й виголосив промову. Хоч мав він козацькі вуса та українське прізвище, але говорив російською мовою, а в інтонаціях і словах відчувалося презирство до всього українського. З особливою дражливістю й ненавистю говорив він про „всіляких вінніченьків та грушеньків”.

Стало цілком ясно куди, на якого ворога поведе нас цей генерал. У касарні серед мобілізованих також велися одверті антиукраїнські розмови. Супроти них виступали українці, але обережно-стримано з огляду на своє становище.

Коли я попав „у наряд”, що відбував „караул” у полтавській в’язниці на Кобиляцькій то побачив, що в’язниця набита українцями. Декого з них я знав особисто.

На п’ятий-сьомий день по мобілізації я надумав тікати.

Але як? Куди? Що станеться з дружиною?

Від Василька Дем’яновського, боротьбиста, я дізнався, що готується повстання проти гарнізону ген. Слесаренка, але підготовці заважають дії більшовиків. Проте, повстання ось-ось має відбутися.

Тоді я вирішив, що зволікати нічого. Зудар може статися кожної хвилини. То вже, коли так судилося, щоб я брав у ньому участь. треба йти в лавах, які виступають з українського боку, а не з боку ворога.

Пізно ввечорі, коли цілком стемніло, я вийшов з касарні, прослизнув непомітно проз вартових і швидко попрямував додому.

Я хотів попередити дружину, попрощатися, а потім піти до Василька й пристати до повстанців.

Прийшовши додому, я раптом відчув себе дуже недобре, а потім гірше й гірше... Мусів лягти. Сильно роз-

болілася голова і, хоч дружина вкрила мене якнайтепліше, мною трусило й підкидало.

Я збагнув, що ні до ранку, та й вранці, не встану з ліжка, а тим часом в касарні виявлять під час вечірньої переклички мою відсутність і завтра можуть з'явитися до хати.

Ніч була повна мук. Мучила смідомість небезпеки з боку військової влади, од якої я втік, а ще дужче мучила хвороба. Аж ось удосвіта чую — у місті стрілянина. Спочатку рушниці, далі кулемети і все посилюється й посилюється. Очевидно почалося повстання.

Над ранок стрілянина стихла. А вранці ми дізналися, що повстанці-українці захопили Полтаву. Військову владу обняв, здається, Шинкар, звільнений повстанцями з в'язниці.

Про події до мене доходили лише чутки. Лежав я тяжко хворий на поворотний тиф. „Сірі партизани” своє діло зробили.

У нас жив тоді на Некрасовській Іван Сердюк з Шишаку, демобілізований старшина - українець моїх років. Працював він 1918 р. в редакції газети, що звалася „Полтавській Голос”*. Уночі в час повстання дома його не було. Виявилось, він командував повстанцями, що наступали від Київського вокзалу. Далі він примкнув до військ Директорії, опинився на еміграції, а 1944 року я прочитав у „Краківських Вістях” коротку замітку про його смерть десь у Німеччині.

Як мені нагадують тепер друзі й знайомі (Вол. Дубів, Іван М—ко), українська повстанська влада на вимогу німців, швидко покинула Полтаву, але цивільна українська влада лишилася. Очолював її Чижевський (син Павла Чижевського, члена Старої полтавської української громади). Заступником Чижевського був Джолов.

Місяців через півтора, видужавши, я знову приступив до роботи в Культ.-Просв. відділі ПССТ.

* Редагував її Павло Макаренко, інженер, співробітник Губ. Земства, член Старої Громади.

12. „Спілка працюючих в Кооперативних установах”

Революція дала можливість робітництву творити професійні спілки. Організувалися спілки і в Полтаві. В наслідок нашої тодішньої масової малописьменности й неорганізованости, рівняючи з іншими, керівництво профспілок зосередилося чи цілком, чи переважно в не-українських руках: в руках жидів, росіян та зросійщених елементів. Отож зрозуміло, чому профспілки, що склалися в основному з робітників українців, здебільшого не стали ані підпорою Центральній Раді, ані базою гуртування й розвитку сил українського відродження. Навпаки, чуже профспілкове керівництво скрізь (явно чи приховано) намагалося протидіяти будівництву українського державного життя та гальмувало культурно-національне відродження.

Коли я на початку 1918 року приїхав у Полтаву, службовці ПССТ вже належали до „Професійної спілки торгово-промислових робітників”, заснованої після революції. Ставши на роботу, я теж вступив у її члени. Та протягом наступних місяців побачив, що в нашій боротьбі за звільнення й відродження ця профспілка нам нічим не допоможе, бо в керівництві її засіли майже виключно жида, що ставилися до визвольних змагань негативно, а, в крайшому разі, байдуже.

Досить сказати, що восени 1918 року, як нагадує мені Володимир Дубів, у правління профспілки входили Кушнер, Беркович, Дун, Мінц, Кривицький та Яковлев. Із них лише останній не був жидом.

Свого часу, працюючи в гуртках, та вивчаючи історію української громадської думки, я перечитував книжку Левинського, що її 1913 року випустило видавництво „Дзвін”, — „Національне питання і професійні робітничі спілки”. Восени 1918 р., коли після періоду Гетьманщини профспілки відновили діяльність, під впливом цієї книжки у мене з’явилася думка спробувати організувати працівників кооперації в українську „Спілку працюючих в кооперативних установах”. Тоді це була велика „ересь”, але поволі знаходилися однодумці. Наприкінці року я вмі-

стив у „Полтавському Кооператорі” статтю, обґрунтовуючи свої думки. Незабаром, не зважаючи на протидію полтавських профспілкових діячів, була проведена організація „Спілки працюючих в кооперативних установах”, до якої вступили всі службовці полтавських кооперативів: ПССТ, Організованого Робітника, Союзбанку, Народньої Торгівлі, Самопомочі, Товариства шевців, Товариства візників, споживчих товариств — Дублянщини, Крутого Берега, Островка тощо, — в кількості до 700 осіб.

Правління цієї профспілки — до його складу обрали й мене — було цілком українське. Зрозуміло, що й діяльність наша не суперечила визвольним змаганням. Але Полтавська Рада Професійних Спілок, що об'єднувала усі профспілки Полтави, не прийняла нас до свого складу, себто не легалізувала нашої появи на світ. Довго ми змагалися, кінець-кінцем добилися, що питання винесли на обговорення пленуму Ради. На це засідання я ходив у складі делегації від СПВКУ, виступав разом з іншими, домагаючися нашого визнання, але нічого з того не вийшло: нас не прийняли.

Тоді наша профспілка почала діяти самостійно і незалежно. Пізніше ми дізналися, що така ж українська профспілка кооперативних робітників заснувалась у Києві.

Нашій профспілці — оскільки нам здебільшого йшли назустріч правління кооперативних організацій і в першу чергу правління ПССТ — пощастило досягти того, що службовці й робітники кооперативних установ мали кращу платню, ніж робітники інших торгово-промислових підприємств. Мали місячні відпустки. На Різдво й Великдень одержували додаткову місячну платню, отже протягом року фактично діставали платню за 14 місяців. Але вершиною досягнень була Пенсійна Каса (не пригадую, як вона точно називалася). З кожного робітника, члена каси, бухгалтерія утримувала 5% заробітку, а установа від себе додавала таку ж суму. Відрахування записувалося на особовий рахунок службовця, але залишалося як вклад в обігових коштах установи, що нараховувала на ці суми 6% річно. Кожен член Каси, пропрацювавши в установі п'ять

років, мав право одержати не тільки всі свої вклади повністю, а й 50% відрахувань установи, зроблених на його ймення. Пропрацювавши 10 років чи більше, мав право одержати, крім власних внесків, 100% відрахувань установи. Рахунки заощаджень контролювало Правління Пенсійної Каси.

Статут Пенсійної Каси прийняла ПССТ, та ще деякі кооперативні організації.

Такого забезпечення на старість не мали у нас ні службовці, ні робітники, ні до, ні після цього.

Цікаво, що в 1920 р., коли відбувся погром Полтави, Володимирові Дубову, голові Пенсійної каси, під час слідства в „Особом Отделе Юго-Западного Фронта” інкримінували намагання створити за допомогою цієї каси нову замасковану буржуазію.

Окрім того наша профспілка відіграла провідну роль у заснуванні Страхкаси й амбуляторії при ній. На голову Страхкаси був обраний співробітник ПССТ Мих. Ів. Тарасюк. Амбуляторію відкрили, коли не помиляюся, на Архієрейській вулиці, де почало діяти кілька лікарських кабінетів.

Також завдяки старанням профспілки був підписаний прекрасний колективний договір з ПССТ на 1920 рік.

Зрозуміло, що все це з одного боку підносило авторитет профспілки в очах робітників та службовців навіть поза кооперативною мережею, а з другого — викликало ненависть антиукраїнських елементів з Полтавської Ради Профспілок, хоч наша діяльність ніякого зла робітництву не заподіяла, а членам — принесла велику користь: поліпшила їхнє матеріальне становище та забезпечила на старість і на випадок хвороби.

Все це нам дурно не минуло.

Коли окупаційна большевицька влада закріпилася в Полтаві, то одного дня наприкінці літа 1920 р. ми прочитали наказ Губвиконкому, щоб усі профспілки, які не входять до складу Полтавської Ради професійних спілок здали свої печатки.

Наказ був спрямований проти нас, хоча назви нашої профспілки не згадувалось. Ми вирішили печатки не здавати. Я тоді не був членом Управи, але був головою Ради профспілки.

Минуло кілька днів, і Управа профспілки одержала наказ з'явитися до Алексеєва, заступника голови Полтавського Губвиконкому. Головою Губвиконкому був жид Я. Дробніс.

Пішло троє: члени Управи — Борис Ст-ч та Віктор Березів і я. Алексеєв, робітник-росіянин, сердито питає:

— Чому не виконали розпорядження Губвиконкому і не здали печатку Раді Профспілок?

Ми пробували захищатися і щось доводити йому, але марно! Розлютований нашою впертістю, Алексеєв простяг руку до телефона, викликав міліцію і наказав негайно надіслати „наряд” міліціонерів для арешту порушників розпоряджень Губвиконкому.

Запанувала грізна тиша.

Ми прекрасно розуміли, чим це може кінчитися. Ал-же-ж то були особливі часи! Жодні писані закони не діяли. Виконавець робив усе на власну руку на підставі своєї „революційної свідомості”... Я бачив, як захвилювалися й зблідли мої товариші, та й у мене, як то кажуть, побіг морозець поза шкірою.

І раптом блиснула в голові відчайдушна думка; повертаюся до Алексеєва й кажу зовнішньо спокійно:

— Ніякого наказу ми не порушували. Адже в наказі, на який ви покликаєтеся, сказано, що печатки мають здати всі професійні спілки, які не є членами Ради Профспілок, а ми ніяка професійна спілка і на таку назву не претендуємо.

Бачу здивовання не лише Алексеєва, а й товаришів.

— Як це? — дражливо питає Алексеєв.

— Так, — кажу. — Ми називаємося „Спілка працюючих в кооперативних установах”, а зовсім не професійна спілка, а ось, прошу, наш штамп і печатка, — показую йому відбитки. — Ми ніколи й не думали називати себе профспілкою.

Алексеев спантеличено хмикнув, уважно перечитав відбитки, а потім знов подзвонив у міліцію й відкликав свій попередній наказ.

Ми полегшено зітхнули.

Алексеев нас відпустив...

Проте невдовзі одної осінньої ночі агенти ЧК наскочили на приміщення ПССТ і, між іншим, забрали також усі матеріяли „Спілки працюючих в кооперативних установах”. Це було попередження.

Після такої гвалтовної ліквідації нашої профспілки я не хотів вступати членом до Профспілки торгов.-промисл. службовців, суперниці СПвКУ, з якої свого часу вибув, а вступив до Профспілки Робос,* організованої весною 1920 р. з російської вчительської спілки, до якої влітку 1920 р. примусово влили й Українську Вчительську Спілку. В Робос'і українці посіли в правлінні перше місце: голова — М. Христенко, секретар — Ів. Марченко, члени правління — Ілляшевич, Кам'яник, Сапіцька. Із неукраїнців до правління ввійшло тільки двоє жидів, як інформував мене Ів. Олексієвич Марченко.

13. Полтавський Союзбанк

Якщо споживча кооперація Полтавщини скільки змоги — матеріяльними засобами й інтелектуальними кадрами — підпирала на терені своєї діяльності змагання українського народу до політичного, соціального й національного визволення та відродження, то сказати цього про Кредитову Кооперацію ніяк не можна. Справа в тому, що штаб кредитової кооперації — Полтавський Союзбанк, знайшовся в полоні антиукраїнських єдинонеділимівських елементів.

Очолював Союзбанк Сергій Олексієвич Фісенко, українець з Кобиляк, який, проте, стояв на позиціях общеросійських.

У студентські часи за революції 1905 р., він, як член російської революційної партії, проводив організаційну

* Робітників освіти.

роботу по селах і зажив серед селян доброї слави. Він потрапив тоді до в'язниці, і ореол мученика за ідею допоміг йому в 1917-20 рр. триматися на чолі Полтавської Кредитової Кооперації. Між іншим, року 1920 під час спільного сидіння у в'язниці, Фісенко розповідав, що ховаючися від поліції, змінив своє справжнє прізвище Фесенко на Фісенко.

Був він людина розумна й талановита, але, як запевняли ті, що більше про нього знали, дуже нерозбірлива в засобах.

У правління Полтавського Союзбанку був обраний і старий український кооператор, в минулому священик, Андрій Андрієвич Гаращенко. До його компетенції належало комплектування робочого апарату новоствореної установи. На жаль, А. А. Гаращенко прогавив момент. Фісенко взяв справу у власні руки й підібрав такий апарат, проти якого нічого не міг потім вдіяти А. А. Гаращенко, що занадто пізно спостеріг свою помилку. В Союзбанку засіли або російські кадети, як от Билінський, або, ще гірше, — чорносотенці та монархісти. І ті, і другі були запеклими ворогами всього українського.

Перед зборами уповноважених С. О. Фісенко різними подарунками, дорогими обідами, персональною „обробкою” тощо завжди вмів забезпечити собі достатню кількість прихильників, які, в разі потреби, гаряче його захищали. Коли одного разу на зборах виникла сутичка з присутніми представниками споживчої кооперації, то прихильники Фісенка вигукували навіть такий аргумент: „Ваш голова** коштує 500 карбованців, а наш дорожчий! Ми своєму платимо 800!”

Членом правління Союзбанку був також Мусій Степанович Кононенко, заслужений кооператор і відомий поет. Ми не були з ним близько знайомі, отож я ніяк не можу пояснити дивного факту, чому М. С. Кононенко підтримував — і то заповзято — політику Фісенка, проти якої вели боротьбу всі кооператори-українці. Мене його поведінка

** Голова ПССТ — Д. І. Шульга.

незвичайно дивувала. Ще за гімназійних часів на мене справив дуже сильне враження вірш Кононенка „Заповіт Ярослава Мудрого”, що починається строфами —

Умираючи князь Ярослав
Заповіт своїм дітям покинув,
Щоб Україна-Русь, край наш любий-святий,
У руках у синів не загинув.

В заповіті тому написав Ярослав
Коротеньке та мудрее слово:
„Ви любітеся, дітки мої,
Та шануйте один ви другого.

Та щоб згода між вами була,
Вас бо ненька одна породила,
І тоді вас ніщо не здола,
Ї не злама вас ворожая сила.

Коли ж буде незгода у вас,
То загинете ви. мої діти,
Та загубите й край дорогий,
Буде лихо він тяжке терпіти”...

І от несподівано довідаюся, що автор вірша, поет М. Кононенко, до якого я ставився з великою пошаною, підтримує тих, що йдуть проти змагань українського народу. У моєму мозкові це не вкладалося. Так прийшло перше розчарування Кононенком. Він упав з постаменту, на якому стояв у моїй уяві. Друге розчарування настигло пізніше, коли я ознайомився з трьома товстими книжками його творів, що він їх видав 1917—1919 власним коштом. Твори робили гнітюче враження антихудожнього, безідейного, порожнього віршоробства. Серед них попадалися речі в стилі „славнозвісного” Домостроя...²⁶

Але повертаюся до кредитової кооперації.

Таким чином дійсно українські позиції в правлінні Союзбанку захищав (завжди безуспішно) один А. А. Гаращенко.

В той час як ПССТ з самого початку революції стала запроваджувати в себе і швидко цілком перейшла на діловодство українською мовою, а в просторій операційній залі

її висів великий портрет Т. Шевченка з плакатом, що закликав —

Учіться, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь
Й свого не цурайтесь!

в той час, як вона ширила українську літературу й друкувала українські книжки, сприяла українським організаціям, утримувала українські школи і т. д., Полтавський Союзбанк діловодство вів російською мовою, звіти публікував російською, в комерційній школі, що її утримував, викладання до 1920 (пізніше школу закрили) провадилося по-російськи, а вчилися в ній переважно діти жидів і росіян. Діяльність Союзбанку ні в найменшій мірі не віддзеркалювала того, що відбувалося навколо — змагання до побудови Української Держави, до відродження української культури.

А його ж базу творили сільські кредитові кооперативи закладені **українським селянством**, а його ж фінанси склалися з копійок, зібраних з **українських селян!**

Одним словом, Полтавський Союзбанк співав тоді в хорі, якому задавав тон Харківський ПОЮР (Товарищество Потребительных Обществ Юга России) і який складався з територіально українських кооперативних організацій великого мірила, що були проте, опановані армією „общеросів”.

Яких пісень співали на Україні „общероси” можна зрозуміти з таких ілюстрацій. Року 1918 себто за часів самостійної української Гетьманської Держави поюрівці в поздоровленні Московському „Центросоюзові” з нагоди його ювілею, надрукували (російською, звичайною, мовою) слідуюче:

. Багато років тому Русь збирала одна сильна людина (натяк на Івана Калиту — ДС) нехай же тепер почнуть збирати її десятки тисяч маленьких, непомітних, працьовитих мурашок-будівничих — кооператорів, очоленх своїм старшим братом — Московським Союзом”.

А чому вони мають збирати „Русь”, то про це недвозначно сказано в журналі поюрівців „Южно-Русский Потребитель”, ч. 14:

„Якби навіть формально у державах що відокремилися — на Україні, в Криму, на Кавказі — зберегти демократичний устрій, то фактично всі вони неодмінно підпали б під вплив великих імперіялістичних держав. І через те ми думаємо, що краще єдина Росія, хоча б навіть монархічна аніж окремі частини Росії, поділені поміж окремими державами. У першому випадкові ми мали б можливість зберегтися і боротися за майбутнє, а в другому — ми приречені на зникнення”. (Докладно про все це писалося тоді в журналі „Кооперативна Зоря”, ч. 13-14 за 25. IX. 1918 ст. 10-14).

Хто це „ми” — ясно без коментарів — росіяни, єдинонеділимці Варто згадати, що з політичних партій в ПОЮР’і переважали меншовики.

До гурту нагадаю й тодішні писання поюрівців про те, що „Україна встромила ніж у спину Росії”, а також видану ПОЮР’ом книжку солідного економіста Ясного — „Может ли Украина быть экономически независимой?” — в якій на сотні сторінок обґрунтовувалося, що українці темні й дурні нездари, які не можуть організувати свого господарства, та і господарство їхнє таке, що вони, мовляв, взагалі не проіснують окремо від Москви.

Пригадую, мені довелося в 1919 р. кілька разів виступати проти вихваток поюрівців із статтями та рецензіями на сторінках „Полтавського Кооператора”, а в тому числі й з рецензією на книжку Ясного.

От у якому хорі співав Полтавський Союзбанк.

14. Сільсько-господарський Союз „Хуторянин”

Об’єднання с.-г. кооперації Полтавщини в союз „Хуторянин” було переведено досить пізно, менше ніж за рік до розгрому, в грудні 1919 року.

„Хуторянин” безперечно був цілком українською організацією не тільки по складу низової мережі, а й вищих керівних органів. До його Правління після сильної бороть-

би з „общеросами”, обрали відомих українських діячів: Костя Івановича Товкача (став головою), Вас. Вас. Безпалка, Івана Олексієвича Батюка. Надзірну Раду очолив Д. І. Шульга, голова ПССТ, Ревізійну Комісію — В. Дубів.

Але погром полтавської кооперації, „Особым Отделом Юго-Западного Фронта”, зруйнував і цю установу, не давши їй стати на ноги.

Після арештів у жовтні 1920 „Хуторянин” ледве животів, а на весні 1921 його перетворили в Губсельсекцію при Губспілці (так перейменовували розгромлену ПССТ).

15. Педагогічне Бюро Полтавського Губернського Земства

Другим значним після кооперації осередком, в якому гуртувалися й кріпли українські сили Полтави, було Земство, губернське й повітове.

Відразу по революції, Михайла Дм. Токаревського кооптували на члена Губ. Зем. Управи, де він обняв керівництво Культурно-Освітнім Відділом а восени 1917 р. Земські Збори обрали його головою.

Коли я повернувся в Полтаву весною 1918, то застав там жваву діяльність Педагогічного Бюра Полт. Губ. Земства, що його очолював Михайло Якович Рудинський, чоловік років 30-35. За фахом історик-археолог він добре знався також на питаннях української мови й літератури, педагогіки й методики шкільного навчання. Тихий, скромний, делікатний і водночас працьовитий, ентузіяст національного відродження він, будучи людиною непартійною, цілковито віддавався культурницькій роботі. Такими ж були й дві його сестри Євгенія та Марія, що жили разом з ним у Полтаві.

Мих. Рудинському пощастило зібрати добрих робітників, і він провадив енергійну працю в напрямку будівництва української школи. А для цього треба було підготувати учительські кадри, забезпечити школи підручниками, дати учням відповідну лектуру. Робилося все відразу, бо час наглив. Скликалися конференції й курси для

вчителів, розшукувалось фахівців для складання підручників, друкувалось — у видавництві ПССТ — що було готове.

Наочним показником роботи М. Рудинського можуть бути відомості про видавничу діяльність ПССТ, які збереглися у мене в пам'яті і які не можуть претендувати на вичерпність, на повноту.

Беручи до уваги цілковиту відсутність книжок для української школи, а також враховуючи труднощі друкування, Михайло Якович став на шлях складання розбірних хрестоматій: підручник мав друкуватися частинами. Поки першу книжечку проробляли в школі, другу тільки друкували, а наступну лише готували до друку. Учень одержував кожен частину перед самим початком проробки, отож текст був для нього новим і цікавим.

Так було видано хрестоматію „Віночок”; дві в'язки для двох років навчання. Перша в'язка мала 10 чи 11 книжечок, друга — 15 чи 16. Кожна в'язка вкладалася в окрему папку.

До в'язок входили такі твори:

1. Коцюбинський М. — „Харитя”
 2. Коцюбинський М. — „Маленький грішник”
 3. Коцюбинський М. — „Ялинка”
 4. Коцюбинський М. — „П'ятизлотник”
 5. Грінченко Б. — „Олеся”
 6. Грінченко Б. — „Грицько”
 7. Грінченко Б. — „Кавуни”
 8. Грінченко Б. — „Украла”
 9. Кузьменко М. — „Кум-хан”
 10. Кузьменко М. — „Думи козацькі”
 11. Кузьменко М. — „Вірші”
 12. Тимченко — „Злодій”
 13. Винниченко В. — „Федько-халамидник”
 14. Єфіменкова О. — „Свят-Вечір”
 15. Левицький М. — „Забув”
 16. Леся Українка — „Роберт Брюс”.
- Інших не пригадаю.

Крім розбірної хрестоматії, М. Рудинський склав читанку в чотирьох випусках „Ясні зорі”. Кожна частина

була присвячена певній порі року й мала відповідний зміст, ілюстрації й обкладинку. Читанка вийшла двома великими накладами.

На замовлення Педагогічного Бюра були складені такі підручники для старших класів:

„Елементарна геометрія” Супруна,

„Фізика” А. Заліського. Встигла вийти лише перша частина. (До речі, автора пізніше засудили в процесі СВУ).

„Географія Полтавщини” Постоєва. Початковий підручник, складений за краєзнавчим принципом, що мав підготувати учня до загального курсу фізичної географії.

„Історія України Гната Хоткевича. Михайло Якович щось довго сперечався з непоступливим гоноровитим автором з приводу деяких змін, але кінець-кінцем надрукував першу частину.

Крім того М. Рудинський задумав видати тематичні збірнички для читання. З них вийшло два:

„Сніжинки” — Різдвяний збірник, де крім оповідань — як от „Під снігом” Б. Грінченка — було вміщено вірші, колядки, щедрівки (останні з нотами).

„Проліски” — весняний збірник, в якому переважали вірші. Правда, ввійшла туди й п'єска „Чумацькі діти”.

Друкувалися й окремі твори для дітей різного віку. Серед них:

„В курені”, „Чумаки” й „Татарські напади” Олександри Єфіменкової,

„Нещасні пригоди лікаря Ісаака Джемса” М. Ол. Рубакіна,

„Бінго” та інші оповідання Сетон-Томпсона,

„Про Нову Зеландію” (чи „Про Англію”?) Піменова,

„Пісня про Нібелюнгів” — переклад частини відомого німецького епосу, зроблений М. Рудинським.

„Три п'єски для дитячого театру”.

До приходу в Полтаву денікінців у липні 1919 р. головою Губ. Земства залишався М. Токаревський. Але зміни влади, зокрема перебування з січня до липня больше-

виків, гальмували роботу Земства. Остаточо ж припинили її денікінці. Коли восени 1919 р. на Полтавщині знову закріпилися більшовики, Губ. Земську Управу заступив Совнархоз на чолі з Свистуном.

Деякі книжки підготовлені до друку ПБПГЗ встигли потім надрукувати ПССТ, поки і її не зруйнували наприкінці 1920 р.

Отож українська культурна робота, закроена на великі розміри й ведена вміло дбайливою ентузіастичною рукою Мих. Рудинського, була паралізована ще до розгрому Полтави.

16. Українські політичні організації

Окрім громадських організацій — кооперації й земства — українські сили гуртувалися, звичайно, і навколо політичних партій.

а) Зразу ж по революції в Полтаві створився осередок Партії Українських Соц.-Революціонерів. Засновниками його були Микола Ковалевський, Левко Ковалів, Микола Литвиненко, Володимир Дубів. Пізніше примкнув до цього гурту й Андрій Заливчий.

Ось як згадує про організаційний момент безпосередній учасник Володимир Д.*

Мали ми зв'язок із залізничниками Дублянщини, Крутого Берега, Острова. У перші ж дні після проголошення волі, у великій операційній залі ПССТ (на розі Стрітенської та Шевченківської вулиць) відбулося загальне візе. Заля була переповнена. Говорили всі — хто хотів і про що хотів.

Отам ми тоді й порозумілися з деким про те, щоб жликати „На Канаві” (в ремонтних залізничних майстернях коло станції Полтава-Південна) установці збори осередку Партії Укр. С.-Рев.

Наприкінці березня 1917 р. ці збори відбулися у залізничній школі. Тоді й обрано було Полтав. Губ. Парт.

* Тут і далі текст, набраний курсивом, належить Вол. Дубову.

Комітет. Оголив його Левко Ковалів, заступником його був я, секретарем — Микола Литвиненко. Військовими у Комітеті були: Степан Орел та Йосип Левданський. Крім того, входили туди: студент с.-г. інституту Федір Демзенко (потім Холодний), залізничник Копиця, Роман Сіборенко та ще хтось.

Зразу ж, із зборів, Микола Ковалевський поїхав до Києва організувати там ЦК партії с.-р., а ми поїхали по повітах Полтавщини закладати повітові осередки.

Отже, коли наприкінці травня місяця 1917 року ми скликали збори зленів, то зійшлося вже стільки, що концертна зала Полтавської Музичної Школи (Ахшарумова) не могла вмістити всіх прибулих. Того обліку не було, але пам'ятаю, що не встигали друкувати зленські квитки.

Молодь з гуртків ЮС примкнула тоді в більшості до українських есерів, що пізніше назвали себе „боротьбістами”. В їх лавах опинилися Сашко Гнида (О. Лісовик), Сергій Денисенко (Мінкевич), Віктор Бахер (Чугай), Іван Багрій і багато інших, які брали найактивнішу участь в партійній роботі.

б) Тоді ж таки відбулася й організація полтавського осередку Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії.

УСДРП оголював один гас Михайло Криворотзенко (Тарас Воля). Основні кадри вербувалися з залізничників та друкарів. Численно були вони невеликі. В Комітеті були там ще „Берко” (Юр'єв-Пековець), Віталій Поστοленко”.

Здається, до полтавського Комітету УСДРП належали й Мих. Токаревський, Семен Косенко, Павло Височанський, бо адреса Полт. Комітету УСДРП в 1917 р. (я бачив надрукований бланк) була: „Неторговельний Відділ ПССТ”, де працювали останні.

Нечисленність полтавської організації УСДРП пояснюється, очевидно, з одного боку молодістю самої організації, а з другого — наявністю в місті старших і силь-

ніших російських партій, що діяли серед робітництва, а саме: 1) Російської СДРП більшовиків, що її очолював Дробніс, 2) РСДРП меншовиків, на чолі з добре теоретично підготованим Костем Ляховичем (зятєм Володимира Короленка), 3) Рос. Партії С.-Р., що її очолював Микола Асев.

в) В тому ж часі організувався полтавський осередок Української Партії Соціалістів-Федералістів. Очолив його Кость Товкач, а належали до нього: адвокат Євген Сіяльський, член Округового Суду Своєхотов та інші з старшого громадянства.

Це була організація невеличка, але людей „з ім'ям”.

г) Не можна не згадати і про створення десь влітку 1917 р. Комітету Української Селянської Спілки.

Оголив Полтавський Комітет Укр. Селянської Спілки Олександр Янко. Мене [Дубова] наш Комітет (ПУСР) делегував на Установчі Збори Спілки, щоб я привітав збори і домагався сталого представництва ПУСР у складі керівництва Селянської Спілки. Без будь-яких заперень делегати погодилися дати місце для цього представництва і ввели мене у склад Комітету Селянської Спілки.

Що стосується несоціалістичних або, вірніше, правих українських політичних організацій, то їх до 1918 р. в Полтаві не було взагалі. Лише влітку 1918 р. створився осередок Української Демократично-Хліборобської Партії. Але був дуже нечисленний. Організації ж соціалістів-самотійників не було зовсім.

Вікт. Андрієвський у своїх спогадах пише:

„В той час (це у 1918 р. — Д. С.) у Полтаві із несоціалістичних партій існував тільки відділ партії українських Хліборобів-Демократів. У тім відділі було небагато людей, щось коло десяти душ, але організація хутко поширювалася на повіт, і самоті, що стояло на перешкоді їй — це було неприхильне відношення адміністрації (гетьманської), так що й пол-

тавському відділові доводилося збиратися напівлегально. Нарешті, в Києві було офіційно в суді затверджено статут партії, і полтавський відділ надрукував та випустив одну свою відозву але це вже було при кінці гетьманського періоду”.²⁷

д) Щождо „старих українців” міста (членів Старої Полтавської Української Громади), то вони взагалі, як перед революцією 1917 так і по революції виявили мало сміливости на полі політичному.

Старі українці, що їх оголював Павло Чижевський (колись був зленом Першої Державної Думи, куди пройшов, либонь, як злен Російської Конституційно-Дем. Партії — кадетів), нічим особливо себе не проявляли. Вони мали Укр. Клуб і Укр. Книгарню.

Пригадую, як в день повідомлення про зречення царя ми з Сідлецьким галопом побігли до Укр. Клубу і знищили там портрет царя Миколи, що красувався на стіні під портретом Гр. Сковороди. Так оцього „зухвальства” мені „старі” потім пробажити не могли і при всякій нагоді тикали „молодим” під ніс:

— Дивіться но, які у Вас!.. Та вони ж і наші Клуб он під який удар ставили!..

Взагалі я пригадую з тих часів тільки одні сходи́ни в Українському Клубі, це так десь у квітні 1917 року. Тоді відбувалася там дискусія між „старими” і „молодими”, в якій „молоді” закидали „старим”:

— Та ви ще й до Драгоманова не доросли, а ми вже пережили он 1905 рік і ось нову революцію вже зустріли належно...

е) Нарешті, про наймолодших, про членів гуртків Юнацької Спілки.

Подаю ці відомості також користуючися з чужої пам’яті, бо з середини 1916 р. і до 1918 в Полтаві не жив.

Про формування ЮС можу сказати дуже мало. Знаю, що в 1917 році оголював її Сергій Денисенко (Мінкевич).

У перші ж дні після проголошення волі до юнаків кинулися Михайло Т-ський і Людевік Сідлецький (Сава

Крилаз). Цей останній з'явився у нас у ПССТ наприкінці 1916 р., був Леонідом, мав велику бороду, але з перших же днів революції поголив її й заявив, що він уже не Леонід, а Людвік, і що він українець-католик. (Пам'ятаєш, у 1917 р. був виданий ПССТ „Лист українців-католиків“?). Людвік Сідлецький познайомив нас тоді з Вацлавом Липинським, що був нагальником кінного резерву на Павленках. Цей, Сідлецький, на ґрунті „впливу“ на молодь пересварився з Михайлом Т-ським і виїхав до Києва.²⁸

Пригадую також про один тодішній сумний факт з життя молоді, може він і тобі відомий.

Друкарнею журналу „Хуторянин“ (що належала „Полт. Обществу Сельского Хозяйства“) керував біженець-галиганин. Він мав перед революцією великі зв'язки з угнями землемірної школи. Серед тих угнів (до революції) відбулися значні арешти, при чому називали прізвисьце якогось Левченка-юнака, який нібито „десь ходив“. Цей галиганин не раз на зібраннях кригав, що треба „докопатися“, де той правдивий негідник, але буквально на третій день після повалення царату сам він раптом зник, і в його кімнаті ми знайшли тільки візитові його картки з позначенням: „Состоящий в лизном распоряджении ген. — губернатора Галиции его Сиятельства графа Бобринского“... Лише тоді ми зрозуміли звідки „несло димом“... Він же покинув і цілу корзину цінних резей, викрадених ним із Львівського Музею. Ці резі ми передали тоді до Полтавського Музею.

Про Левченка я вже згадував в розділі десятому другої частини, а тепер додам, що він, повернувшись з села, після зимових вакацій 1915-16 навч. року, прийшов до мене, приніс переклад оповідання Гершуні „Моя втеча“, виконаний на мою пропозицію, й почав стурбовано говорити, що за ним стежать.

Я тоді якось не надав цьому значення й докладніше не розпитував. Коли ж року 1918 повернувся я з війська Михайло Т-ський розповів мені, що під час ревізії справ Полтавського Жандармського Управління — після падіння царського уряду — знайшли ключ і розшифрували та-

емних співробітників управління. І серед того реєстру виявили двох, що подавали інформації з українського життя. Один — старший чоловік, Веретельник, мав платні за свою роботу 300 чи 350 крб., а другий — Левченко, учень землемірної школи, отримував 50 крб.

Веретельник відразу по революції зник, а Левченка притягли до Громадського Суду, головою якого був Михайло Т-ський.

На суді Левченко розказав, що його втягли примусом а саме: поставили перед ним дилему — або зашлють до Сибіру, або він даватиме жандармам інформації. І в нього не вистачило відваги вибрати перше... Проте жодних інформацій, які могли б пошкодити комусь із українців він не давав.

Іван Багрій, з яким я тоді ж балакав, казав мені що до революції Левченко поводився злякано і завжди попереджував, щоб з ним поменше мали справ, бо він відчуває за собою стеження.

Громадський Суд, беручи до уваги Левченкову молодість, шире каяття і те, що він нікому не пошкодив ніякої кари на нього не наклав.

Головний же інформатор — Веретельник, що заплутав Левченка і виявився рафінованим сексотом з галицького москвофільського табору (не дурно ж отримував солідну платню!) — зник невідомо куди.

Але повертаюся до місцевого відділу ЮС. На початку 1918 р. вона вже фактично розпадалася. Члени її розбрелися по різних партійних організаціях. Переважно влилися до лав українських есерів.

Архів ЮС 1917-18 рр. був у Івана Багрія, а яка його дальша доля — не знаю, бо Багрій 1918 р. виїхав з Полтави і я втратив по ньому сліди.

У мене особисто теж зберігалися матеріали до історії Юнацької Спідки та її нелегальні видання, однак лише ті, що були друковані до середини 1916 р. Архів цей лишився в Харкові і, треба думати, загинув.

17. Змагання між українськими і неукраїнськими політичними організаціями Полтави в 1917 році

Окрім згаданих уже російських партій — меншовиків, більшовиків, есерів, — що мали старі, здебільшого солідні кадри, і великий вплив серед полтавського робітництва, була ще в Полтаві інтелектуально сильна хоч і нечисленна партія кадетів (конституційних демократів), на чолі якої стояв колишній депутат до Першої Думи — Яків Імшинецький.

Опиралися кадети головню на російську й зросійщену інтелігенцію — лікарів, адвокатів, агрономів, інженерів, учителів.

Всі вони (російські партії), за винятком більшовиків, ставилися тоді вороже до Центральної Ради і до найелементарніших вимог українців, як от вимога української школи.

— У вас же нет учителей! Загем же детей калечат?! — казали вони нам.

Проти українців та їхніх домагань виступали з промовама завжди, або переважно, — з кадетів: Імшинецький, Яків Кіндратович, та Корецький, Дмитро Олександрович; з меншовиків: Кость Ляхович та інколи Сахаров, Степан Олександрович. Російські есери були слабо репрезентовані й солідних промовців не мали.

Пригадую, коли 20. XI. 1917 Центральна Рада видала сей Третій Універсал, засідання Міської Думи (у Музичній Школі при переповненій залі) тривало від 7 год. вечера до 8 год. ранку. А коли після бурхливих дебатів дійшло до голосування, то більшовики, хог і ставили різні „але”, все ж голосували з нами, решта ж — усі були проти нас.

Треба сказати, що українські політичні партії жили тоді між собою дружно. При виборах до Міської Думи йшли за одним списком. З 66 „гласних” (радних) Полтавської Міської Думи (в 1917) було: 38 соціялістів і 28 несоціялістів. Українців же серед них було не більше як 12-15 осіб. Проте на голову Полт. Міської Думи обрано

було Михайла Т-ського, заступником — Левка Ковалева і Костя Товказа, а секретарем був я [Дубів] — все українці. Пізніше на голову обрали Мих. Криворотзенка, а коли він одмовився йти на фронт і його Сов-деп заарештував, то міським головою „призначено” Семена Косенка (укр. соц.-дем.), який не був „гласним”.

Меншовики нас висміювали, вмістили у своїй пресі статтю про „варягів” (називаюги „варягами” нас), а ми одмовзувалися і своє діло зробили.

Крім Косенка у складі управи був ще й Микола Литвиненко та Роман Сіборенко (обидва укр. с.-р.).

Пішли ми разом і на виборах до Губземства. І там нас було гимало. Пригадую — Віктор Андрієвський, Кость Божко, я, Іван Багрій. Головою Земських Зборів був Андрій Миколаєвич Лівницький.

Восени Губ. Земська Управа опинилася цілком в наших (українських) руках. Мих. Т-ський став головою, гленами управи — Кость Товказ, Ів. Фед. Слинько, Олександр Янко.

18. „Просвіти” і їхня роля

Після революції 1917 р. по селах Полтавщини стихійно почали засновуватися „Просвіти”. Засновували їх місцеві українці-вчителі, засновували, повернувшись з фронту чи приїхавши у відпустку, солдати, що набули у війську національної свідомости, часом засновувала самотужки місцева молодь. „Просвіти” були самостійними, переважно статутарними, організаціями.

Їдучи делегатом від Української Солдацької Громади Озівського гарнізону на Український Національний Конгрес у Києві, спинився я на деякий час у Шишаці на Миргородщині, де жила моя дружина.

У розмовах зо мною знайомі селяни висловлювали бажання заснувати „Просвіту”, і я взявся допомогти. Негайно накидав проект статуту, і вже наступної неділі, розклеївши напередодні оголошення, ми скликали коло будинку Волосної управи мітинг. Дівчата пошили жовтоблакитну

корогву, хлопці дістали великий портрет Шевченка. Організувався хор.

Людей зібралось багато.

Учень Миргородської Художньої Школи Максим Чорнобай говорив про земельне питання; Нечипір Чумак, не згадаю про що, а я — про те, хто ми такі, яка наша історія, як нас гнобила Росія. Коли я запропонував заснувати „Просвіту”, спершу пояснивши її завдання, селяни тут же постановили віддати для „Просвіти” будинок старої волости, що стояв пустою, й відремонтувати його. Відразу хтось пішов з карнавкою збирати на „Просвіту” гроші.

Мітинг закінчився походом по селу з жовтоблакитною короговою, портретом Шевченка, співами. Співали національний гімн, співали народні пісні.

Того самого дня вечором відбулися установчі збори членів „Просвіти” в колишньому приміщенні „Чайної Общества Трезвости”. Обрали Правління та комісії — бібліотечну, господарчу, театральну, — і робота закипіла.

Зійшлися селяни й дружньо гуртом привели будинок старої волости в порядок: поремонтували дах, двері, вікна, помазали й побілили зсередини й зокола, помили підлогу. Коли я згодом читав опис подібної сценки в повісті полтавчанина А. Головка „Бур’ян”, то був переконаний, що він описав історію заснування шишацької „Просвіти”.

Потім кинулися впорядковувати бібліотеку. Вона раніше належала „Чайній”, а тепер її передали „Просвіті”. І тут виявилось, що серед двох тисяч книжок, які по задуму призначалися для селян, — немає жодної української! Отож, повертаючися з Конгресу, я привіз повну корзину української літератури з Києва. Уже через рік книгозбірня „Просвіти” нараховувала понад дев’ятнадцять соток українських книжок, зібраних спільними зусиллями.

Зв’язок з шишацькою „Просвітою” в мене не рвався, бо дружина довгий час працювала там бібліотекарем.

Як приємно було дивитися, коли у призначені години сходилися люди, щоб здати прочитану книжку й вибрати іншу! Читачами були переважно діти, молодь, але не мало

заходило й дорослих. Не раз траплялося спостерігати в книгозбірні довгенькі черги.

Приймаючи книжку від малого читача, бібліотекар звичайно питав у нього: а про що там написано? І юний книголюб діловито розповідав...

При „Просвіті” функціонувала читальня, що одержувала досить українських газет. Кожен, хто цікавився, міг їх переглянути. Також одразу відкрилася вечірня школа для дорослих. Містечко Шишак нараховувало до 5.000 людности, мало дві школи, достатню кількість учителів, і серед них знайшовся не один, що не пожалів свого труду для народньої освіти, а були й такі що заявляли: „Не буду говорити на этом хамском языке”.

Утворився при Шишацькій „Просвіті” також і драматичний гурток, що виставляв найпопулярніші українські п'єси. За театральне приміщення правила повітка вогневої сторожі. Декорації малювали сільські художники, зокрема Ничипір Чумак.

Пригадую також виставу, яку підготувала з школярами вчителька Ніна Сергієвна Т—ська. Ставили п'єску „Чумацькі діти”, надруковану в збірничку „Проліски”.

Подібно працювали „Просвіти” й по інших селах Полтавщини. Одні були міцніші, інші — слабші. Все залежало від того, чи були в селі люди, здатні й охочі організувати культурно-освітню роботу.

Сільські „Просвіти” з їхніми книгозбірнями, хатами-читальнями, лекціями, курсами і особливо виставами, які може й приводили цінителів високого мистецтва в жах, відіграли колосальну роль в процесі пробудження нашого народу в 1917—1919 рр

Це була доба, коли по селах бував самодіяльний селянський театр, явище, що йому важко знайти аналогію в історії життя інших народів. Пригадую, в 1919 році на одній з нарад ,присвяченій культурно-просвітнім справам, полтавський меншовик Кость Ляхович, зять письменника Володимира Короленка, порівнював тодішній театр на селі з тим, що він спостерігав в Італії. Але тут же підкреслив,

що самодіяльний український театр явище значно яскравіше.²⁹

Розуміючи незвичайну вагу сільського театру в процесі національного відродження, ми в Культурно-Просвітньому Відділі ПССТ ламали голову над тим, як допомогти його розвитку. З цією метою при Відділі, що на той час поповнився кількома науковими співробітниками (Михайло Огородній, Іван Рибаків та ін.), створили окрему театральну секцію і запросили працювати в ній артистів Косьмину та Нінківського. Вони мали давати фахові поради представникам драматичних гуртків, а найголовніше — дбати про створення позичкової комори театального реквізиту: перук, убрань та декорацій, особливо до п'єс історичних. Комору пощастило створити досить швидко, і вона стала у великій пригоді сільським театрам.

Окрім того — як я вже згадував — був виданий „Театральний poradnik”. Десятитисячний тираж розійшовся за кілька місяців.

19. Полтавська „Просвіта”

Про полтавську „Просвіту”, організовану 1917 року, сказати можу мало, бо зайнятий працею на своїй ділянці, зв'язків з нею не мав. Робота її асоціюється в мене переважно з виданням деяких книжок, зокрема „Розмов про українських письменників” Володимира Шепотьєва, що вийшла двома накладами, та творами для дітей Лариси Кротевич. Кротевич виявилася добрим педагогом і її книжечки, розраховані на дітей молодшого віку, з прекрасними ілюстраціями художника Циса, були цінним надбанням нашої дитячої літератури.

(Між іншим, чоловік пані Лариси — Кость Кротевич був членом Полтавського Округового Суду і брав участь у Полтавському Правничому Українському Товаристві яке видало російсько-український словник правничої термінології і зразки вироків іменем Української Народної Республіки та інших юридичних актів і судового діловодства. За радянської влади він висвятився на священика УАПЦ а згодом став єпископом. Загинув на засланні).

20. Полтавське Наукове при ВУАН Товариство

Лише кілька разів відвідав я наукові засідання Українського Наукового Товариства, тому про роботу його знаю небагато. Організувалося НТ по революції, членами його були — Володимир Шепотьев, Наталія Мірза-Авак'янц, Григорій Коваленко, Віктор Воропай, Вадим Щербаківський, Михайло Рудинський, Лев Падалка, Іван Лебединський.

До 1920 року НТ встигло випустити два томи своїх записок. На цьому науково-видавнича діяльність урвалася.

Найсильнішою групою Товариства була група представників гуманітарних наук. Не дарма ще в 1916 році в Полтаві почали створювати історично-філологічний факультет. Викладати на ньому погодилися деякі харківські професори. Приїздили читати лекції академік Дмитро Багалій та проф. Степан Таранущенко.

Таранущенко був людиною далекою від політики, незаангажованою в жодній політичній партії. Проте пізніше, року 1934, під час розгрому Харківського Науково-Дослідчого Інституту Історії Української Культури імені акад. Д. Багалія, в якому він був науковим співробітником, його заарештували, заслали в Сибір, а там і слід по ньому згинув.

До праці на історично-філологічному факультеті притягли й місцеві сили, а серед них талановитого молодого історика й блискучого лектора — Наталію Юстівну Мірзу-Авак'янц. Хоч у двадцятих-тридцятих роках вона намагалася бути цілком лояльною і навіть прихильною до партії, її безупинно „їли” різні активісти. Найбільше звинувачували її за наукові статті, вміщені в „Записках Полтавського Наукового при ВУАН Товариства”. Їй закидали прихильність до німецьких фашистів, бо вона бач у тих статтях доводила, що козацька старшина XVII—XVIII ст. мала торговельні зв'язки з Німеччиною... (Це, звичайно, відбувалося до того, як Молотов фотографувався з Гітлером, а Сталін з Ріббентропом).

Коли зняли наркома освіти Затонського, який Мірзу-Авак'янц дещо захищав (вони разом вчилися в Московському університеті), її схопили, і вона не вийшла живою з пазурів НКВД. По арешті й загині Михайла Слабченка, що після навмисне роздутого процесу СВУ в 1930 р. зник, наче в воду канув; по смерті Дм. Багалія в 1932 р.; по вивозі з України в 1930 р. Михайла Грушевського і мученичої його смерті в 1934 р. — загибель Наталії Юстівни Мірзи-Авак'янц була черговою великою втратою української історичної науки на рідних землях.

Полтавське Наукове Товариство не ліквідували під час розгрому 1920 року, як ліквідували „Просвіту”, „Просвітній Союз Українська Культура”, „Спілку Працюючих в Кооперативних Установах” тощо. НТ навіть не „реорганізували” на зразок кооперативних установ, з яких видаляли небажаних людей, а на їх місце призначали більшовицьких агентів.

Після розгрому, коли в Полтаву на деякий час повернулися ті члени, що вийшли з-під арешту, а інші трохи заспокоїлися, робота НТ відновилась.

Влітку 1921 року НТ організувало велику експедицію в село Яреськи на Пслі для археологічних розкопок та дослідження пісків. На тих пісках у попередні роки мені пощастило зібрати з допомогою сільських дітей близько трьох десятків мусянджових площиків (кінчиків стріл) та крем'яних наконечників з неолітичної доби, а також черепків з нігтевим орнаментом що свідчило про існування там давніх станцій людського життя.

Переведено було також етнографічне обстеження та запис мотивів понад сотні народних пісень.

Усіх, що брали участь в експедиції — перерахувати не можу, бо 1921 рік я спершу сидів у в'язниці, а потім був прикутий хворобою до ліжка, з якого підвівся лише 1922 року. Але знаю твердо, що їздили:

Мих. Рудинський (археолог, етнограф), Гр. Коваленко (історик), В. Верховинець (музика, хореограф).

Либонь тоді ж досліджував давнє поселення із слідами мамута фахівець цієї справи Вадим Щербаківський, але не в Ярьськах, а десь в іншому місці.

Нарешті, забігаючи ще далі наперед, згадаю, що навесні року 1924 Полт. Наукове при ВУАН Т-ство з моєї ініціативи й домагань (мені ж довелося й головувати, коли творили відповідну комісію), розпочало велику працю над збиранням і впорядкуванням статистичного й економічного словникового матеріалу.

Справа в тому, що розпочавши 1923 р. роботу в Полт. Губ. Статистичному Бюрі, я — так само, як інші — на кожному кроці відчував труднощі, пов'язані з відсутністю російсько - українського статистично - економічного словника та невиробленістю української технічної термінології. Це й змусило мене домагатися збирання цих словникових матеріалів.

За рік було зібрано й винесено на картки великий матеріал, який потім, через неможливість провадити у Полтаві роботу далі, був пересланий у Київ до ВУАН.

Невеличку грошову допомогу дало Центральне Статистичне Управління України, і ми мали змогу платити учасникам роботи (а їх було багато) по копійці за картку. Плата була більше символічною, ніж реальною, при тодішньому знеціненні валюти, проте учасники працювали з щирим ентузіазмом, розуміючи, що цим допомагають закласти підвалини культурного відродження нації.

Наукове Товариство занепало в 1925 р. після виїзду з Полтави багатьох його членів у зв'язку з адміністративним перерозподілом України. А ще через кілька років праця НТ і зовсім припинилася. Володимира Шепотьєва, голову Товариства, заарештували й пришили до процесу СВУ. Гнаний, мучений, зламаний він зійшов зі сцени. Щоправда, десь перед ежовщиною він повернувся на Полтавщину із Сибіру, але швидко знову потрапив під молот окупанта і загинув.

Тоді ж загинув у в'язниці й Гр. Коваленко. Людина похилого віку, він і року не витримав тяжких умов більшовицької тюрми й розпрощався з життям.

21. Полтава — притулок українців утікачів

У 1919 р. ПССТ стала притулком для українців-утікачів з інших місцевостей. Першим приїхав з Харкова український есер Семен Лимар, а через місяць, влітку, Гордій Коцегуб (пізніше відомий як письменник Гордій Коцюба). Також влітку з'явився чорнобородий Михайло Тарасюк (Пільчук), що його товариші прозвали „Пантерою”. Походив він з Холмщини, учителював у народній школі. Під час війни його евакуювали на Донщину. Після революції він працював на Харківщині, а потім опинився в Полтаві. Виявився він прекрасним товаришем, в чому я остаточно пересвідчився, сидячи з ним 1920 р. у в'язниці. Був людиною незвичайної сили волі й сміливості. Вийшовши після арешту 1920 р. неушкодженим, він через десяток років знову потрапив під удар був вивезений з України і загинув на півночі Росії, відбувши спочатку заслання на Біломорканалі.

Чи не в кінці літа до ПССТ вступив і Володимир Бивалькевич, молодий, ставний, хороший хлопець. Походив він, здається з Коропа на Чернігівщині. Захопився ідеєю відродження української нації і на цьому ґрунті розійшовся з матір'ю, став їй ніби чужим.

Брав він участь у визвольних змаганнях, був інтернований поляками, про що якимось розповідав мені. Згодом знову потрапив на Україну як член партизанського загону. Мабуть, безвиглядність дальшої збройної боротьби привела його до Полтави в пошуках роботи й українського оточення.

Запам'яталась мені перша зустріч: скромна постать у коридорі Неторговельного Відділу ПССТ в куцоному зайложеному військовому козушку, і обличчя, що викликає симпатію.

Володимир Д., пише в листі: „Якось прийшов до мене голий і босий Володимир Бивалькевич. Я одвів його до дружини. Дружина одягла його, обула, нагодувала. Поміркували ми втрьох, що йому далі робити, і вирішили зробити його практикантом-інструктором”.

Виснаження! Холодна вода в річці, яку довелося переходити і довго в ній простояти під час одного з відступів застуда восени (вже під час роботи в ПССТ), коли без теплого пальта, яке ще шилося, довелося їхати на роботу на даху вагона (транспорт тоді був жакхливий!), і наслідок — туберкульоза.

Потрапив Володимир Бивалькевич до санаторії в Гадячому. Лікуючись там, вирізав кілька ціпочків, вимержав їх ножичком і передав друзям у Полтаву. Скромні дарунки, зроблені від щирого серця.

В легенях туберкульозний процес пощастило зупинити, але з'явилися ознаки туберкульозу кісток. Зник рум'янець на щоках, обличчя прорізала глибока зморшка, що свідчила про сильне й довге фізичне страждання.

Кілька разів медична комісія Страхкаси призначала його на лікування грязями в Євпаторії, але невидима „отборочная комісія” викреслювала його зі списку...

Організм не в силі був побороти тяжку недугу і Володимир Бивалькевич року 1924, саме тоді, коли я вдруге сидів у в'язниці, помер.

Так відійшов ентузіяст нашого відродження, один з молодших моїх друзів, щирий товариш, який багато допомагав моїй родині у час першого й другого мого ув'язнення.

До Полтави ж, коли Харків зайняли денікінці, прибув і Микола Петренко. Він поставив собі за мету видавати тут українську газету. І дійсно, йому пощастило в Полтаві, що в той час не мала жодного українського часопису, видрукувати два числа невеличкої газети „Робітник”. Проте поява денікінців у друкарні, де друкувався цей орган, (редакція ходила з самим Миколою, спеціального приміщення для неї він не мав), примусила його покинути й Полтаву та виїхати десь на село, либонь на Прилуччину.

22. Ідея Просвітнього Союзу

Обов'язки культпросвітнього інструктора ПССТ змушували мене уважно стежити за роботою „Просвіт”, бува-

ти на делегатських з'їздах, що скликалися в Полтаві, консультувати представників з периферії та діставати їм потрібні матеріали чи літературу.

Було ясно, що деякі „Просвіти” дуже слабкі, а інші швидко занепадають, бо на місці бракує відповідних культурних сил чи достатніх коштів. Гостро відчувалася потреба доброї допомоги й керівництва з-зовні. Хоч „Просвітам” усіляко сприяли Земські Відділи Освіти (губернський, повітові, волосні), але самі ці відділи в наслідок частих змін влади і реорганізацій Земства не стояли твердо на ногах.

Знов і знов на верталася думка, що добре було б по зразку кооперативному створити в Полтаві „Союз Просвіт”, який перебрав би на себе керівництво низовими організаціями.

Але як досягти, щоб „Союз Просвіт” став міцною дієвою установою? Адже для цього перш за все потрібні кошти, матеріальна база, а „Просвіти” — бідні неприбуткові організації перебиваються з дня на день. Проте ця думка в мене цілком викристалізувалася коли на початку 1919 року до нас дійшли деякі російські видання, а серед них петербурзький журнал „Культура и Свобода”, що виходив за редакцією Максима Горького. В тому журналі згадувалось що в Петербурзі засновано Союз просвітніх організацій (здається він звався: Союз „Культура и Свобода”), і що членами його є не тільки просвітні товариства, а й економічні організації.

Після цього я вмістив дві статті у „Полтавському Кооператорі” (одна під псевдонімом „Просвітник”, а друга не пригадую, як підписана), в яких пропагував ідею створення на Полтавщині просвітнянського центру.

Одначе деякий час ідея Союзу не виходила за межі теоретичних міркувань та обміну поглядів. Набрала вона нагальности лише через кілька місяців, коли Харківщину й Полтавщину зайняли війська Денікіна.

23. Просвітній Союз „Українська Культура”

Коли біла армія влітку 1919 року закріпилась на Лівобережжі, генерал Май-Маєвський видав у Харкові відомий

наказ ч. 22, яким забороняв видавати з державної скарбниці — так само як і земських скарбниць — кошти на утримання українських шкіл. На Полтавщині це означало закриття мало що не всіх шкіл. Треба було негайно шукати способу, як врятувати українські школи, що їх російські реакціонери вирішили знищити одним розчерком пера бравого генерала Май-Маєвського.

Отож ідея, порушена на сторінках „Полтавського Кооператора”, набула актуальности, і її почали інтенсивно обговорювати. Центром обговорення був Культурно-Просвітній Відділ ПССТ.

Михайло Іванович Огородній засів за розробку статуту майбутнього Просвітянського Союзу „Українська Культура”, і швидко робота при співучасті інших була закінчена.

Союз „УК” за нашим проектом мав об’єднувати фізичних і юридичних осіб. Серед юридичних осіб могли бути не лише просвітні організації, а й організації іншого типу, скажімо, торговельні чи виробничі, які виявили б охоту підтримувати українську роботу.

Внески — вступні й членські — для різних категорій членів були різні. Найбільші внески мали робити економічні організації.

Завданням Союзу „УК” в умовах, що створилися після оголошення наказу ч. 22, було перейняти на свої плечі школи й позашкільні просвітні одиниці Полтавщини.

При Культурно-Просвітньому Відділі ПССТ відбулося в цій справі кілька нарад, що в них брали участь відомі громадські діячі й представники різних організацій та Відділів Освіти Земств, губернського й повітового. Від повітового Земства був, між іншим, представником укапіст Олександр Ярещенко, що пізніше висвятився, став єпископом УАПЦ і загинув мученицькою смертю у більшовицьких катівнях. (Заарештований навесні 1926 р.).

На нарадах виробили плян переведення організаційної роботи по цілій Полтавщині.

ПССТ погодилася послати на повіти своїх пропагаторів, до числа яких потрапив і я. Мені припало об’їхати Ко-

беляцький, Хорольський і Кременчуцький повіти. Тоді я вперше побував у Кобеляках, Хоролі й Кременчуці.

Всюди, спираючись на місцеві кооперативи, пропагував я ідею створення Союзу „УК”. Повітові Союзи Споживчих Кооперативів скрізь беззастережно підтримали акцію. А в них, що були міцними економічними організаціями українського народу, і була вся сила.

Проминуло небагато часу, і Просвітній Союз „Українська Культура” був створений. На думку Володимира Дубова відбулося це в листопаді 1919 р., а мені здається — що у вересні. Головний стрижень що забезпечував фінансову міць новій громадській інституції, творила споживча кооперація Полтавщини. В Управу Просвітнього Союзу обрали: завідувача Культурно-Просвітнього Відділу ПССТ Михайла Івановича Огороднього, Григорія Григоровича Ващенко, викладача педагогічної школи, і Митрофана Трохимовича Христенка, вчителя. Були це люди солідні, не зангажовані в політиці, цілковито віддані культурницькій праці, люди, яким боліли нещастя українського народу, які вірно служили ідеї національного відродження.

З колишніх членів Управи ПС„УК” до сьогодні зацілів либонь один Гр. Гр. Ващенко, що на схилі років, з сивою головою вийшов топтати грудчастий емігрантський шлях... Був він колись тихою несміливою людиною, а тепер, на жаль, несподівано виявив незвичайну войовничість і безнадійно загруз у трясовині жорстокої міжусобної емігрантської гризні, керованої вузько-партійними інтересами, неприборканими пристрастями та сліпою ненавистю до всіх, хто інакше думає. Гай-гай! — даремно шукати в тій гризні зерен правди, об'єктивності, логічного мислення.

Про Митрофана Трохимовича Христенка, автора двох підручників з української мови для молодших клас школи, в останні роки життя наукового співробітника Інституту педології в Харкові, відомо, що за часів є ж о в щ и н и влітку коли родина була на селі, він вийшов з хати на працю і по дорозі зник... Розшуки не дали жодних наслідків. Чоловік мов у воду канув. Нічого „не знали” про нього й високі установи. Аж геть перегадом з ріжних джерел

прийшла вістка, що він опинився на Колимі, де швидко й помер. Мені особисто підтвердили факт його загибелі два добродії — Дзуль та Магілат, що їм поталанило лишитися живими й повернутися з найжахливішої каторги ХХ століття. Безліч українців полягло там смертю мучеників за незроблені злочини. Не було і в Митрофана Трохимовича ніяких провин, якщо не рахувати за провину приналежності до української нації та працю на добро свого народу. Запроторили його на Колиму на підставі свідчень мерзенного сексота-провокатора. Так розповів мені Магілат, що разом з Христенком перебував у концтаборі.

Але повертаюсь до ПС „УК”.

Не знаю, кому першому спало на думку створити спеціальний фонд національної освіти, але пригадую, що мені довелося виступати в цій справі з доповіддю на надзвичайних Зборах Уповноважених ПССТ десь у вересні місяці. Уповноважені від кооперативів, підготовані попередньою пропагандивною роботою інструкторів ПССТ, до цієї думки поставилися прихильно й затвердили запропонований проект: при сплаті рахунків ПССТ додавати два відсотки від суми у Фонд Національної Освіти. Окрім того Збори постановили взяти на утримання 20 українських гімназій на Полтавщині, виділивши для цієї мети 250.000 крб.

Оскільки ПССТ, економічно найсильніша організація на Полтавщині, мала величезні торговельні обороти, то Фонд Національної Освіти за рік досяг десяти мільйонів карбованців.

Українські школи існували тепер на кошти, зібрані організованою громадськістю. Це була велетенська перемога, якої ми й не сподівалися.

У самій Полтаві діяло п'ять українських гімназій:

1. ім. Ів. Стешенка на Павленках, директор П. Г. Голобородько.
2. ім. Ів. Котляревського, директор Ів. Прийма (з Галичини).
3. ім. Полтавського Земства, директори Дорошенко й М. Рудинський.

4. ім. Панаса Мирного (колишня єпархіальна школа), директор Морозовська й В. Щепотьев.
5. Колишня Грубешівська школа.

Не тільки школи знайшли підтримку ПС „УК”. Просвітній Союз дбав і про організацію позашкільної освіти, здійснюючи її через мережу „Просвіт” та власних інструкторів.

Крім того ПС „УК” урухомив майстерню наочних приладів.

Чи то перед революцією, чи вже під час революції, певно не скажу, до с. Яресьок приїхала велика експедиція Рос. Академії Наук збирати експонати для природничих колекцій — жуків, метеликів і т. п. Було зібрано колосальний матеріал. Проте розруха й голод в Петербурзі, а потім дезорганізація транспорту затримали експедицію з усім надбанням в Яреськах. Матеріалам загрожувала загибель. Вирішено було закупити все зібране експедицією, додати те, що мав природничий відділ музею Полт. Губ. Земства і розпочати масове виробництво для шкіл і „Просвіт” наочних посібників (зоологічних, ботанічних, геологічних) з поясненнями та номенклатурою українською мовою.

І от у добу, коли все скрізь стояло паралізоване, нічого нового не творилося, а старе руйнувалося — закипіла робота широкого розмаху. Пригадую, представник Наркомосу з Харкова, оглянувши майстерню вигукнув:

— Та це ж єдина жива робота в ділянці освіти по цій Україні!

Велася жвава праця і в інших напрямках.

Я вже згадував, що Полтавська Міська Книгозбірня майже зовсім не мала українських книжок. Першу солідну українську бібліотеку створили при ПССТ, але вона не призначалася для масового обслуговування людности. Повстала думка створити при ПС „УК” бібліотеку-музей, де збиралося б кожне друковане українське слово (книжки, журнали, газети, відозви, плакати тощо) як давнє, так і сьогочаснє, незалежно від політичного напрямку. З цього

приводу вмістив я замітку в журналі Просвітнього Союзу „Українська Культура”, що став виходити відразу, як створився Союз. Встигли надрукувати два числа.

У 1920 р. відчувалася значна матеріальна скрута. Багато громадян, що мали бібліотеки чи бодай окремі примірники старих українських видань, зачувши про книгозбірню, пропонували НС „УК” купити їхні книжки. Відомий полтавський диригент Ф. М. Попадич продав велику нотну збірку. Також скуповували все, що було на книжковому ринкові. Поряд з українською літературою придбавали й не-українську, якщо вона торкалася українознавчих питань, або являла безсумнівну наукову чи культурну цінність.

Протягом кількох місяців зібрали в такий спосіб близько 15 тисяч книжок, себто стільки, скільки мала Полтавська Міська Книгозбірня, що існувала не один десяток років. Довелося закликати цілий штат бібліотечних робітників на чолі з п. Меженком для впорядкування, каталогізації, складання тематичних показників.

Заснування Просвітнього Союзу викликало відгомін і за межами Полтавщини. Гурт харківських українців, використовуючи наш досвід, і собі повів акцію за створення Просвітнього Союзу. Представниця активу, Ганна Павлівна Могилянська, сестра мого товариша по шкільному гуртку, приїздила в Полтаву ознайомитися, як практично ми провадимо справу, та шукати підтримки полтавської кооперації, бо харківські кооперативні центри перебували в полоні „єдинонеділимівців” різних кольорів і сподіватися від них допомоги не доводилося. Завдяки старанням Мих. Дм. Т-ського, ПССТ виділила якусь суму грошей, і Просвітній Союз „Українська Культура” в Харкові заснували. Пригадую, мені прислали добре, сильно складену відозву цього Союзу, і я вмістив її у ч. 1—8 „Полтавського Кооператора” за 1920 рік. Дальша історія цієї нової оборонної організації українського народу мені невідома.

ПС „УК” творився при денікінцях у протипагу їхнім діям, ворожим українському національному розвитку. Розгортати ж роботу довелося вже при більшовиках. Нові

окупанти застосовували й нові методи боротьби. В той час, як біла московська армія несла на своїх прапорах гасло „Єдина, неділима Росія” (це гасло було надруковане навіть на денікінських паперових грошах), і, зайнявши Харків, похопилася з наказом ч. 22, червона московська армія кричала, що вона підтримує культурно-національні змагання нашого народу, але фактично нищила все українське під виглядом боротьби з капіталізмом, буржуазією, контрреволюцією.

З появою червоних окупаційних військ і більшовицької влади, над полтавськими українцями згромадилися зловісні хмари.

Полтава була більмом на оці нових володарів. Не дарма Особый Отдел Юго-Западного Фронта (політична жандармерія при більшовицькому війську) надсилає в місто свого уповноваженого Капустянського, зросійщеного єврея, а з ним відповідну військову частину для „очищувальної” акції. Капустянський діяв енергійно. і восени 1920 року українська Полтава перетворилася в руїну.

Просвітній Союз „Українська Культура” розгромили. В 1921 році від потужної організації, що напрочуд швидко стала на тверді ноги, не лишилося й знаку. Пропали люди: одні втекли перед жахом ЧК (Г. Ващенко, М. Огородній), інших арештували (М. Христенко); безслідно ще зли майно й капітали.

Коли 1922 року мене відновили на праці в „реорганізованій” ПССТ, то кожного дня по дорозі на Дворянську 15 я з гірким почуттям національної образи проминав вивіску, написану російською мовою, що прикрашала двері одного з будинків на Гоголівській здається, вулиці:

Еврейская Культур-Лига.

Виходить, Єврейська Культур-Ліга може існувати — вона і не буржуазна, і не капіталістична, і не контрреволюційна. А українські „Просвіти” стерті з лица землі...

Така „діалектика” окупанта, така московська „правда” й „справедливість”.

24. Денікінці обшукують ПССТ

Кожна нова влада — більшовицька, денікінська і знов більшовицька — біла по Земству, „реорганізовувала” його. Це гальмувало роботу земських організацій, зокрема звело нанівець велику культурницьку працю, розпочату Педагогічним Бюром Полтав. Губ. Земства.

На ПССТ зміни влади у перші роки відбивалися не так помітно. Це була незалежна від політичного й адміністративного апарату сильна економічна організація, потребу в якій, до речі, відчувала кожна нова влада.

Перший „гарматний обстріл” ПССТ зробили денікінці.

Обшук у Спілці був у жовтні 1919 року, одночасно у всіх приміщеннях. Правління й оперативні відділи містилися тоді на розі Стрітенської та Шевченківської, а Неторговельний Відділ — на Дворянській 15. Членами Правління, що відали Неторговельним Відділом, були Кость Божко і Микола Филипович. Кость лежав хворий на тиф, а Миколу напередодні арештували. На господарстві залишився я [Дубів]. О першій год. дня я зогось глянув у вікно і побачив, що будинок отогений військом. негайно повідомив про це своїх колег, що були в той час у кімнаті. Але в цю ж мить до кімнати увійшло двоє: один офіцер, другий — цивільний. Цивільний оголосив, що ми маємо припинити працю й розійтися по хатах. Більшість присутніх службовців, налякана несподіваною появою озброєних, виконала цю вимогу: розлетілися, як горобці. Залишилися лише Генріх Вацек, гех, завкнигозбірнею, та О. С. Оглобліна, секретар. Вацек заявив, що книжок він не залишить, бо туди провокаційно можуть понапихати різних більшовицьких папірців, а потім „знайти” їх. Ольга ж Сергієвна заявила мені, що не піде, бо як залишаться самі мужзини, то „вони” можуть мене побити. Ця двійка й залишилася зо мною аж до кінця обшуку, що тривав до 9-го везора.

Коли я наблизився до телефону, щоб повідомити про це Правління, „цивільний” мене не допустив, заявивши,

що й там ведеться обшук і що там присутній сам генерал, а тому ніхто до мене на поміг не прийде...

Культ.-Просв. Відділ ПССТ містився тоді на Дворянській, поруч з будинком ч. 15, в якому був Неторговельний (Інструкторський) відділ і бібліотека. (Пізніше це приміщення зайняв Просвітній Союз „Українська Культура”).

Під час обшуку цивільні агенти лазили по шухлядах столів, нищпорили в паперах, відкладали набік, що забрали. Спостерігши це, ми непомітно стали переносити дещо до тих кімнат, де обшук закінчився, й ховали під тумби письмових столів. Цьому дуже допомагало зручне сполучення кімнат.

Коли обшук у приміщенні К. П. Відділу закінчився, я пішов до книгарні. Там застав якогось урядовця, що пильно переглядав книжки, вибираючи видання національного й політичного змісту. Серед них я здивовано помітив книжку невідомого автора, що мала наголовок „Гетьмани”, видану 1918 р. з метою історично обґрунтувати потребу гетьманату на Україні, зокрема ж права на гетьманство роду Скоропадського. Конфіскація цієї книжки представником Добровольчої Армії, яка ще зовсім недавно користувалася опікою гетьманської влади й мала змогу вільно формувати на Україні військові відділи, здалася мені особливо дивною.

Забираючи відібрану літературу (коли пам'ять не зраджує — до семи десятків книжок), урядовець написав на копії реєстру, що вони взяті для „воєнно-історического музею Добровольческой Армии” і підписався „колежській секретарь” такий то.

Це була перша конфіскація книжок в книгарні ПССТ.

Але найстрашнішим було не арешти „неблагонадійних” книжок, а арешти живих людей, на щастя, нечисленні.

Вже згадувалося, що напередодні обшуку заарештували члена правління Миколу Филиповича, що мешкав на Дворянській 15. Тоді ж таки арештували й Якова Миколовича Стеньку на квартирі в будинкові лікаря Харечка проти

ПССТ на Стрітенській, де він жив разом з Божком, Лимарем та Марушевським.

Старанням Костя Кротевича, члена Полтавського Округового Суду, Миколу Филиповича³⁰ пощастило вирвати з тюрми. Що ж до Якова Стеньки то його денікінці вивезли спершу в Харків, а потім у Ростов. На другий день Різдва 1919 р. кіннота Будьонного наскочила на Ростов і звільнила з тамошньої в'язниці всіх ув'язнених, а в тому числі й Якова Стеньку.

Вертаючися до Харкова, він, проте, захворів чи то на тиф, чи на дизентерію, чи на те й друге разом і помер, не доїхавши додому.

Це була болюча втрата. Яків Михайлович належав до визначних громадських робітників. Він утішався великою пошаною та авторитетом не лише серед полтавської української громади, а й серед селян, між якими довгий час працював. За Центральної Ради був Стенька заступником міністра земельних справ Миколи Ковалевського. Належав до партії українських есерів. Некролог з оцінкою його діяльності надруковано в ч. 1(8) „Полтавського Кооператора” за 1920 р.

25. Кінець денікінщини в Полтаві

Дико реакційна протиукраїнська політика денікінців викликала збройний спротив людности Полтавщини. Чинили його українські повстанські загони.

Одного разу, либонь восени, прийшов до мене Антон Сапар і хвалиться, що оце тільки-но, по дорозі з Шведської Могили, чув біля переїзду, як співала дівчина —

У Києві дощик іде,
А в Полтаві — слизько.
Гей тікайте, денікінці:
Українці близько!..

Дійсно українські повстанські загони скрізь діяли проти денікінської армії. Зробили вони зухвалий наскок і на Полтаву.

4 жовтня 1919 р. відбувся відомий наскок Матяша на Полтаву, коли на вулицях міста забито було 67 білогвардійців.

Наприкінці жовтня денікінський ген. Ковалевський видав у Полтаві наказ, де обіцяв розстрілювати кожного, хто насмілиться не слухатися влади. Проте... тієї ж таки ноги сам він утік...

П'ять день Полтава була без влади, бо всі вважали, що це якась пастка. На третій день профспілки організували міську самоохорону. Через день до Полтави прийшли партизани, а на другий день після цього — регулярні московські зервоногвардійські сили.

Після цього совітська влада не виходила з Полтави аж до 1941 року...

За спогадом В. Дубова виходить, що червоні війська займали Полтаву на початку листопада. Проте більшовицьке джерело подає дату на місяць пізнішу і, на мій погляд, правильну. „Прикарпатська Правда” в ч. 241 за 1947 р. надрукувала: „10. XII. 1919 р. війська Червоної Армії зайняли Полтаву”.

Якщо це не друкарська помилка, то дата 10. XII. 1919 безперечно точніша, бо взята не з пам'яті.

ЧАСТИНА ІV.
РОЗГРОМ

1. Загин Олелька Островського

Якщо в перші місяці після лютневої революції у між-партійних політичних змаганнях більшовики часто-густо ставали по боці українських партій, то після жовтневої революції, захопивши владу в Росії, вони радикально міняють тактику.

Криваві наслідки цієї зміни дали себе відчути вже при переході через Полтаву військ Муравйова.

Коли ж більшовики стали поволі закріплятися в Полтаві у першій половині 1919 р., то все частіше лунали розмови про обшуки й арешти серед українців. Ранками перестрашені люди гомоніли про те, що звичайно відбувалося вночі: червоногвардійці з танками оточували квартал, а ЧК до світу „перетрушувало й забиравало”.

Пригадую, хтось розповідав, що нічним обшуком у будинкові, де він живе, керувала жінка-слідчий, яка, побачивши в кімнаті портрет Т. Шевченка, роздратовано кинула:

— У етих шовинистов всегда увидишь на стене портрет Шевченки!..

Характерно, що під час трусів часто забирали українську літературу, яку здавалося б ніяк не можна вважати нелегальною. Так, наприклад, один з арештованих, казав, що в нього взяли, як матеріал для обвинувачення, комплект дореволюційної української газети „Рада”.

Особливо вразив мене загин артиста-режисера Олелька Островського, що був разом з тим і письменником. Окремою книжкою вийшло його історичне оповідання „Полтава”, присвячене подіям 1709 р.³¹

Ще так недавно я вперше побачив його на нараді, яку скликав К.-П. Відділ ПССТ для обговорення справи організації допомоги українському сільському театрові. Він, здається, нічого не говорив, але його зовнішність врізалася мені в пам'ять: молодий мужчина років 35—40, огрядний, цвітучий, добре вдягнений, можна сказати — блискучий! Разом з тим виразне, красиве його обличчя було суворе й похмуре.

І раптом вістка — розстріляний!..

На моє запитання, Володимир Д. відповідає:

Незадовго до відступу більшовиків перед денікінцями, десь так у серпні 1919 р., був концерт у полтавському міському театрі. Островський співав „Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!”

Згадав він, звичайно, і дальші слова Шевченка:

*Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля, козак заспіва:
„Ні жида, ні ляха!” В степах України —
Дай то, Боже милий, — блисне булава!*

І ще в якійсь н'єсі ти пісні він досить легковажно говорив про жидів.

Яхніс Дробніс, голова Губвиконкому, тут же голосно дав зарядження:

— Эту петлюоровскую сволозь нужно немедленно арестовать!

І дійсно, Островського негайно заарештували, і вже ніхто його більше не бачив.

Це був той 1919 рік, коли С. Черкасенко писав своє відоме „На роздоріжжі”:

На роздоріжжі знову ми...
Наш дужий дух, як гураган,
Розбив дощенту мур тюрми,
Та не розвіяв чад п'їтьми
І не загоїв давніх ран.

Зблукались ми, хоч вдалині
Горить нам сонцем ідеал!
Довкола темно, як в труні,
Блукають привиди страшні,
І виє зляканий шакал.

Та геть зневіру! Певний шлях
Ми знайдем в темряві облуд,
Бо ж не ганебний рабський страх
На наших вільних прапорах,
А боротьба за вільний труд!..

Пішли від нас більшовики, прийшли денікінці. Пішли денікінці, повернулися більшовики.

Похмуре небо українського життя не прояснювалось, а робилося зловіснішим, страшнішим. Навис над нами грізний Дамоклів меч.

2. Безвиглядність партизанської боротьби

Безвиглядність дальшої збройної боротьби з більшовиками — які встигли, з одного боку, організувати армію, а з другого — запаморочити голови масі народу нечуваною до того ошуканською пропагандою — внесла в ряди повстанців моральний розклад.

Пригадую, на початку літа 1919 до мене в Шишаці крадькома приходив повстанець Мина. Він переховувався у Лузі за Пслон і був озброєний. Я знав Мину з 1917 р. як діяльного учасника українських акцій на селі. У 1918-19 рр. він брав участь у дрібних збройних виступах проти більшовиків. І от тепер, переховуючись у лісі від переслідувань, прийшов до мене — до людини, яку знав і якій вірив — поінформуватися про загально-політичну ситуацію й порадитися.

Змісту нашої розмови не пригадую. Здається, я був дуже стриманий, бо справді що я міг порадити?! Я не вірив, що нам після занепаду УНР, після втрати державного апарату й війська пощастить досягти чогось партизанською боротьбою. Я щиро співчував лісовикам, але разом з тим розумів безвиглядність їхньої справи в тодішній ситуації і всю надію покладав на організацію українських громадських сил, на завоювання позицій бо-дай в культурному й економічному житті.

І от у 1920 р., коли після денікінців прийшли і міцно засіли більшовики, я випадково довідався, що Мина оселився в Полтаві і що він... працює в таємній більшовицькій поліції, нібито як агент у справах кримінальних, та що до нього ходить другий агент таємної поліції — якийсь Гончаренко.

Я всіляко уникав зустрічі з Миною, щоб не наразитися на провокацію. Особливо насторожило мене, коли він зачав допитуватись у знайомих, де брат моєї дружини. А брат дружини, відступивши в кінці 1918 р. з військом Директорії, потрапив у Кам'янець, де й затримався на довший час. Повернувся він у Полтаву хворим на тиф, а коли видужав, то не поїхав до батьків у Шишак, бо боявся переслідувань за участь у петлюрівській армії, а влаштувався на роботу в чужому селі.

І от Мина конче хотів його розшукати.
Другий випадок — Максимович.

Карло Максимович кілька разів з'являвся у ПССТ наприкінці 1919 р. і на початку 1920 р. Ми з Павлом В. виклопотали йому ще пару зеревиків. Він керував повстанням у районі Диканька-Брусія-Петрівка.

І от у квітні 1920 р. прийшов до мене Іван Муційович К-й, що завідував у ПССТ транспортом, і каже, що він був у якійсь справі у Губзека і бавив у комендатурі, як, заповнюючи анкету, записували прізвище Максимовича.

Дуже швидко після того ми зитали, що нагальником ти „особоуповноваженим” у справі боротьби з партизанщиною на Полтавщині призначено... Максимовича.

Мабуть чи не від діяльності Максимовича загинув і Антін Сапар, що мав зв'язки з повстанцями згаданого району.

Восени 1920 р., зайшовши до нас і не заставши мене дома, Сапар розповів дружині, що до повстанської групи, з якою він пов'язаний, пристав якийсь галичанин, що мав на руці печатку і клявся, ніби присланий до них від уряду УНР. Чоловік той приходив і до нього. Після його появи почалися арешти і Сапар чекає тепер, що не сьогодні-завтра візьмуть і його.

У 1920 році моральний розклад і провокація швидко роз'їдали українську партизанку на Полтавщині.

Згадаю ще про такий випадок. Влітку 1920 р. зустрівся я у Віктора Березіва з його приятелем, співробітником по-

вітового Відділу Освіти. Ніби його прізвище було Оснач, хоч я не цілком певен. Розмовляли ми на тему, яка тоді всіх хвилювала й цікавила — про повстанців.

Невдовзі Оснач зайшов до мене на Некрасівську вул. (а я жив у дворі сам). Ми сиділи в садку, і він переказував цікаві новини з партизанської боротьби в деяких районах Полтавщини. Було нас двоє...

Як він зібрався відходити, я його трохи провів. І от, цікавий деталь. Коли восени почалися арешти, був серед багатьох заборонених і Оснач. В Харкові його швидко ізолювали й розстріляли, про що ми негайно довідалися. А за пару місяців на допиті слідчий переказав мені точно всю нашу розмову в садку. Коли я, знаючи про загибель Оснача, рішуче відкинув обвинувачення, слідчий почав вичитувати з аркуша, де, якими вулицями, ми проходили з Осначем (це тоді, як я його проводив), у якій одежі я був, який на мені був капелюх, який я з себе тощо. Глянувши на зворотній бік аркуша, що його тримав перед собою слідчий, я побачив під надрукованим на машинці текстом, унизу, теж надруковане прізвище: „Гончаренко”.

Мені стало ясно, що проти мене висувають обвинувачення не з зізнань загиблого Оснача (бо тоді мене взяли б на допит при його житті), а з донесення якогось сексота-провокатора, що йому Оснач, відразу після побачення зо мною, точно переповів зміст нашої розмови. Цікаво, що донесення підписав невідомий мені особисто Гончаренко. Чи не той, що товаришував з Миною?..

В наслідок широкої діяльності провокаторів і сексотів попали тоді до рук ЧК керівники повстанців: отаман Вовк і отаман Курочка, які один час сиділи з нами у Харківській в'язниці, і яких розстріляли.

Додам ще про Мину. Через якийсь час, він покинув працю у таємній поліції, повернувся на село і зайнявся господарством. Та через кілька років, без видимої причини, його заарештували й розстріляли. Люди казали, за те, що покинув „у них” службу.

3. Додаткові заробітки

У 1918 чи 1919 році ПССТ придбала чималий шматок землі зразу ж за станцією Полтава Київська й розпочала будувати там товарні комори. Особливо розгорнулося будівництво в 1920 році. Потрібні були робочі руки — підвозити цеглу, бити на дрібно кам'яні брили для бетону, замішувати цемент, навантажувати й розвантажувати вагони й т. п. А жити з дня на день ставало сутужніше, бо гроші втрачали вартість, і от влітку інструктори ПССТ вечорами та в неділі ходили на будівництво підробляти. Робота була відрядна, платили непогано.

Бити каміння доводилось кожному окремо. Велику кам'яну брилу, що її ледве зворухнеш, дрібнили тяжким восьмифунтовим молотом. За кожна розбиту брилу одержували 500 карб. Мені не щастило за вечір розбити більше одної, а знаходилися мастаки, що розбивали по дві, а то й по три! Проте часто за молот не візьмешся: Після нього ми приходили додому вкрай вимучені, падали на ліжку й засинали мертвим сном. Та ще й долоні не рідко оберталися в суцільну рану. Але без підробітку не витягнеш. Наприклад, у хаті, де ми жили, не було електрики, а гас у ті часи вже зник з продажу. Для того, щоб провести електрику, треба було поставити стовпи й протягти лінію по всій Некрасівській вулиці на окраїні міста. Сусіди зговорилися зробити це спільно. На мене припадало витрат 25 тисяч карбованців, і я мусів заробити їх додатково. І так в кожного.

Деякі роботи виконувалися гуртом, здебільшого в неділі. Збиралися товариші — Володимир Дубів, Сергій Рауз, Яким Б-ич, Володимир Бивалькевич, Микола М-ський, я, може ще хто — брали хліб, шматочок сала, картоплю, велику сковороду, і йшли на будівництво на цілісінський день, з раннього ранку до пізнього вечора.

Прокладали там, куди треба, підручну залізницю й вагонетками підвозили до місця будівлі цеглу. Робота була легша, ніж бити каміння, але через недосвідченість ми бра-

ли цеглу голими руками і за день роботи пучки втрачали шкіру, і під вечір ми не могли торкнутися не лише цегли, а й власного тіла.

Навантажувати або розвантажувати вагони теж було дуже тяжко. Нелегка то справа без попереднього навикку носити на спині лантухи соли, цукру, чи збіжжя, які часом нестримно летять тобі через голову, а ти знесилений і засоромлений безпомічно зупиняєшся перед ними.

Але цікаво, що в дружньому, товариському гурті негативні моменти роботи мало помічалися й психічно не пригнічували.

Давала відчуття себе й щаслива молодість, яка не боїться жодних труднощів і не так просто впадає в зневіру.

4. „Зайомні листи” ПССТ.

Катастрофічне знецінення російських паперових грошей, що прикро давалося в знаки вже з зими 1920 року, наштовхнуло керівника ПССТ Д. І. Шульгу — чоловіка з непоганою головою, як про нього говорили, — на думку витягти з села знецінені совзнаки та перетворити їх на валюту у вигляді товарів.

З цією метою він задумав випустити гарантовані майном ПССТ „Зайомні листи”.

Негайно використали okazію — ліквідацію у Полтаві нотарських контор — і закупили увесь чистий з водяними знаками та гербами актовий папір і навіть клапті його. Либонь художник Євген Балута (твердо про це сказати не може й Вол. Д., за згадками якого переважно я це й пишу) виготовив рисунок „зайомних листів” і в червні 1920 р. вони були вже випущені купюрами на 250 крб. і, здається, ще якимись більшими, на загальну суму 250 тисяч карбованців.

„Зайомні листи”, що виглядали мов правдиві гроші, мали колосальний успіх. Жиди з усієї Полтавщини з’їздилися до ПССТ, пропонуючи дешево купити крам при умо-

ві, що їм платитимуть „грішми Спілки”, як вони називали гарантовані майном „зайомні листи”.

Швидко довелося випускати „листи” новим накладом.

Міністер фінансів першої-ліпшої держави міг би позаздрити успіхові цих скромних „зайомних листів” полтавської кооперації. Цим, Митре, й пояснюється факт, що в тиждень селянина, коли ми з тобою вантажили вагони, ПССТ могла відіслати на села Полтавщини 1,042.000 аршин мануфактури, щось понад 70 вагонів цукру, 48 вагонів ливарських виробів тощо.

Потім (коли було заарештовано восени 1920 р. усе Правління ПССТ) все це стало за один з пунктів обвинувачення супроти Дм. Ів. Шульги. Йому закидали, що він, випустивши „зайомні листи” ПССТ підірвав цим заходи совітів у справах фінансових і знецінював державні гроші.

5. Побачення, що мало не коштувало життя

Влітку 1920 р. до Полтави приїхав Нарком Освіти Гринько. По його приїзді неждано одержую з Відділу Освіти при Губвиконкомі папірець з позначенням „В порядку бойового наказу”: мені пропонують з’явитися в такий то день, о такий то годині до Відділу Освіти згідно з викликом Наркома Освіти.

Виклик мене неприємно вразив та занепокоїв.

Особисто Гринька я не знав, ніде з ним не зустрічався, бо він — хоч і походив з Лебединського повіту Харківщини — вчився в Московському університеті. Щоправда, був у мене в Харкові давній, з університетських часів, знайомий (О. І. П-ів), який приятелював з Гриньком, і від якого я дещо знав про Гринька, як і Гринько міг дещо знати про мене, але що з того? Адже ми стоїмо на різних берегах! Він — представник промосковського маріонеткового уряду; я — робітник армії ентузіястів-українців, що працюють над відродженням свого народу і вже тим самим протистоять навалі московського імперіялізму.

Але що будеш робити?! Раз „В порядкуві бойового наказу” — мусиш іти.

І я пішов, але з почуттям недружелюбності.

Виявилось, що у Відділі Освіти зібралося чимало запрошених. Прибув Нарком Освіти. Почали викликати на авдієнцію. Дійшла черга й до мене.

Входжу до кімнати. Посередині напроти дверей, стіл, за ним Нарком Гринько; віддалік сидять співробітники Відділу Освіти, уп'ялили в мене очі. Гринько досить привітно здоровкається, пропонує сісти. Він каже, що знає мої дитячі видання, знає, що мене цікавить ця галузь роботи і дуже хоче, щоб я переїхав у Харків працювати на цій ділянці в Наркомосі. Обіцяє, що будуть створені всі умови для розгортання видавництва дитячої літератури.

Я не виявляю захоплення. Подумки згадую, як у нас завмирає всяка українська культурно-освітня робота від дотику адміністративного більшовицького апарату, і, вигадуючи різні причини, одмовляюся.

Гринько ще пробує уговорювати, але, спостерігши мою стриманість і нехить, переходить до іншої теми. Він просить поінформувати, що робиться в Полтаві, а зокрема в ПССТ у справі підготування до друку дитячих книжок.

Я ухиляюся. З одного боку, я не був у курсі справ а з другого — боявся, якби з моєї інформації не вийшло врешті чогось злого. Тому раджу Наркомові звернутися до когось компетентнішого.

Ми розсталися дуже сухо.

Моя неделікатність, невміння приховувати дійсні почуття за машкарою фальшивої люб'язності й ні до чого не зобов'язуючої ввічливості мало не коштувала мені життя.

Коли я сидів у харківській в'язниці в 1921 р., хтось із друзів звернувся до Наркома Освіти з проханням поклопотати за мене. Та Гринько, відчуваючи себе глибоко ображеним моєю поведінкою під час зустрічі в Полтаві, навпаки, дав слідчому Стефановському (молодому жидові, що мав заледве 20 років) таку убійчу характеристику, що ме-

не, як „зловорожий буржуазний елемент” трійка заочно засудила до страти.

Про все це я нічого не знав, аж поки не вийшов на волю. Нічого не знала спочатку й моя дружина, та одного разу в Наркомюсті, якийсь хлопчина, що там працював, дав під секретом прочитати їй і Пантері постанову трійки. Лише настирливі клопотання друзів, зокрема невтомна енергія Пантери, що й сам скрізь бігав і дружину мою водив за собою, та ще прояв людяности у члена ЦК КП(б)У Миколи Ів. Попова врятували мене. Друзі, що знали Попова особисто, доводили йому, що я ніякий „зловорожий буржуазний елемент” і характеризували мене як соціаліста-драгоманівця. А на Драгоманова з боку ВКП(б) походу тоді ще не було, він почався пізніше. Соціалісти так само ще не були гнані більшовиками. Рішаче слово члена ЦК КП(б)У Попова сприяло тому, що нова комісія з п'ятьох смертний присуд анулювала. Після цього Стефановський зустрівши дружину, невдоволено кинув:

— Ну, вы, видно, удачно хлопотали!...

6. Загибель скульптора Михайла Гаврилка

Ще у 1918 році їхав я якимось велосипедом у Шишак. Кілометрів за 30 від Полтави в селі Богінщині, що на річці Говтві, бачу на горбку дивну споруду. Вона схожа на високий хрест, але, разом з тим, то не хрест.

— Що воно таке? — питаю парубка.

— Та це пам'ятник Шевченкові...

Вдивляюся і дійсно розрізняю, що на високому, дерев'яному стовпі поєднано дві літери — „Т” і „Ш”.

Це було якимось темою розмови в ПССТ, і тоді зародилася думка допомогти селянам у їхньому бажанні увінчати пам'ять того, хто на сторожі коло них поставив своє могутнє слово.

Конкретно до реалізації цієї думки підійшли лише в 1920 р., коли в Полтаві з'явився відомий скульптор Михайло Гаврилко.

ПССТ запросила майстра, щоб він зробив бюст Шевченка і виготовував форму для масового виробництва залі-

зо-бетонних погрудь поета для пам'ятників розміру в півтора рази більшого за натуральний.

Гаврилко погодився.

Дали йому велику окрему кімнату у новому приміщенні ПССТ на Сінному майдані і він розпочав ліпити погруддя з сірої глини, що її спеціально привозили з Опішні.

Довго морочився Мих. Гаврилко над тим, щоб одухотворити обличчя поета, надати йому такого виразу, якого він хотів. Кінець-кінцем досяг свого! Лишалось тільки одягти погруддя і приступати до виготовлення форми.

Одного дня, в робочі години на приміщення ПССТ наскочили агенти ЧК. Вони прийшли арештувати М. Гаврилка. Та коли ввірвалися вони до кімнати, де працював скульптор, то знайшли виліпленого з глини Шевченка, що дивився на них з п'єдесталу суворим проникливим поглядом. Та ще знайшли різьбярські прилади й свіжу глину. Самого ж скульптора не було: він виплигнув у вікно і зник.

Було це наприкінці літа року 1920.

Вийшовши на початку 1921 р. із в'язниці, я зайшов у Харкові до знайомих. Один із них працював у Держвидаві.

Дивлюся, коло залізної пічки, на якій грівся чай, купа книжок — видань ДВУ, все „агітки”. Замість дров і вугілля що їх в місті не можна було дістати, знайомі топили в печі найновішою продукцією Державного Видавництва України.

Перебіраю ті книжки і натикаюся на звіт ЧК, писаний російською мовою. Мимоволі починаю уважніше перелистувати брошуру і натрапляю на абзац, в якому говориться про ліквідацію на Полтавщині „петлюрівської банди”. Тут же згадується й прізвище Михайла Гаврилка.

Значить молодий талановитий, сповнений невичерпної енергії скульптор, що на першому міжнародньому конкурсі на пам'ятник Т. Шевченка в Києві (до першої світової війни) одержав другу премію, таки загинув.

Окупанти талантів не шкодують.

Володимир Д., згадуючи про цей момент, пише мені в листі:

Михайло Гаврилко керував восени 1920 р. повстанням у районі Божкове - Диканька. Його спіймано і в Полтаві розстріляно.³²

7. І ще один упав на шляху

Того ж таки 1920 року загинув і молодий український письменник Олександр Грудницький, родом з Золотоноші.

1919 він приїздив відвідати свою сестру, пасербицю хазяйки нашого будиночка Варвари Евлампієвни, і ми познайомилися.

Був це ставний парубок років під тридцять, сміливий та енергійний.

Ставши укапістом, він один час працював у Катеринославі, видаючи газету „Пролетар”, здається. Але, під тиском „політичних обставин”, змушений був покинути Катеринослав і повернутися на Полтавщину.

Влітку 1921 р. я довідався, що Олександр Грудницький розстріляний.

8. Ольга Іванівна

У Неторговельному Відділі ПССТ з'явилася прекрасна друкарка. Звали її Ольга Іванівна Чубук. Належала вона либонь до партії укр. соц.-дем. Скромна, працювита, глибоко віддана українській справі, вона по-товариському розповіла мені, прохаючи не розголошувати, що працювала в Центральній Раді і зберігає у себе всі протоколи Малої Ради. У неї, між іншим, я взяв прочитати, нову п'єсу Винниченка — „Між двох сил”, в якій змальована тодішня трагічна ситуація на Україні. Ольга Іванівна сама передрукувала її ще в Києві.

Коли в лютому 1918 р. Уряд та військо УНР під натиском московсько-більшовицьких сил Муравйова залишили Київ та подалися в напрямку Житомира, Вол. Винниченко, що до того часу вийшов із складу Уряду, перейшов на не-

легальне становище й інкогніто залишився на території, яку займали окупаційні війська. Саме тоді й написав Винниченко п'єсу „Між двох сил”, змалювавши в ній трагічну ситуацію, що її побачив на власні очі.

Працювали ми з Ольгою Іванівною дружно. Колись, як ми лишилися наодинці вона каже:

— Будьте обережні! Якщо вас кликатимуть на збори, де беруть участь Гаращенко, Прийма, Нінківський і такі то (вона назвала ще кількох, але пам'ять не зберегла тих прізвищ), то не ходіть! А вони хочуть вас запросити. Ці люди мають шляхетні наміри, але не мають жадного уявлення ні про конспірацію, ні про методи збройної боротьби, організувати яку беруться. Вони й самі загинуть, і ви з ними... Я випадково потрапила на їхнє засідання і сама тепер не рада...

Усіх названих осіб я знав особисто.

9. Розгром полтавського повстанського комітету

Проминуло небагато часу після нашої розмови з Ольгою Іванівною і дійсно трапилася катастрофа: ЧК переверла обшуки й арешти.

Пізніше мені оповідали, що Андр. Андр. Гаращенко очолював повстанський комітет, до якого входили, нібито, Прийма, Нінківський, Сергій Лойко, Галя Конькова та інші. Полтавський Комітет (штабквартиря якого була в Союзбанку, де працював А. А.) підпорядковувався Київському, що його очолював поет Григорій Чупринка.

Ольга Іванівна до цього комітету не входила, але прийшовши раз до Андр. Андр. застала там засідання. Брав там участь якийсь сексот. Її появи було досить, щоб потім органи ЧК пристебнули її до цього гурту, разом з яким вона й загинула.

До речі, директор гімназії Прийма спершу уникнув арешту, бо, казали, якраз поїхав до родичів у Галичину. Так, чи ні — але в момент арештів його не було в місті. Коли ж він повернувся і довідався, що трапилося, то замість того, щоб негайно зникнути з Полтави, а до цього

була повна можливість (втечею тоді багато спасалося), наївний дідусь приступив до роботи в гімназії. Старий ентузіаст не схотів кидати улюбленої роботи й недооцінив небезпеку від ЧК.

Та пройшов деякий час, і його заарештували, а в кінці зими (на початку 1921 р.) привезли в Харків разом з двома учнями-гімназистами. Потрапивши до камери, в якій сиділи ми з Ів. М-ченком, він розташувався поруч з нами.

Як справа це дуже давня і пишеться все з пам'яті, то мушу навести тут згадку й іншого учасника полтавських подій, Ів. Марченка. А він в листі до мене пише:

„Іван Прийма був головою Спілки Визволення України в Полтаві, яку заарештовано восени 1920 р., але він тоді зумів сховатися і був заарештований вже тільки навесні 1921 р. Разом з ним тоді заарештували В. Воропая, Ів. Льв. Жигадла, Рудинських. Він, Прийма, був, здається, директором гімназії в Ярославі, звався „професором”, очевидно так, як це прийнято в Галичині. В Полтаві був директором гімназії ім. Котляревського і у своїй гімназії користувався повагою й авторитетом”.

Твердження І. О. Марченка про „Спілку Визволення України в Полтаві” явно помилкове, зумовлене, треба думати, пізнішим розголосом про цю організацію. Тоді ж, у 1920—1921 рр. ні у в'язниці, ні на волі я цієї назви не чув. (Я розрізняю тут „Спілку Визволення України” середини 1920-их рр. від „Союзу Визволення України”, що діяв перед війною і під час війни на теренах австро-німецьких. Остання назва була нам добре відома, але як назва організації, що діяла тільки за кордоном). Організацію Ів. Прийма, Анд. Гаращенко, С. Нінківського називали „Повстанським Комітетом”. Прийму напевно розстріляли б так само, як інших з цієї групи, та плямистий тиф випередив катів. Підтоптаний дід захворів на тиф (ним щойно перехворів я), потрапив у тюремну лікарню, де не було майже ніякого догляду, і відти не повернувся.³³

Нарешті, кілька слів про Нінківського. Збираючи під час писання цих спогадів відомості від учасників та свідків тодішніх подій, я звернувся й до артистки Ніни Гор-

ленко, яка, ймовірно, мусила б щось знати про Нінківського. У своєму листі з 24. XI. 1947 р. вона написала мені:

„Знаю я дуже мало. Звали небіжчика Степаном. Справжнє прізвище — Шендрик, а Нінківський — це театральний псевдонім. Вчився він у Музично-драматичній школі Миколи Лисенка в Києві потім вступив до театральної групи під орудою Ів. Мар'яненка. Було це, здається, року 1915—1916. Навіть приблизно не знаю скільки було років небіжчикові. Одружений був двічі. Од першого шлюбу мав сина (дружина померла). Другий раз був одружений з артисткою Волошкою (сестра артистки Долі — дружини В. Верховинця)”.

10. Тривога

Але вертаюсь назад.

Якось увечері поспішаю додому.

Знайомий художник, що жив у сусідньому будинкові, висунувся з вікна, зупинив мене окликом, поздоровився й питає:

— До вас учора хтонебудь приходив?

— Ні, — кажу, — не було нікого. А що таке?

— Та тут один чоловік допитувався, де ви живете.

Розпитував, довідався, а чому ж не зайшов, адже був коло двору? — заройлося в голові. Я відчув неясну тривогу. Часи похмурі, щось воно не так собі!

Швидко після того пішов я у справі до Губ. Відділу Освіти. Полагодив, що треба, а виходячи з будинку, наткнувся на ганку на військову варту. Вулицею їздили озброєні кіннотчики.

Мені наказали зайти у двір. Там було вже повно людей.

У приміщенні Губ. від Освіти пішла група озброєних.

— ЧК когось ловить, — тривожним шепотом перебігла вістка.

— Кого?..

Чекали довго. Аж ось на воротах з'явилися військові. Один з них, низенький товстенький, жид з національно-

сти — з дуже неприємним обличчям — почав перевіряти документи. Декого, повернувши документи, випускав з двору, іншим, що їхні документи затримував, наказував стати осторонь.

Поки дійшла моя черга, осторонь стояло вже чимало людей. Того дня забрали багатьох.

Показую посвідчення. Контролер прочитав його, повернув і зневажливо махнув рукою — йди геть.

Полегшено зідхнувши, я подався додому.

11. Гадючі очі

Жив я на краю міста. Околиця мало заселена, перехожі трапляються зрідка.

Поспішаю дощатим тротуаром, а назустріч повільно рухається фігура у старому військовому одязі й кашкеті, насунутому на самі очі. Наближаюся до нього і ловлю на собі з-під дашка кашкета неприємний гадючий погляд хворих очей, окреслених червоними повіками.

І як тільки наші погляди стрілися, думка, як блискавка — сексот!

Прохожу, проте, спокійно, мов нічого не запримітив. А вся увага — на слух! Чую — тупотить за мною: дощатий тротуар грімко відбиває кроки.

Може, це хтось інший, а не „він”?... — вертиться в голові.

Завертаю за ріг і знову прислухаюся, відчуваючи, що серце починає прискорено битися. Тупіт продовжується, йде одна особа.

Я вирішив не оглядатися, щоб не дати сексові, якщо то він, зрозуміти, що його карти розкриті. Але, підійшовши до воріт свого двору, повертаю різко, під прямим кутом і, непомітно глянувши назад, бачу віддалік фігуру з гадючими очима.

Сумнів зник: за мною стежить сексот... Пізнає мене й перевіряє, де живу.

І справді, побачивши у який двір я пішов, він повернув назад.

Я нічого не сказав дружині, щоб не хвилювалася, але вирішив дещо негайно приховати.

Заховав передруковану на машинці, взяту від Ольги Іванівни п'єсу В. Винниченка — „Між двох сил”, написану в протибільшовицькому дусі. Заховав добуті у 1918 р. із жандармського архіву матеріали про ЮС. Заховав ще дещо. Обережність не шкодить!

12. Нічний грюкіт у вікно

Чи того дня, чи наступного — а відбувалося це в перші дні жовтня року 1920 — приїхав до нас із села брат дружини, той що служив у війську Директорії.

У нас було просторо. Господиня давно переїхала до дочки, яка мала квартиру при школі на Пушкінській, і будиночок на кілька кімнат опинився в повному нашому розпорядженні.

Дружина поклала брата в невеличкому закапелку коло кухоньки, сама з дитиною лягла у своїй кімнаті, а я вмотивувався, як звичайно, на саморобній канапі у „кабінеті”, невеликій кімнаті, хід з якої був до маленького передпокою і на ганок.

Поснули.

Вночі хтось грубо загрюкотів у вікно біля ганку.

Я прокинувся. Перша думка:

— Прийшли з трусом!..

Я схопився, запалив щойно проведене електричне світло, швидко вдягнувся й одчинив двері. На ганку стояло троє військових.

Один лишився надворі, а два слідом за мною ввійшли до кімнати, де я спав. Молодший, що мав рушницю, став коло дверей на варті, старший, спитавши українською мовою хто я, став робити трус.

У сусідній кімнаті, до якої двері були відчинені, дружина, що теж схопилася, ходила і присипляла на руках розбуджену гамором дитину.

Обшук почався з письмового столу, заваленого листами й рукописами.

Обшукувач відкладає дещо набік, певно з наміром по-

тім забрати. Раптом його увагу привертають перші сторінки „Розваги на дозвіллі”.

— Що це?

— Працюю над дитячою книжкою.

— А це? — вказує на зошит українських революційних пісень.

— Збірник, що я впорядкував ще перед революцією та не пощастило видати.

— А це?

— Мій переклад...

Я побачив, що обшукувач чимось збентежений. Можливо, чекав він зустріти „буржуя” й „контрреволюціонера”, а потрапив до занадто скромного приміщення і побачив людину, яка вперто працює на культурній ділянці. Як би там не було, а після цього він обшукував дуже поверхово, знехотя і далі першої кімнати не пішов, а сів писати протокола.

Це було щастям. Братові дружини загрожувала смертельна небезпека в разі арешту. Він, бідолаха, як потім розповідав, почувши, що робиться в мене, страшенно розхвилювався, ним стала бити нервова лихоманка, і хлопець боявся, що за стіною почують, як ним підкидає, як у нього клацають зуби...

— Ну, це все наукові роботи, я їх не братиму! — промовив обшукувач, відсунувши од себе купу паперів, що їх спершу відклав, і в якій було чимало листів.

Я зрозумів, що слова „наукові роботи” він вжив з огляду на вартового, який був свідком труса.

Він написав протокола, що під час труса нічого не знайдено і підписався: „уповноважений особого відділу Південно-Західнього Фронту — Ткаченко”. Запропонував підписатися й мені. Від серця відлягло, я гадав, що небезпека минула.

Але Ткаченко, закінчивши з протоколом, пропонує мені вдягатися і йти з ним.

— Це ненадовго! Вас зараз же відпустять, — каже він.

Дружина кинулася, щоб готувати мені на дорогу, але він знову став запевняти:

— Та не бійтеся, це ненадовго. Його зараз одпустять!
Проте, дружина все ж таки щось збрала в торбину,
я вдягнувся, ми вийшли з хати.

Надворі сіріло.

На вулиці червоногвардієць, що стояв коло ганку, пішов першим, я за ним, а за мною ті двоє, що були в хаті.

Чую півголосом розмовляють:

— Хіба так роблять обшуки?! — незадоволено російською мовою докоряє той, що вартував.

Ткаченко, щось відповів, але я не второпав, що саме. Після того незадоволений червоноармієць обігнав мене і пішов поруч з тим, що стояв на ганку. Ткаченко ж, порівнявшись зо мною, пішов поруч. Розговорився.

Пригадую, сказав, що він укапіст, що батьківську хату, десь над Дніпром, зруйнували петлюрівці, а батька вбили... Потім знову запевняв, що мене зараз же відпустять.

Його поведінка під час трусу переконала мене, що говорить він щиро. Я бачив, що маю справу з українцем, який переживає трагедію, про яку писав Володимир Сосюра, кажучи, що в ньому живуть „два Володьки”...

13. У пазурах

Привели мене в будинок колишнього Полтавського Інституту Шляхетних дівчат. І, звичайно, ніхто мене звідти вже не випустив.

Як я швидко зорієнтувався, операцією арештів, переведених протягом ночі багатьма експедиційними групами, керував уповноважений Особого Віддлу Південно-Західного Фронту Капустянський. Ткаченка я більше не бачив і нічого про нього не чув. Може його самого теж прибрали, якщо червоногвардієць, незадоволений способом переведення у мене трусу, доніс на нього.

Серед арештованих я вперше зустрів молоду, гарну й сміливу дівчину Галю Конькову. Вона була студентка і походила, як хтось казав мені, з Кубані. Вперше зустрів учительок сестер Чубових. Було тут багато знайомих, а ще більше незнайомих мені людей.

Пізно вранці в нашій великій кімнаті одні сиділи — серед них вже літні сестри Чубови, — інші стояли, в тому числі й я. Раптом одчиняються двері, і входить низенький товстенький військовий. Я відразу пізнав у ньому того, що перевіряв документи біля Відділу Освіти. Це й був Капустянський. Я здивовано помітив, що очі в нього підведені гримом, як у актора, мабуть, щоб надати і без того неприємному обличчю страшного виразу.

Коли він увійшов, дехто підвівся, а дехто, в тому числі й сестри Чубови, сиділи далі. Обличчя Капустянського враз набрало виразу лютої. Він дико гаркнув:

— Встать! — і накинувся з лайкою на сестер Чубових... Потім запитав кількох: — Як прізвище? — і пішов геть.

Перша зустріч не віщувала нічого доброго. Швидко нас перевели в просторий двір поблизу малесенької церкви петровських часів. Будинок у дворі був пристосований, щоб тримати арештантів. До нижнього, „підвального“, поверху садовили смертників. Тут же був і льох, в якому матрос, що виконував ролю ката, розстрілював жертви.

Чи не про цей бува будинок і не про цей рік згадує Юрій Клен у „Проклятих Роках“?

Пригадую підвал ЧК в Полтаві,
Де я колись години три чекав,
Лилось крізь шиби світло золотаве.
І я затерті написи читав
На вапні стін... Ніхто у книгу слави
Тих смертників імена не вписав,
Що звідси тим, які живуть на світі,
Свої останні креслили привіти:
„Чекаю розстріду. Петро Палій”.
— Сьогодні вмру за тебе, мій народє.
Іван Мазюк”. — „Кінець. Нема надій.
Прокляття шлю катам. Василь Макода”.
— „Живіть і не зрікайтесь гордих мрій,
О ви, кому ще світить сонце вроди.
Михайло В'юн”. — „Марусі мій уклін.
Іду на смерть. Манюра Валентин...”

Мене, не пригадую з ким, упхнули в крихітну комірчину. За тонкою необмазаною дерев'яною перегородкою сиділи жінки. Одна, що працювала у Відділі Освіти, либонь то була старша Польова, окликнувши мене у щілину, почала розпучливо з мукою шепотіти:

— Я тут уже давно... замучилася! Як ніч, так і страсти... Гуркіт мотора, глухі постріли... Іноді у підвалі, люди страшенно кричать... Як тільки надходить вечір, мною починає тіпати... Ой, немає сил!.. Я божеволію!..

Як умів, я старався її заспокоїти, підтримати душевну рівновагу.

Перед вечером мене перевели з цієї клітки до трохи більшої кімнати.

В коридорі, я зустрівся з Ольгою Іванівною, яку теж кудись вели. Обличчя у неї було сильно змучене. Побачивши мене, вона болісно усміхнулася й мовчки привіталася поглядом. То була наша остання зустріч.

14. Безглузда страта

Увійшовши до нової кімнати, де було чимало людей, але не було жодних меблів, я зайняв вільний кляпоть підлоги й ліг.

Через кілька хвилин до вже напівтемного приміщення упхнули ще когось... Стогнути, він сів на підлогу поруч зо мною, потім з трудом ліг. Виявилося, це був наймолодший з трьох братів Панасенків — Дем'ян. Усі вони працювали в ПССТ касирами. Дем'ян ще співав у хорі Ф. Попади́ча — він мав хорошого тенора, а щодо політики, то нею він не грішив.

Чуючи, як Панасенко тяжко стогне, не може влжати на твердій підлозі, я запитав:

— Що з вами? Що у вас болить? — Я гадав, він застудився.

З великим зусиллям, він повернувся до мене й прошепотів:

— Мене побили...

Я вдивився в його обличчя й спостеріг у півтемряві, що воно вкрите страшними синцями.

— За що? — питаю.

І він охаючи й стогнучи, пошепки розповів цілу історію. Суть її така.

Влітку 1920 р. більшовицька влада призначила до ПССТ свого „спостерігача” — Драпалюка, недавнього прапорщика. Драпалюк і Панасенко залицялися до тієї самої особи. Одного разу так сталося, що Драпалюк поїхав у супроводі тої жінки до котрогось повітового міста, чи до Лубень, чи до Лохвиці. А Панасенко візьми потім і кинь жінці: „То щастя Драпалюкове, що він з вами поїхав, а то було б...”

— Нащо я те сказав, і сам не знаю... Запекло мене, що вона з ним поїхала, — шепотів він.

А жінка візьми та й перекажи це Драпалюкові. А Драпалюк до Капустянського:

— На мене замах готують! Мое життя в небезпеці!..

Панасенка арештували й минулої ночі Капустянський з Драпалюком допитували його у приміщенні інституту шляхетних дівчат.

Довго допитували, загрожуючи револьверами, — казав Панасенко, — все вимагали, щоб я розкрив терористичну організацію, до якої, ніби, належу, і яка готувала замах на Драпалюка. А як я казав, що ніякої організації немає і не було, і що то я так сказав, щоб полякати, то Капустянський взяв мене за комір і повів до саду.

Східці з другого поверху вузькі й круті... Веде він мене, та раптом лусь моєю головою об цегляну стіну, аж в голові замакітрилося, а сам приговорює:

— Чого це ти хитаєшся? Йди рівно... Не бійся, не бійся!..

Та знову смик мене за комір, та лусь головою об стіну. А сам:

— Що це з тобою? Чи ти п'яний чи що? Ти ж собі голову поб'єш! І тут знову лусь об цеглу...

Поки вивів надвір, то побив мені голову, як сам хотів. А в садку:

— Признавайся, бо тут тобі й кінець буде!

— Нема в чому признаватися, — кажу. — Сказав дурницю, оце і вся провина.

— Роздягайся!..

Дарма, що холодно, роздягли мене й голого повалили на землю. Били ногами, в чоботях топталися по мені і тепер все болить, доторкнутись не можна..

Після цієї ночі я не зустрічався з Панасенком. Його розстріляли в Полтаві, ще до того, як нас повезли на Харків.

За що розстріляли?!..

15. Полтавські жертви 1920 року

Через деякий час нас перегнали у в'язницю на Кобиляцькій. Аж тут ми збагнули, як багато арештовано: лише тих, що ми ближче знали, були десятки.

З допомогою знайомих, учасників полтавських подій, склав я реєстр осіб, репресованих восени 1920 року. Звичайно, реєстр охоплює далеко не всіх, а тільки тих, кого ми змогли пригадати; справді ж арештованих було в кілька разів більше.³⁴

Полтавська Спілка Споживчих Товариств

Члени Правління

1. Божко Кость Олексійович
2. Левченко Нестор Романович
3. Филипович Микола Федорович
4. Хохліч Кость Лукич
5. Шульга Дмитро Іванович — голова

Співробітники

6. Бібич Яким Кузьмич
7. Горіздра Олександр
8. Дігтяр Яків
9. Дубів Володимир Сергійович
10. Залевський

11. Кісляков Григор
12. Кісляков Іван
13. Малярів Олекса
14. Марушевський Микола Павлович
15. Мороз Іван Павлович
16. Панасенко Дем'ян Миколович
17. Соловей Дмитро Федорович
18. Тарасюк Михайло Іванович
19. Твердохліб Іван (брат Усенчихи)
20. Чубук Ольга Іванівна
21. Шостопал Микола
22. Штомпель Василь.
Кооперативна Рада
23. Токаревський Михайло Дмитрович
Союзбанк
24. Гаращенко Андрій Андрійович
25. Малярів Григорій
- Союз с.-г. кооперативів „Хуторянин”
26. Дем'яно Василь
27. Романіка Андрій
28. Товкач Кость Іванович

Кооператив „Організований робітник”

29. Карпенко Михайло
30. Косенко Семен
31. Пилинський Микола
32. Портний Харитон.

Кооператив „Народня торгівля”

33. Юр'єв-Пековець Віктор

Вчителі та робітники на культурній ниві

34. Булдовський Олександр Теофілович
35. Воропай Віктор Семенович
36. Денисенко Олексій Петрович
37. Жигадло Іван, років під 40, правник, викладач гімназії ім. Котляревського
38. Ілляшевич (учитель з Нович Санжарів, років сорока)
39. Конькова Галя
40. Левченко (вчитель, років під 30)
41. Марченко Іван Олексієвич
42. Марченко Марія Олексіївна
43. Морозовська Варвара Андріянівна

44. Флексієнко Тетяна
 45. Оснач (з Повітового Відділу Освіти)
 46. Пилипенко (вчитель вищої початкової школи з Павленок)
 47. Польова Варвара
 48. Польова Віра
 49. Прийма Іван
 50. Рудинська Євгенія Яківна
 51. Рудинська Марія Яківна
 52. Рудинський Михайло Якович
 53. Савон Данило Іванович
 54. Сапар Антін Павлович
 55. Хижняк
 56. Христенко Митрофан Трохимович
 57. Чубова (Олександра ?)
 58. Чубова (Софія ?)
 59. Шепотьєв Володимир Олександрович
- Інші
60. Андрієнко, селянин з Нових Санжарів
 61. Андрієнко Григорій. Його син, молодий хлопець. (Другий син Андрієнка — Іван. учень Ново-Санжарівської гімназії, був розстріляний на місці. Подаю за повідомленням Г. Сиви)
 62. Вовк, повстанський отаман, років під 30³³
 63. Курочка, повстанський отаман з-під Божкового
 64. Лойко Сергій
 65. Павлій з Некрасівки.

З вищезгаданих шестидесяти п'яти осіб 15 були розстріляні, двоє померло у в'язниці від тифу. З тих, що вийшли живими, тринадцять, наскільки мені відомо, знову підпали репресіям, і вісім з них загинули.

Ніхто з перерахованих ніякого гріха перед своїм народом на душі не мав. Люди ці щиро працювали на його добро, творили підвалини для українського державного життя — вільного від будь-якого політичного, національного й соціального гніту.

Отож сиділи ми на Кобиляцькій тижнів може зо два чи зо три, зовсім не здогадуючись, що нас мають кудись відтранспортувати. Сиділи у великих камерах, великими гуртами. Разом з нами сиділо чимало селян. У когось ви-

ника думка читати короткі лекції з української історії та літератури. І ось ввечері, як полягаємо, хтось починає оповідати. Добре пригадую, що виступали з популярними лекціями М. Христенко й В. Шепотьев.

Не обійшлося й без цікавих розповідей з життя. В такий спосіб хоч трохи скращувалося тяжке перебування у в'язниці. Думки людей — бодай на хвилину — відтягалися від турбот і страху пред невідомими майбутнім.

Доходили до нас і тюремні новини. Говорили, між іншим, про те, як у когось із жінок (може у Польової?) Капустянський на допиті запитав:

— Скільки українських і скільки російських шкіл в Полтаві?

Почувши відповідь, що російських усього кілька, а українських 16 чи 17, злісно зашипів:

— Ач, сволота!..

Здавалося б, від єврея Капустянського почути таку реакцію на українські успіхи в культурній ділянці дивно. Адже він сам належав до „нацменів”, до національності гнаної в царській Росії. Але русифікаційна політика, що різними методами спонукує певні елементи „приспособуватися до обставин”, своє діло зробила. Якщо з самих українців вилонилися такі сумної пам'яті україножери, як проф. Д. І. Піхно, київські газетярі Савенко й Шульгин, співробітники охоранки й автори українофобських книжко-доносів Щоголів та Стороженко, то ще більше ненависників українства знаходимо серед представників інших національностей, що піддалися русифікації. Мені року 1921 хтось говорив, що навіть Ленін, ніби, звернув на це увагу і в якійсь статті висловився, що євреї на Україні (очевидно, зросійщені) виявляють себе більшими общероссами, ніж самі росіяни.

Надворі вже лягла зима, й починало хурделити, коли нас з речами і під конвоем погнали до станції Полтава-Південна, повантажили до вагонів із „славнозвісним” написом:

„8 лошадей, 40 человек”

і повезли на Харків...

16. Харківська Голгота

„Особый Отдел” містився на Губернаторській вулиці у великому панському будинку. Наших з „Губернаторської тюрми” часто забирали туди на допити. Декого брали по двічі, а то й більше. Сам я там не бував. Мене взяли на допит вже тоді, коли „Особый Отдел” перетворився в ЦУП і переїхав на перехрестя Чернишевської й Мироносицької.

Повертаючися з Губернаторської, товариші розповідали про нелюдські речі, що там діялися.

Пригадую, Антін Сапар, повертаючися з Губернаторської, де арештантів буквально морили голодом, упіймавши зручну хвилину, підходив до віконечка в наших дверях і гукав з трагічно-комічною інтонацією:

— Дайте, якщо є у вас, шматок сала й хліба! Хай я перед смертю хоч раз наїмся! — А лице сплотніле, обезкровлене.

І я старався, якщо сам мав, дати йому їсти.

„Губернаторська тюрма” була Голготою, на якій гинули люди.

Володимир Д., що просидів там два тижні, на моє прохання розповідає:

Розстріли відбувалися систематично по вівторках та п'ятницях. За час перебування там нашої групи, взятої на допит, розстріляно було 82—113—143—176, себто 514 осіб.

Під час розстрілу 143 загинула група Андрія Андрієвича Гаращенко, а в тому числі Ольга Іванівна. Звигайно зvezора приїздило авто, і погинав працювати мотор, сильно гуркозуги. Працював аж до кінця розстрілу. Потім на це авто наклали розстріляних і вивозили, як казали, під Баварію, щоб закопати там десь у ліску.

Разом з групою Андр. Андр. загинув і повстанський отаман — Курозка. Коли його викликали на розстріл, він позав взуватися. Тішкін (він же Дружок, він же — наз. станції „Смерть”) дуже розхвилювався й закригав:

— Ступай босой!

Та Курозка спокійно відповів:

— Живий зобіт не віддам! Стягайте з мертвого.

Взуюся, вклонився собраттям по камері й промовив:

— Як залишиться хто живий, то перекажіть на Божково, що отамана Курозку сьогодні розстріляли.

І спокійною ходою пішов на розстріл. Вартові в коридорі були приголомшені його вмінням панувати над собою.

Мимоволі згадуються рядки з „Проклятих Років” Ю. Клена, що також побував у пазурах ГПУ:

Ми добре знали смертницький звичай...
Задушна ніч у мрячному підвалі.
Зненацька крик: „Виходь і все скидай”.
За подорож у край, де „ність печалі”,
Ти одяг катові лишав „на чай”.
В потилицю мов грім. А потім клали,
Поважно всіх пакуючи до куп,
З мистецьким хистом труп на мокрий труп.

А в другій камері староста-повстанець, прізвище якого я забув, взяв реєстр в'язнів своєї камери і кожного викликаного викреслював із реєстру живих („засудженні” не ізолювали, вони сиділи з іншими й здебільшого не знали навіть, що їх засуджено до страти, аж до самого моменту виклику). І от раптом викликають його, старосту.

Тоді він викреслив себе, гукнув:

— Візьміть хтось реєстр! — і пішов на розстріл.

Один з групи Андр. Андр. Гаращенко — Сергій Лойко — був сірожупанником. Днів зо два він був викликуваний до слідчого і довго щось там писав. Прийшовши після останнього виклику до слідчого, він заявив:

— Ну, я себе оббілів! Слідчий гарантував мені, що найближчими днями піду на волю.

В камері сидів тоді колишній білий офіцер з Білгороду. Підійшовши до Лойка, він схвильовано позав умовляти його, щоб той виконав його прохання. Сергій пообіцяв. Тоді офіцер зняв з пальця перстень, дав Сергієві й

попросив, щоб той передав його дружині, яка залишилася з малим сином без засобів до життя.

Сергій запрягався, що розшукає його дружину і доручення виконає. Офіцер заспокоївся.

Позалася „шльопка” (так у в'язниці називали розстріл). І от незабаром покликали і розстріляли офіцера. Але... через кілька хвилин викликали та розстріляли й самого Сергія...

Мій давній приятель і товариш по камері Ів. Ол. М—ко на моє запитання, що в нього лишилось в пам'яті про розстріли в Харкові відповів:

„Я особисто на Губернаторській не був. Коли наших розстрілювали, був там Штомпель.

Пригадую вранці з нашої камери у в'язниці забрали на Губернаторську кількох осіб під великим конвоєм. А це була ознака, що беруть їх на розстріл... А увечері того дня ми були у винятково жартівливому настрої — грали „в ложки” і реготали до нестями.

Потім ми дізналися, що було це саме в той вечір, коли наших розстрілювали.

Розповідали, що всі йшли бадьоро. Хтось — забув хто! — в коридорі гукнув: Прощай, Галю!

Я гадаю, що той оклик стосувався Галі Конькової, яка загинула, здається в той же вечір”.

Про розстріли на Губернаторській багато розповідали й інші. Ось що говорив Михайло Тарасюк:

— Був це той вечір, коли розстріляли Ольгу Іванівну. Нам наказали роздягатися й лягати спати. Ми полягали, але спати ніхто не міг. Всі чекали, що зараз придуть викликати на розстріл. На розстріл викликали звичайно цілком роздягнутих. Їх, кажуть, вштовхували в темне приміщення. Там, раптом, б'ючи в очі, засвічувалась електрика, і в ту ж мить пострілом у потилицю кат нищив свою жертву, що зупинялася, зажмуривши очі...

Зловісно загуркотів мотор автомобіля. Це була ознака, що „операція” починається. У камері запану-

вав настрій тяжкого нервового напруження: „Кого зараз викличуть?!”

Той дрижав так, що в нього на всю камеру цокотіли зуби, той, що недавно ще вигукував блюзнірські лайки, молився, інший лежав тихо і, здавалося, цілком спокійно. Були в камері різні люди, різних національностей, різного соціального походження, різних політичних переконань, різного культурного рівня. Різні люди по-різному виявляли свої почуття перед обличчям наглої смерті.

Коли почалися виклики, і в'язні один за одним стали зникати за дверима, напруження досягло найвищого ступня. Воно викликало розладнання функцій організму. Велика „параша” швидко наповнювалась. Тому, як закінчилася операція, ми попросили дозволу винести переповнену по самі вінця „парашу”. Нам дозволили. Виносити пішов я і ще один. Переходити треба було через подвір'я. Вже світало. У дворі ми побачили тягаровий автомобіль, навантажений голими людськими тілами. То були розстріляні. Деякі були ще живі. Їх організм смикали конвульсії. Якась жінка застогнала. Мені здалося, що то була Ольга Іванівна. Я мало не впав, бо саме тоді став на слизьке: під ногами була калюжа крові.

На Великдень року 1921 я ще сидів у Харківській в'язниці. Величезну більшість полтавчан, що лишилися живі, десь мабуть у лютому випустили на волю. Я лишився серед чужих.

Одного разу до нашої камери пхнули новака. Він був росіянин, бравий хлопець років 20 типу „маминих синків”, в уніформі з галіфе. Згодом, коли ми розбалакалися, він назвав себе ад'ютантом коменданта міста Харкова.

Зайшла якась мова про розстріли на Губернаторській. І він, людина добре обізнана, розповів, що трупи вивозили на тому ж автомобілі, що ним возили хліб для арештантів.

— Вивезуть за місто трупи, обмиють авто від крові з допомогою шланги, а тоді — по хліб...

Тут він, між іншим, згадав про „скандал”: одного разу розстріляли на Губернаторській так багато, що кров з двору, де вантажили трупи, потекла на вулицю, а по крутому схилу Губернаторської — струмочком униз до річки.

17. Мортиролог полтавчан-українців, що загинули в 1919-20 рр. від дій окупантів

Подано тут реєстр тільки тих загиблих у згадані роки, яких я знав особисто або яких знали мої друзі.

I. Від денікінців у 1919 році

1. Заливчий Андрій з Олішні, студент Харківського Університету, років 25, заколотий у бою.
2. Стенька Яків Миколович з Нових Санжарів, кооператор, років 35—40, помер у дорозі коли, вирвавшись з в'язниці, вертався додому.

II. Від більшовиків

3. Островський Омелько, артист, режисер і письменник, років 35—40, розстріляний.
4. Леяків Дмитро Миколович, інструктор кооперації, забитий грабіжником, начальником Шишацької Міліції Федором Чубом.
5. Гаврилко Михайло, скульптор, років 35—40 розстріляний.
6. Грудницький (чи Грудинський) Олександр із Золотоноші, письменник, років 30—35, розстріляний.
7. Нінківський Степан, артист, режисер, років 50, розстріляний.
8. Гаращенко Андрій Андрійович, кооператор, років 50, розстріляний.
9. Сапар Антін Павлович, вчитель, років 30, розстріляний.
10. Прийма Іван з Галичини, директор Полтавської гімназії ім. Ів. Котляревського, років 60, помер від тифу у в'язниці.
11. Чубук Ольга Іванівна, років 35, розстріляна.
12. Конькова Галя, студентка з Кубані, років 25, розстріляна.

13. Оснач, працівник Повіт. Відділу Освіти, років 25, розстріляний.
14. Левченко, вчитель школи, років 30, розстріляний.
15. Денисенко Олексій (чи Сергій) Петрович, вчитель. років 25, розстріляний.
16. Панасенко Дем'ян Миколович, службовець ПССТ, років 30—35, розстріляний.
17. Вовк отаман, років 30, розстріляний.
18. Курочка, отаман з-під Божкового, розстріляний.
19. Твердохліб Іван, розстріляний.
20. Маляров Григор, службовець Союзбанку. років 35, помер від тифу у в'язниці.
21. Лойко Сергій, розстріляний.
22. Юр'їв-Пековець Віктор, помер у в'язниці.

Потоком крові закінчився на Полтавщині 1920 рік.

Але це не був кінець! Це був лише один з етапів того хресного шляху на Голготу, яким ішла тоді не тільки Полтавщина, а й ціла Україна. Шляху, який не пройдено і по сей день...

Дозволю собі закінчити цю частину спогадів молитвою з „Проклятих років” Юрія Клена —

... помолімося за полонених,
 Які у морі бурянім пливуть,
 Та ще за страждущих і угнетених,
 Які шукають марно світлу путь,
 За всіх в снігу заживо погребених,
 Які шляху додому не знайдуть.
 Над ними, Господи, в небесній тверді
 Простри свої долоні милосердні!

Ще помолімося за всіх кому
 Вже не судилося узріти світла,
 Що їх я думкою не обійму;
 За всіх, кому зруйновано їх житла,
 Кого безжалісно закинули в тюрму,
 Щоб радість їм ніколи не розквітла.
 О, тільки дотиком легеньких рук,
 Позбав їх, Господи, страждань і мук!

Помолимось за тих, що у розлуці
 Помруть, відірвані від рідних хат;

Помолимоь за тих, що у розпуці
Вночі гризуть залізні штаби ґрат,
Що душать жаль у невимовній муці,
За тих, кого веде на страту кат.
Над ними, Господи, в небесній тверді
Простри свої долоні милосердні!

Помолимоь за тих, кому на герць
Піти не вистачить снаги і сили,
За всіх отих, кого гірка як смерть,
Недоля під ярмо важке схилила...

То ж ревно помолімося за всіх,
Кого сувора доля не пригорне,
Хто не зазна ні радощів, ні втіх,
За всіх, кого нещадно чавлять жорна,
Кому завмер у горлі криком сміх.
Чиї неясні дні, як ночі, чорні.
Ти, Боже, їх у темряві не кинь,
Благослови їм шлях серед пустинь...

На чужині.

23. XI. 1947.

Додаток ч. 1

ПІОНЕРИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ПОЛТАВЩИНІ

Серед робітників-ентузіастів, що працювали над розбудовою споживчої кооперації на Полтавщині перед революцією 1917 року та відразу після неї, були такі:

1. Божко Кость Олексійович
2. Височанський Павло Федорович
3. Дубів Володимир Сергійович
4. Лимар Роман з Дублянщини, організатор „Трудової копійки”*
5. Мартос Борис Миколайович, інспектор кооперації при Полтавському Губерніяльному Земстві.
6. Михайлів Кость Володимирович
7. Піддубний Михайло Олексійович з села Жуки, інструктор-рахівник*
8. Постоленко Віталій з-під села Мачухи, інструктор-рахівник*
9. Рауз Сергій Григорович
10. Токаревський Михайло Дмитрович
11. Усенко Нестор
12. Филипович Микола Федорович
13. Хохліч Кость Лукич
14. Чепурний Денис
15. Чорнуха Михайло Євдокимович зі села Старі Санджари*
16. Шульга Дмитро Іванович.

* Селяни-самородки, що не мали формальної освіти, але виявили палке бажання працювати на українській кооперативній ниві і цій праці присвячували усе життя.

Додаток ч. 2

ПЕРЕЛІК ВИДАНЬ ПОЛТАВСЬКОЇ СПІЛКИ СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ

Окрім згаданих у тексті були видані ще такі твори:

- а) в серії „Просвітянська Книгозбірня”
1. Т. Шевченко „Гайдамаки”
 2. Марко-Вовчок „Оповідання” („Інститутка” та ще три)
 3. П. Куліш „Чорна Рада”
 4. Панас Мирний „Товариші” („Лихі люди”)
 5. А. Тесленко „Оповідання”, кн. I II III й IV
 6. Т. Бордуляк „Іван Бразілієць”
 7. Т. Бордуляк „Оповідання”
 8. Н. Кобринська „Виборець”
 9. Ганна Барвінок „Оповідання”
 10. О. Кониський-Перебендя „Оповідання” (здається, в двох книжечках)
 11. Д. Мордовець „Дзвонар та інші оповідання”
 12. Збірка віршів, присвячених Т. Шевченкові — „Тарасове свято”
 13. Б. Грінченко „Веселий оповідач”
- б) поза серіями:
14. Л. Цегельський „Україна-Русь і Московщина-Росія”
 15. А. Крушельницький „Рубають ліс” ч. I
 16. Олена Пчілка „Дві п’єски для дитячого театру: Веселий ранок Тарасів. Сон-мрія”.
-

Додаток ч. 3

Окрім згаданих в тексті, були ще такі видання ПБ ПГЗ:

1. „Бібліографічний Бюлетень”, що подавав рецензії та інформації про старі й нові видання, переважно для дітей та школи. Призначенням „Бюлетеню” було допомогти вчителів в новоорганізованій українській школі. В 1917 році вийшло чисел із п'ять, видання припинили, коли 1918 р. почав виходити в Києві „Книгар”.
 2. „Геологія Полтавщини” Лісовської розрахована на школярів.
 3. Праця проф. М. Сумцова про Пантелеймона Куліша (точної назви не згадаю)
 4. „Російсько-український діловодний словник”, що його склав Л. Падалка. Прізвище упорядчика на книжці не було зазначене.
-

ПРИМІТКИ

Усі примітки, за винятком чисел 8, 17, 18, 26, 30 і 31, — авторські.

- 1 Всього цього тепер уже немає! Окупанти-„визволителі” понищили. Північні — зруйнували собор, а західні — звалили навіть біду колонадку, спеціально вживши для цього потужного трактора. Наслідки цього я побачив на власні очі, коли року 1943 несподівано знову потрапив до Полтави.
- 2 І знову з сумом мушу згадати, що цей прекрасний, єдиний у своєму роді й на всю Україну, пам'ятник нового українського мистецтва з усіма своїми скарбами (у ньому останні 23 роки містився чудовий музей та історичний архів) тепер не існує. Під час новітньої Великої Руїни він загинув від рук німецьких нацистів. Вони спалили його, відступаючи в 1943 р.

*Будинок Земства й альтанка на горі
були після війни реставровані.*
- 3 Справу з будівництвом розпочато було року 1903. Про історію цього будівництва з масою перешкод, що їх творили різні впливові земці (переважно „істинно-руські”), див:
а) Степан Таранушенко — „Василь Кричевський” (Журнал „Життя й Революція”, Київ, кн. I за 1929, стор. 168-184).
б) В. Павловський — „Будинок Полтавського (Губ.) Земства і його творець. Про те, як молодий архітект переміг у боротьбі за новий український архітектурний стиль” (Недільне видання „Свободи”, Нью Йорк, чч. 14-15 за 1 і 8 червня 1952 р.).
- 4 Треба тут зауважити, що це вже не був той будинок, у якому жив Ів. Котляревський і якого наприкінці першої половини XIX віку з натури малював Т. Шевченко. Це була пізніша міщанська будівля, що постала на місці зруйнованої хати Котляревського. У новій будівлі зберігся лише сволок з поетової хати. Його мені пошастило оглянути значно пізніше.
- 5 Див. докладно: Юхим Михайлів — „Леонид Позен (10. IV. ст. ст. 1849 — 8. I. 1921)”, „Життя й Революція”, Київ, кн VII—VIII за 1929 р., стор. 157—169.
- 6 Як пригадую, року 1910 на Полтавщині, за даними Статистичного Бюро Полтавського — Губернського Земства, серед всієї — міської й сільської разом — людности неписьменних було 75%.
- 7 Цікавий спогад про зросійщення української інтелігенції й міської людности знаходимо в статті полтавчанина П. Тернівського „Як я і мої товариші стали свідомими українцями”, „Українські Вісті” ч. 92(763) за 15 вересня 1953 року.
- 8 Заливчий Андрій (1894—1918) політичний діяч визвольних змагань, 1917 р., член Центральної Ради від УПСГ. Один з творців фракції „лівобережців” в УПСГ, з якої пішла боротьбистська партія. По смерті вийшли автобіографічні новели „3 літ дитинства”.
- 9 Дм. Дорошенко — Історія України 1917—1923 рр. Том I: Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, ст. 18.

- ¹⁰ „Сурма”, ч. 8 за 1949 р., ст. 9—11.
- ¹¹ Там же, стор. 10.
- ¹² Там же, стор. 10, підкреслення наше.
- ¹³ Див. Борис Якубський: Перший поет революції. Василь Еланський. У треті роковини з дня смерті. Журнал „Життя й Революція”, кн. I, 1929, стр. 139—148.
- ¹⁴ Ів. М—ко, згадуючи про Олексія Правдюка, свого шкільного товариша й односельчанина-земляка, між іншим, пише:
 „З Правдюком ми не бачилися добрих п'ятнадцять років. Він старший за мене тільки на рік, але я міг би назвати його моїм українським хрещеним батьком. Під час першої світової війни він очолював підпільну організацію середньошкільників „Юнацька Спілка” і мене втяг до неї.
 У 1917 р. ми розійшлися: я співчував соціялістам, Правдюк пішов праворуч. Потім розповідали, що він у Полтаві в грудні 1917 р. організував підпільну протибольшевицьку організацію, і його мало не розстріляли. Можливо, що це перебільшено, але Правдюк був сином капіталіста (батько мав парові млини) і з самого початку революції розійшовся з більшістю української молоді, що пішла або за есерами, або за есеками. Він вважав себе есе́ром, хоч „ес” завжди вимовляв, крутячи носом”... Ів. М—ко: В тенетах провокацій. („Сучасна Україна”, ч. 17 (42) за 10. VIII. 52, ст. 6—7).
- ¹⁵ Див., наприклад: Іван Рудичів — „Симон Петлюра учнем полтавської духовної школи і семінарії” („Українське Православне Слово”, чч. 5—6 за 1954 р., США).
- Про інші гуртки молоді на Полтавщині в передусі роки та про організацію РУП у період до 1905 р. розповідає учасник Павло Крат — „З недавнього минулого” („Народня Воля”, ч. 37 за 18. IX. 1952), а також проф. Б. Мартос — „50 літ тому. Спогад”, („Вільне слово”, ч. 9 за травень, 1954 р.).
- ¹⁶ С. Розгін — „Всеволод Козловський”, Народня Воля, США, останнє число за 1952 і чч. 1 та 2 за 1953 рік.
- ¹⁷ Отто БАУЕР (1882—1938) — лідер австрійської соціал-демократії та 2. Інтернаціоналу, ідеолог австромарксизму, що обстоював культурно-національну автономію народів. О. Бауера гостро критикував В. І. Ленін за його „опортуністичну програму національного дроблення пролетаріату”.
- ¹⁸ Гнат Михайличенко (1892—1919) — письменник і політичний діяч, ідеолог лівого крила Української Партії Соціалістів-Революціонерів (боротьбістів), член Центральної Ради від УПСР. У своїх творах намагався поєднати революційну ідеологію з розв'язанням українського національного питання. На Україні твори М. вилучені з ужитку.
- ¹⁹ Єпископ Нікон, як нагадує мені В. С. Дубів, був на Україні єпис-

копом Кам'янецьким, а у Сибіру — Красноярським. Не погоджуючись з політикою керівників російської православної церкви, він зрікся (1917 р.?) єпископського сану. (Вік. Андрієвський пише, що він „змушений був скинути з себе рясу” — див.: „З Минулого”, т. II, ч. 1, ст. 159) і після того жив на Україні. За часів Центральної Ради керував при українському уряді Департаментом справ віроісповідних. Повний текст „Орлів та воронів” подав Я. Владіміров у статті „Против лжи руссачествующего духовенства” у газеті „Освобождение”, Новий Ульм, ч. 1/23 за 1. 1. 1954).

- 20 Леонид Підгайний: Ентузіаст революції й художник слова. „Життя й революція”, Київ, кн. I, 1929 р., ст. 149—158.
- 21 Микита Васильович Кекало до цього місця спогадів зробив примітку:

„Разом із Заливчим і Глуходідом були заарештовані й заслані; Яків Довбищенко, Володимир Коряк, Данилевський і Волков”.

А Юрій Пилипович Тищенко, у статті, надрукованій 1953 р., згадавши про складену в 1916 р. Жандармським Управлінням „Записку об украинском движении за 1914—1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии”, писав:

„При огляді Харківщини „Записка” згадує також і про ліквідацію УСДРП та арешт її членів Довбищенка, Гараха (Ю. Сірого), Глуходіда, соц.-рев. Заливчого, а також „германофіла” редактора газети „Гасло” Карячкіна(?) (мова йде про Коряка В.). Згадує й про Гн. Хоткевича. Що до цього, то до УСДРП належали тільки Довбищенко та Гарах (Ю. Сірній). Заливчого й Глуходіда до зустрічі з ними в Харківській тюрмі я зовсім не знав. Коряк належав до УСР, але тільки з переконання, а партійним став аж в 1917 р. (лівий боротьбист). Гнат Хоткевич до жадного угруповання не належав, і не знати, чому його віддано під догляд поліції та заборонено жити на Україні, як згадує про це „Записка”. (УВАН у США, Комісія для охорони й збереження спадщини В. К. Винниченка: **Володимир Винниченко**. Статті й матеріали. Нью Йорк, 1953, ст. 50).

Л. Підгайний же у згаданій статті пише: „Заливчий не був тоді членом партії УСР, хоча його й заарештували, як есера”.

- 22 Про цю книжку згадує В. Андрієвський. Він пише:

„Деякі документи (напр., записку міністрові полтавського губернатора Молова про боротьбу з українським рухом) було навіть видано накладом Полтавської Спілки Споживчих Товариств”. (З минулого, т. II, Ч. I, ст. 235).

Все це так, окрім прізвища. На книжці прізвище було не Молов, а **Багговут**. Назва була довша, ніж я подаю, але згадати її всю не беруся. А початок назви такий.

- 23 Кость Даниленко, у статті „Фрайштадський табір. Додаток до нарису Вол. Дорошенка про СВУ” („Свобода”, ч. 184 за 24. IX. 1954) пише: „Іван Мороз „завідував друкарнею в Полтаві в 1929 р.” Це помилка. Друкарнею ПССТ він завідував з середини 1918 р. Не пригадую точно коли (1922—1925) його вдруге арештували, бо серед матеріалів Лубенської Охранки знайшли відомості, що він належав до секретних співробітників. Мороз доводив, що зв'язок з Охранкою він мав з доручення місцевої партійної організації, керівників якої в живих уже не було. Отож твердження Мороза ніяк було перевірити. Взагалі справа виглядала загадково. У всякому разі Мороз від часу появи в Полтаві й до другого арешту поведився абсолютно бездоганно і не давав підстав припускати, що він безчесна людина.
- 24 Гадаю, що це про нього пише Євген Бачинський у своїх спогадах у „Нових Днях”, ч. 31 за серпень 1952 р., ст. 19.
- 25 Майже цілковиту відсутність кадрів національно-свідомої й політично підготованої української інтелігенції року 1917 відчувала не тільки Полтавщина, а й вся Україна, що пробула 270 років під самодержавним російським колоніальним режимом. Про те говорять усі свідки й учасники подій 1917 р. Для прикладу нагадаю хоча б перші два розділи першої частини спогадів І. П. Мазепи — „Україна в огні й бурі революції 1917—1921 рр.” — в яких він змальовує трагічну ситуацію в Катеринославі — відсутність українських інтелігентних сил, — та нещодавно надруковані „Харківські спомини” П. Волосенка з тих же часів, де він, у розділі „Труднощі політичної роботи (по революції 1917 р.)”, пише: „Вести українську політичну роботу було важко головню тому, що не було вишколених українських політичних робітників” („Народня Воля”, ч. 4 за 22. I. 53, ст. 5).
- 26 Домострой — російська історично-літературна пам'ятка XV—XVI ст.; збірник правил громадських, релігійних, господарських та сімейно-побутових взаємин, в якому проповідується сліпе підкорення монархічній владі та церкві і стверджуються консервативні норми поведінки. Тому згодом поняття „Домострой” стало загальним визначенням усього застарілого, зашкарублого в побуті.
- 27 В. Андрієвський: „З минулого”, том II, Берлін, 1923, ст. 186.
- 28 Дуже цікаві відомості для характеристики Сідлецького подає Ол. Маркевич у своїй праці „Скоморохи історії”. Див. „Нар. Воля”, ч. 41 за 16. X. 1952. Згадка ж про Липинського за час передреволюційний у тій же статті в „Нар. Волі”, ч. 35 за 4. IX. 52.
- 29 Не знаю, скільки тоді на Україні було самодіяльних українських театрів. Але й пізніше, коли їх уже порідшало, бо над ними встановили суворий нагляд Наркомат Освіти й НКВД (ставити можна було лише п'єси, що їх дозволяла спеціальна більшовицька театральна цензура), театрів усе ще лишалися тисячі. Так, напри-

клад, Кость Кравченко згадував про існування на Україні в 1929 р. п'яти тисяч драматичних гуртків. („Життя й Революція”, кн. V за 1929 р., рецензія на книжку Й. Шевченка — „Українські драматурги. Театральні-критичні нариси про старі й нові п'єси, придатні для клубної й професійної сцени”, Харків, 1928, В-цтво „Укр. Робітник”).

- ³⁰ Вийшов він з в'язниці й після арешту 1920 р. і по тривалій хворобі повернувся до праці в кооперативній системі. А в 1930 р. знову був арештований і, перетерпівши десять років у суворих таборах на Соловках та на Колимі, загинув, не дочекавшись волі. Ще одна шляхетна людина передчасно зійшла з кону.
- ³¹ У 1917-18 рр. у Золотоноші й у Києві вийшли ще такі повісті й оповідання Островського: „Руйнування Батурина”, „Берестечко”, „Атакування Нової Січі”, „Руйнування Чортомлицької Січі”, „Петрик”, а також п'єси „Гетьман Іван Мазепа”, „Нірвана”, „Стрільці”.
- ³² Кость Даниленко у статті „Фрайштадський табір”, згадавши про Мих. Гаврилка, пише:

„У 1918-19 рр. [Гаврилко] завзято бився з большевиками і в цій боротьбі загинув зимою 1919.. Большевики на двірці в Полтаві кинули його до печі в локомотиві („Свобода”, ч. 185 за 25. IX. 54).

Дата загибелі Гаврилка тут безперечно невірна, а спосіб загибелі є легендою.

- ³³ За останні роки я натрапив у пресі й літературі на такі дані про Ів. Прийму. М. Т., у статті „Де срібний Сян пливе” пише:

„Перемиська гімназія мала цілий ряд визначних учителів: Р. Гамчиневич і С. Зарицький, що пізніше якийсь час були й управителями гімназії. І. Прийма, найбільш люблений учнями, що в часі наших визвольних воєн перенісся до Полтави, там став директором гімназії і пізніше загинув у большевицькій в'язниці”. („Свобода”, ч. 68 за 18. III. 53).

Вираз „перенісся до Полтави”, як видно, не на місці, бо Віктор Андрієвський, що жив у Полтаві й зустрічався з Приймою, пише:

„У нас, у Полтаві, перебувало кілька заложників-галичан: директор Яворівської гімназії Іван Прийма, адвокат д-р Іларій Боцюрків, свящ. Теофіль Чайківський”. („3 минулого”, т. II, ч. I, ст. 12).

Отож, не він перенісся, а його перенесли. Що ж до розбіжності Перемишль-Яворів, то цілком можливо, що в різні часи Ів. Прийма був і там і там. Про Перемишль, до речі, згадує й Павло Волосенко у „Харківських спогадах”:

„Вночі проти Великої П'ятниці 1921 р. Чека вистріляла майже три четвртини в'язнів Харківської Губернської тюрми. Між ними були Іван Прийма, професор укр. гімназії в Перемишлі, а потім директор укр. гімназії в Полтаві і Михайло Петрицький, б. посол до віденського парламенту”. („Нар. Воля”, ч. II за 12. III. 53).

Про М. Петрицького нічого не можу сказати, бо такого прізвища не пригадую. Це, звичайно, в жодній мірі не заперечує мож-

ливости перебування його у тій великій тісно напханій людьми в'язниці, як і можливости розстрілу. Розстріли були тоді звичайним і дуже частим явищем. А щодо Прийма, то, я вже сказав, він помер від тифу у в'язничній лікарні.

- 34 На еміграції, вже в США, мені потрапила до рук газета, завезена з Кубані — „Возрожденная Кубань”, ч. 4 (20) за 19. I. 1943. У статті С. Лепарського — „К родной национальности”, я прочитав:

„У Полтаві, наприклад, у листопаді 1920 р. Губ. ЧеКа заарештувала за одну ніч 173 особи, виключно української інтелігенції, і більше половини з них розстріляла, обвинувативши їх в „петлюровской організації”, якої, до речі, ніколи й не було”.

С. Лепарський, як мені відомо, жив тоді, як і перед тим, у Полтаві. В українських організаціях не був заангажований (хоча з походження українець і народився на Полтавщині), тому, як сторонній спостерігач, мав, очевидно, змогу більш-менш точно довідатися про кількість заарештованих та про їхню долю. Його твердження, що „петлюрівської організації не було” (в розумінні активно діючої протибольшевицької революційної організації) у відношенні до величезної більшості арештованих, а частково й знищених, було цілком вірне. Багатьох з них прирекли на муки, а то й на страту лише тому, що вони визнавали себе українцями й проводили економічну, чи культурно-просвітню українську працю. І цього вже було досить.

- 35 Ів. Бойко в статті — „Серед повстанців Гресья-Галайди „Квітки” не було” („Укр. Вісті” в Н. У., ч. 13. VIII. 1953) згадує про Федора Вовка, голову Повстанкому на Полтавщині в 1920-их роках. Але чи це одна й та ж особа — не знаю. Вовка, що його згадано в моєму реєстрі, привезли до Харкова, в перші місяці 1921. Принаймні тоді я бачив його у Харківській в'язниці й пробув з ним кілька день в одній камері.

П О Д Я К А

Вважаю приємним обов'язком подякувати тим, хто допоміг у виданні спогадів мого Батька. Щиро вдячна Олені Василівні Филиповиц, дружині злена Правління ПССТ М. Ф. Филиповица, за передрук рукопису, а Євгенії Степанівні Дубовій та Данилові Михайловицу Петрівському за цінні зауваження, що дали змогу виправити деякі неточності в тексті. Без вас, дорогі друзі, „Розгром Полтави” наряди не побачив би світ саме в той рік, коли святкуємо 800-ліття славного міста.

Оксана Соловей

З М І С Т :

Від автора	7
------------------	---

Частина I. СТУДЕНТИ

1. Як я опинився в Полтаві	9
2. Хвилювання	9
3. Заборона святкувати Шевченківський Ювілей	10
4. Міжнародні переговори	13
5. Гоуємося випустити прокламацію	15
6. Сексот крокує за спиною	16
7. Грізний дзвоник серед ночі	17
8. Нас шукають	18
9. В лабетах поліції	20
10. В одиноччі	21
11. До в'язниці потрапили й інші	23
12. Погано не знати в'язничної азбуки	23
13. На допиті в жандармському управлінні	24
14. Холодно, голодно, тоскно	26
15. Незграбний провокатор	29
16. Записи	32
17. Ми знов удвох із Синявським	33
Селянин з Богодухівщини.	
18. Перед першим травня	34
19. Ми самі можемо вибрати місце заслання	35
20. Етапом	37

Частина II. ПІД НАГЛЯДОМ ПОЛІЦІ

1. Полтава	39
2. Де і як жити без грошей	40
3. У пошуках	42
4. Маємо притулок	43
5. Ознайомлення з Полтавою	44
6. Зустрічі з політичними засланнями	52
7. З'їзд у Полтаві. Зародження Юнацької Спілки	54
8. Знайомство з Тарасом Волею	58
9. Зустріч з Антоном Сапарем	59
10. Заснування шкільних українських гуртків	60
11. Робота гуртків	64

12. Старше і молодше покоління	68
13. Війна і дещо з нею пов'язане	71
14. Розгортання мережі Юнацької Спілки	74
15. Розгром українського гуртка Миргородської художньої школи	77
16. Знайомство з молодими кооператорами	78
17. Організація Українського Революційного Червоного Хреста — УРЧХ	79
18. Видавництво Юнацької Спілки	81
19. В пошуках сталого заробітку	82
20. Працюю над українською дитячою книжкою	84
21. Настрої й позиції щодо війни	85
22. Загибель Заливчого і Глуходіда	90

Частина III.

У ПОЛТАВІ ЗА ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

1. Вступні зауваження	94
2. Споживча кооперація Полтавщини	94
3. Заходи ПССТ, спрямовані на розповсюдження української книжки	96
4. Консультаційна робота в Книгарні	98
5. Виїзди на закупи книжок	100
6. Видавнича діяльність ПССТ	101
7. Бібліотека ПССТ	107
8. Українські і російські політичні організації в момент революції	108
9. Роля молоді в українському громадському житті	111
10. Підготовка кооперативних кадрів	114
11. Повстання	118
12. „Спілка працюючих в Кооперативних установах”	121
13. Полтавський Союзбанк	125
14. Сільсько-господарський Союз „Хуртовина”	130
15. Педагогічне Бюро Полтавського Губернського Земства	130
16. Українські політичні організації	133
17. Змагання між українськими і неукраїнськими політичними організаціями Полтави в 1917 році	139
18. „Просвіти” і їхня роля	140
19. Полтавська „Просвіта”	143
20. Полтавське Наукове при ВУАН Товариство	144
21. Полтава — притулок українців утікачів	147
22. Ідея Просвітнього Союзу	149
23. Просвітній Союз „Українська Культура”	149
24. Денікінці обшукують ПССТ	156
25. Кінець Денікінщини в Полтаві	158

Частина IV.

РОЗГРОМ

1. Загин Олелька Островського	162
2. Безвиглядність партизанської боротьби	164
3. Додаткові заробітки	167
4. „Зайомні листи” ПССТ	168
5. Побачення, що мало не коштувало життя	169
6. Загибель скульптора Михайла Гаврилка	171
7. І ще один упав на шляху	173
8. Ольга Іванівна	173
9. Розгром полтавського повстанського Комітету	174
10. Тривога	176
11. Гадючі очі	177
12. Нічний грюкіт у вікно	178
13. У пазурах	180
14. Безглузда страта	182
15. Полтавські жертви	184
16. Харківська Голгота	188
17. Мартилолог полтавчан-українців, що загинули в 1919—1920 рр. від дій окупантів	192
Додаток ч. 1. Піонери Споживчої Кооперації на Полтавщині	195
Додаток ч. 2. Перелік видань Полтавської Спілки Споживчих Товариств	196
Додаток ч. 3. Видання ІБПІГЗ	197
Примітки	198
Подяка	205
